

DEMOGRÁFIA

56. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST
2013

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

ŐRI PÉTER főszerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő
MURINKÓ LÍVIA szerkesztő
PAKOT LEVENTE szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

PÉTER ŐRI editor-in-chief
FERENC KAMARÁS editor
LÍVIA MURINKÓ editor
LEVENTE PAKOT editor

OLVASÓSZERKESZTŐK:

NÁCSA KLÁRA, ŐRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

A SZÁM MEGJELENÉSÉT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATTA.

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Péter Őri*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1–3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Faragó Tamás: Lakók a Kárpát-medence hagyományos világában a 18. század közepén	231
Gödri Irén – Feleký Gábor Attila: Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe	281

KÖZLEMÉNYEK

Örsi Julianna: Egy Ung-vidéki magyar falu (Kaposkelecsény) külső és belső kapcsolatrendszere	333
Tötös Áron: Családok és háztartások Közép-Szolnok vármegyében 1869-ben	365

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

Martin Bujard (szerk.): Schwerpunktthema: Elterngeld und Elternzeit: Ziele, Diskurse und Wirkungen. ('Elterngeld' és 'Elternzeit': célok, viták és hatások.) <i>Zeitschrift für Familienforschung</i> , 2013/2. (Kapitány Balázs)	390
---	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

European Journal of Population	393
International Migration Review	394
Journal of Marriage and Family	394
Population	395
Population and Development Review	395
Population Research and Policy Review	396

*Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Tamás Faragó: Lodgers in the traditional world of the Carpathian basin in the middle of the 18th century	231
Irén Gödri – Attila Gábor Feleky: Realisation of migration intentions – lessons from a panel study. The role of previous migration intentions, subjective expectations and perceived external norms	281

ARTICLES

Julianna Örsi: The external and internal social networks of a Hungarian village (Kaposkelecsény) in the Ung region	333
Áron Tótos: Families and households in Közép-Szolnok county, 1869	365

REVIEW

ARTICLES

Martin Bujard (ed.): Schwerpunktthema: Elterngeld und Elternzeit: Ziele, Diskurse und Wirkungen. (Elterngeld and Elternzeit: goals, discussions and impacts.) <i>Zeitschrift für Familienforschung</i> , 2013/2. (Balázs Kapitány)	390
--	-----

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population	393
International Migration Review	394
Journal of Marriage and Family	394
Population	395
Population and Development Review	395
Population Research and Policy Review	396

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

LAKÓK A KÁRPÁT-MEDENCE HAGYOMÁNYOS VILÁGÁBAN A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezetés

A háztartásokban lakóként élő népességről nem sokat tudunk meg az iparosítás előtti korszakot tárgyaló népesség- és társadalomtörténeti irodalomból. Ha a nemzetközi kutatásban egyáltalán szóba kerülnek, főként a szegénység és az özvegyülés (vagyis a nők helyzetének történeti alakulásával foglalkozó kutatás) egyik résztémáját képezik, a kutatók tehát elsősorban társadalomtörténeti szempontból közelítik meg a kérdést. Demográfiai elemzésükkel nemigen találkozunk. Valójában csak két régió vonatkozásában – a skandináviai és a csehországi kutatások között – akadtunk érdemleges, számunkra használható publikációkra, bár ezek jelentős része még a hetvenes-nyolcvanas évek terméke.²

A hazai szakirodalom eredményeinek taglalása még a fentieknél is könnyebb. Egyszerűen nem akadtunk olyan műre – lehet persze, hogy bennünk van a hiba –, amely a hagyományos világban a lakóként azonosítható népességgel (akik az egykorú jogi terminusokat használó adóösszeírásokban a „háztalan zsellér / subinquinus” kategóriával azonosíthatók) demográfiai szempontból foglalkozott volna.³ Úgy tűnik számunkra, hogy ez a téma egész egyszerűen nem érte el a hazai kutatások „ingerküszöbét” – persze nem teljesen függetlenül attól a sajnálatos tényről, hogy manapság a történeti demográfia önmagában

¹ Az európai társadalomtörténeti konferencián (ESSHC, Bécs, 2014. április 23–26.) tartott előadás kibővített és jegyzetekkel ellátott változata.

² A teljesség igénye nélkül I. Löfgren 1974, Hanssen 1980 (Svédország), Plakans 1975 (Baltikum), illetve Seligová 1996 és Ogilvie – Cerman 1995 (Csehország) kutatási eredményeire utaltunk.

³ A zsellérek 18. századi helyzetét részletesebben tárgyaló Bársony István (Bársony 1973, 1984) demográfiai elemezhető név szerinti forrásokat nem használt, Kováts Zoltán (1964) e kérdésre vonatkozó megállapításai pedig a források téves értelmezésén alapulnak. Benda Gyula viszont – főképp társadalomtörténeti szempontból fontos keszthelyi kutatásai során – e kérdés iránt nem igazán érdeklődött (Benda 1998, 2008). Ami egyébként érthető, mivel az általa használt keszthelyi római katolikus lélekösszeírások nemcsak a lakosság számát tekintve hiányosak, hanem strukturális hiányokat is tartalmaznak, így ilyen jellegű vizsgálatokra nem is lettek volna alkalmasak.

sem tűnik olyan hívószónak, amely tömegesen keltené fel a kutatók és doktórandszhallgatók figyelmét.

A lakónépességre vonatkozó kutatások hiánya több tényezővel is indokolható. Mivel a lakók már az iparosítás előtti korszakban is többnyire a szegényebb néprétegek közé tartoztak, és mivel társadalmi mozgalmakat, fontosnak tekintett társadalmi folyamatokat nem nagyon lehet összekapcsolni velük, az eddigi kutatások számára nem tűntek fontosnak. Mindez természetesen azzal is összefügg, hogy igen kevés a rájuk vonatkozó forrás. A lakók ugyanis nem hagytak maguk után terjedelmes és soktétéles hagyatéki leltárokat, nem írtak naplót és önéletrajzot, nemigen volt peres ügyük és örökösödési vitájuk, így nem sok róluk szóló információ található a levéltárakban őrzött iratok között.

Nem állunk jobban a számszerű adatok tekintetében sem. A lakók gyakran beleolvadtak a háznépbe, mint annak csekély arányú és jelentéktelennek látszó csoportja, ráadásul sokszor nehezen voltak megkülönböztethetők a szegény rokonoktól, illetve a szolganépességtől. Amit az is erősít, hogy egy részük nem csupán lakó, hanem egyúttal a háztartásfővel ténylegesen rokoni kapcsolatban is álló személy volt. (De erre a kérdésre még visszatérünk.) Nem csoda tehát, hogy kevés e témával foglalkozó kutatásról tudunk, hiszen ki akart volna egy olyan társadalmi csoporttal foglalkozni, melynek meghatározása és elkülönítése nehézkes, forrásanyaga szegényes, továbbá érdektelen, szürke és homogénnek tűnő massa-jellegük miatt nem várható velük kapcsolatban látványos és sokakat érdeklő kutatási eredmények.

Tulajdonképpen e sorok írója is véletlenül akadt e témára. Egy 18. század közepi demográfiai adatbázis készítése közben derült ki, hogy míg egy-két falu esetében a lakók kicsiny száma és gyakran 10%-ot sem elérő aránya miatt e csoport tulajdonképpen elhanyagolhatónak látszott, addig adatbevitelünk során számuk fokozatosan többeszre duzzadt, holott az adatbázis építését még be sem fejeztük. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy ezzel a csoporttal is kell valamit kezdenünk, és talán érdemes velük külön, részletesebben is foglalkozni. Ebben az írásban e felismerés tanulságait próbáljuk meg röviden összefoglalni.

Ám mielőtt a téma érdemi tárgyalásába belemerülnénk, röviden be kell mutatnunk – jelenleg még épülőben lévő – adatbázisunkat. A „Magyarország 1760” ideiglenes elnevezést⁴ viselő történeti demográfiai adatbázis létrehozását két tényező váltotta ki. Az első az ilyen jellegű munkálatok iránt az utóbbi évtizedekben megnőtt nemzetközi érdeklődés. A „szakma” törekvései jelenleg arra irányulnak, hogy standard módon felépülő, nagy esetszámú adatbázisokat hozzanak létre, amelyek segítségével az eddigieknél pontosabb és tartalmukban jóval gazdagabb demográfiai elemzéseket lehet végrehajtani. Mindez több

⁴ Az elnevezés onnan ered, hogy a feldolgozott összeírások néhány kivétellel az 1744 és 1771 közötti időszakban keletkeztek. Noha épp 1760-ban készített forrás nincs közöttük, az adatbázisban szereplő személyek összeírási évének medián értéke viszont majdnem pontosan 1760 lett, így ezt választottuk névként.

szempontból is fontos módszertani változást jelent. Egyrészt a nagyszámú összeírt személyt tartalmazó adatállományok használata révén jelentős mértékben csökkenthetők az eddigi, jórészt kis esetszámú – és gyakran atipikusnak látszó –, szórt és kicsiny közösségekre alapozott vizsgálati eredmények bizonytalanságai, esetenként látható ellentmondásai, hisz az adatbázisok az esetek túlnyomó többségében reprezentatív módon jönnek létre (sőt néha egy-egy régió vagy ország egyes népszámlálás jellegű forrásait akár teljes körűen is felölelhetik). Ugyanakkor az adatbázisok méretük és standard módon létrehozott adatsportjaik révén alkalmasak a fejlettebb, többtényezős statisztikai elemzési módszerek használatára. Végül a gépileg kezelhető adatbázisok egyénekre bontható adatállományuk miatt olyan kérdések megválaszolására is használhatóak lehetnek, amelyekre az eredeti források készítői annak idején nem is gondoltak. Vagyis segítségükkel kiszabadulhatunk az egykorú nyomtatott adatközlések által – mai szemmel nézve igen szűken – meghatározott gondolati keretek közül, melyek gyakran olyan kérdésekre koncentráltak, amelyeket ma már kevésbé tekintünk fontosnak. Emellett a korabeli összeírók számos adatot nem dolgoztak fel, melyeket összeírtak ugyan, de elemzésüket és közlésüket akkoriban nem ítélték szükségesnek, ma viszont érdekesnek tekintjük őket. Jelenleg ugyanis a demográfiai kutatás fontosabbnak látja a népességszerkezet és a népesedési folyamatok akár együttes, akár társadalmi, kulturális avagy regionális csoportonkénti elemzését, sőt amennyiben arra lehetőség nyílik, az egyéni döntések, a demográfiai magatartások vizsgálatát. Ugyanakkor nem sokat tud kezdeni az egy évszázaddal ezelőtti, főként a felekezeti és anyanyelvi megoszlások kérdésére koncentrált hivatalos statisztikák olykor kötetekre rúgó táblázataival.

Adatbázis-építésünk másik tényezője (másik kiváltó oka) a magyarországi forrásadottságok, illetve kutatások speciális jellegéből adódik. A Kárpát-medencei anyakönyvezés a történeti demográfiai kutatásokban „élenjáró” nyugat-európai társadalmakénál később indult, és többségében csak a 18-19. század fordulóján érte el azt a minőséget, hogy a demográfiai vizsgálatok eredményes folytatására alkalmas legyen.⁵ Ugyanakkor idehaza a történeti demográfia felsőoktatásban tapasztalható „hátrányos helyzete” miatt⁶ a lokális esettanulmányok szintjén a kelletnél nagyobb lett az amatőr kutatók által folytatott rendkí-

⁵ Nem vigasztalhat minket az a tény, hogy tőlünk keletebbre, az ortodoxia világában még rosszabb a helyzet az anyakönyvezés terén, mivel más, fejlettebb társadalmak kutatási módszertanait és kutatási modelljeit kívánjuk követni.

⁶ Arra utaltunk, hogy bár az esemény- és politikatörténet hatvanas-hetvenes években tapasztalt felsőoktatásbeli uralma ugyan megszűnt, mégsem lehetünk elégedettek a demográfia oktatásának helyzetével. Noha szépszámú társadalom- és művelődéstörténeti téma került be a kurzuslistákba, azok a területek – az agrár- és ipartörténet, ártörténet, hadtörténet, illetve a népességtörténet –, amelyek valamilyen nem hagyományos humán, ne adj Isten, statisztikai alapismereteket kívántak volna, továbbra is fehér hollóként vannak jelen a curriculumokban. Sőt a korábban gyakrabban szereplő gazdaságtörténeti témák esetében is kifejezett visszacsúszás tapasztalható a rendszerváltás előtti időszakhoz képest az egyetemi oktatásban.

vül individualista családkutatás és helytörténet súlya. Bár a helyi közösség múltját feltárni kívánó törekvések feltétlenül támogatásra méltóak, ugyanakkor azt is meg kell mondanunk, hogy e kutatások közül kevés foglalkozik részletesebben a népesség történetével, és még kisebb közöttük – tisztelet a csekély számú kivételnek – a standardizált adatok alapján egységes módszer szerint véghezvitt vizsgálatok aránya. Vagyis a lokális, a regionális és az országos népességtörténeti vizsgálatok adatai nem igazán szervezhetők egységes rendszerbe.⁷ Lényegében tehát csapdahelyzetben vagyunk. A helyi, illetve magánkutatások elaprózottsága, valamint szemléleti és módszertani problémái nem sok reményt nyújtanak arra nézve, hogy segítségükkel belátható időn belül demográfiai elemzésekre alkalmas, nagyobb adatbázisok jöhessenek létre. Ugyanakkor nincsenek olyan, nagyszámú kutatót foglalkoztató központjaink és olyan erőforrásaink, melyek az e téren igazán fejlett társadalmakhoz hasonlóan a népesedés múltjának és hosszú távú folyamatainak rekonstruálására mozgósíthatók lennének, annak ellenére, hogy egyre többet beszélünk a népesedési kérdések fontosságáról. Ráadásul ilyen irányú kezdeményezéseink nemcsak szerényebbek, hanem több évtizedes lemaradásban vannak a skandináviai, nyugat-európai és észak-amerikai nagy kutatóközpontokhoz képest.⁸

Mindazonáltal helyzetünk mégsem teljesen reménytelen. Van ugyanis egy olyan, eddig e célra kevésbé használt forrásunk, a 18. század közepén–második felében, az „ellenreformációs” törekvések által is lelkesített római katolikus egyházlátogatások során készített lélekösszeírások sorozata (status animarum), amely sok helyen megtalálható, és feldolgozása képes lehet előrevinni a hazai demográfiai adatbázisok ügyét a népszámlálások megindulása előtti korszakra

⁷ A helyi kutatások lényegében külön mikrovilágokat képeznek, melyek a professzionális tudomány mellett/alatt/mögött maradnak. Ez azonban nem csupán az előbbieket módszertani gyengeségét eredményezi, némileg nehezíti az utóbbi fejlődését is. Az angol, francia és német kutatások példái azonban azt sejtetik, hogy nem szükségszerű az ilyen elkülönülés – de ez valószínűleg már ismét az oktatáspolitikai és a felsőoktatás, tágabb értelemben a közvélemény történelemszemléleti problémái felé mutat. (Példának okáért az angol helytörténeteszek számára evidencia, hogy a megfelelő eredmények elérése érdekében szakemberekkel kell konzultálniuk, és céljaikat össze kell hangolniuk a professzionális kutatás által is fontosnak tartott kérdések kutatásával. Ezzel szemben a hazai közgyűjtemények „üzletet” látnak az ún. család- és helytörténeti kutatók számára biztosított szolgáltatásokban, utóbbiak pedig a szakemberektől elkülönülve egymás között „konzultálnak”.)

⁸ A nemzetközi példák arra mutatnak, hogy komolyabb erőforrásokkal, nagyobb szakismerettel és jelentősebb kutatói létszámmal rendelkező egységes keretprogramok esetén is egy vagy több egyetem több évtizedes szisztematikus munkája szükséges ahhoz, hogy jelentősnek számító kutatási eredmények szülessenek. E sorok írója 1983-ban, vagyis jó 30 évvel ezelőtt látta Svédországban az akkor még frissen alakuló, de azóta nemzetközi ismertségre szert tett és sikeresen működő umeå-i demográfiai adatbázis szervezetét, munkáját és első publikációit. Az adatbázisok működésére nézve a teljesség igénye nélkül lásd <http://www.ehps.net.eu> és <http://www.censusmosaic.org> áttekintését, illetve a kanadai (<http://balsac.uqac.ca/>) és a svédországi adatbázisok honlapjait (<http://www.ddb.umu.se/databaser/poplink/>).

nézve is.⁹ E forrástípus szerencsés esetben megközelítheti egy név szerint fennmaradt régi népszámlálás adatgazdagságának szintjét már a 18. század közepére vonatkozóan is. Utóbbi azért lényeges számunkra, mert első, 1785–1787. évi népszámlálásunk név szerinti adatokat tartalmazó família lapjait – amelyek egyébként nevüktől eltekintve a nők részletesebb adatait nem tartalmazták – a műveletet elrendelő II. József halála után a vármegyei nemesség a kataszteri felméréshez hasonlóan csaknem teljes mértékben elpusztította. Így hasonló jellegű és részletezettségű forrásanyag demográfiai elemzésére legközelebb csak a 19. század közepi (1850 és 1869 közötti) népszámlálások – vagyis mindössze három évtized – töredékesen fennmaradt név szerinti anyagainak feldolgozása révén nyílik lehetőségünk.¹⁰ A lélekösszeírások segítségével viszont vizsgálhatunk egy korábbi időmetszetet, vagyis adataikból utólag létrehozhatunk egy részleges „népszámlást” a 18. század közepére vonatkozóan is. E forrásanyag feldolgozása révén ugyanis személyre szóló demográfiai adatok tömegét gyűjthetjük össze egy olyan korszakból, amely biztosan korábbi a 19. század elején már több helyütt megfigyelhető születésszám-csökkenések – vagyis a meginduló születéskorlátozás – időszakánál, és egyúttal részletesebb bepillantást enged a 18. század közepi, az ország újratelepülésével jellemezhető időszak alapvető demográfiai viszonyaiba. Sőt, más jellegű források hozzáadásával a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések számára is új utakat nyithat.

Készülő adatbázisunk reményeink szerint további előnyökkel is járhat a kutatás számára. Korábban ugyanis a név szerinti elemzésen alapuló lokális demográfiai, illetve család- és háztartásszerkezeti kutatások többsége végig manuális módon történt, ezért ezek – munkai igényességük miatt – a legtöbb eset-

⁹ A Magyar Királyság 18. század közepi, Horvátország nélküli területének 11 egyházmegyéjéből hatban biztosan készültek ilyen források – igaz, közülük mindössze kettő, a veszprémi és a kalocsai az, amelyek szélesebb körben ismert, és sajnálatos módon ezek anyagainak kutatási lehetőségei sem nevezhetők ideálisnak.

¹⁰ Lásd ezekre vonatkozóan Őri – Pakot 2011, 2014. Megjegyzendő, hogy a 19. század közepi népszámlálások név szerinti adatokat tartalmazó töredékei is csak azért éltek túl az elmúlt másfél évszázadot, mert háztartásonként készített összeírási anyaguk feldolgozásának feladata az önkormányzatokra hárult, így az alapanyagok – a név szerinti adatokat tartalmazó összeíróívek – kisebb része a megyei levéltárakban megmaradt. A KSH szervezetének kiépülésével azonban az összeírási munkálatokat 1880-tól központosították, melynek során az eredeti nominális forrásanyagokat a népszámlálás feldolgozása és az eredmények – nem minden esetben túl részletes – publikálása után megsemmisítették, így utólagos újrafeldolgozásukra ma már nincs lehetőség. Csak a nem közölt településsoros, egyéni, illetve név szerinti adatokat nem közlő feldolgozási táblák egy része maradt meg – rossz minőségű papíranyagok miatt ezek is pusztulóban vannak –, amelyek korántsem nyújtják azokat a lehetőségeket, mint amelyeket sok más országban a már korábban létrehozott adatbázisok. Nálunk viszont ez a lehetőség 1869 után egy évszázadra elveszett. (A dolognak van egy mának szóló tanulsága is: az a manapság divatosá váló elképzelés, hogy a centralizáció növeli a hatékonyságot és jobban biztosítja a múlt értékeinek megőrzését, nem biztos, hogy minden esetben igaz.)

ben mindössze egyetlen település vizsgálatára korlátozódtak. Ennek háttérében viszont az a jelenség állt, hogy a vizsgálhatóság érdekében a hetvenes-nyolcvanas évek történeti demográfusai (beleértve saját magunkat is) többnyire olyan jelentősebb méretű falut vagy kisvárost igyekeztek kiválasztani, amely rendszerint valamelyik nagyobb uradalomhoz tartozott, vagy legalább plébánia/anyaegyház volt. A nagyobb méret miatt ugyanis egyetlen település esetében is lehetőség nyílt valamelyes statisztikai elemzésre, az uradalom, illetve a plébánia levéltára pedig gazdagabb kiegészítő forrásanyagot eredményezett. Ez a településválasztási módszer viszont azzal a következménnyel járt, hogy többnyire atipikus közösségek kerültek vizsgálat alá. Magyarországon például mind a háztartásszerkezeti, mind a családrekonstrukciós típusú kutatásokban kissé túlreprezentáltak az alföldi, a református, illetve a magyar és német lakosságú települések, melyek szinte mindegyike egyúttal az átlagnál jóval nagyobb lélekszámú volt.¹¹ Az általunk épített adatbázis viszont nem a települések egyenkénti vizsgálatára törekszik, hanem településcsoportokat kíván elemezni, amelyek tagjai a regionalitás, a társadalmi státus, a felekezet és az etnikum alapján kerülnek együvé.¹² Miután alapvető célunk a demográfiai elemzés, és erre nézve a lélekösszeírások önmagukban is elegendő információt adnak, nem látszott szükségesnek, hogy a települések kiválasztásánál az összeírás demográfiai pontosságán túlmenően egyéb szempontokat is kiemelt figyelemben részesítsünk. Ebből következően az adatbázisba bekerült közösségek jelentős része méretét tekintve gyakran csupán 100–200 lakosú település, vagyis adatállományunk a korábbi kutatásokhoz képest sokkal inkább reprezentálhatja az egykori hazai települési és demográfiai viszonyokat.¹³ Ugyancsak odafigyeltünk az

¹¹ A II. József-i népszámlálás alapján megállapítható, hogy az 1780-as években a magyarországi települések több mint 60%-a 500 főnél kisebb lakossággal bírt, az ennél nagyobb települések valójában csak az alföldi területeken mondhatók gyakorinak, illetve tipikusnak.

¹² Tekintettel arra, hogy adatbázisunk minden abba bekerült személy összes, a feldolgozott forrásokban elérhető adatát tartalmazza, a csecsemőtől az aggastyánig, egyéni elemzéseket is lehetővé tesz, sőt a későbbiekben – ha erőnk engedi – tervezünk is ilyeneket. A csoportok képzése a reprezentativitás növelése mellett azt a célt szolgálta, hogy olyan etnokulturális, gazdasági-társadalmi és regionális faktorokat is megkíséreljünk beemelni az adatbázisba, amelyek az egyének szintjén többnyire nem kezelhetők, illetve nem állapíthatók meg.

¹³ A reprezentáció kérdésével egyébként külön foglalkozni kívánunk az adatbázis befejezése után. Az azonban már ma is előre látható, hogy forrásaink területi megoszlása miatt reálisan csak a mai országterületre vonatkozó reprezentáció elérése lesz lehetséges, ott viszont minden valószínűség szerint jelentősen meg fogja haladni a 2%-os mintavételi arányt. A felhasznált források demográfiai realitását a 14 év alattiak, illetve a nők és férfiak arányával, valamint az átlagos háztartásnagyság méretén keresztül már az adatbevitel előtt ellenőriztük (illetve egy-egy korábban bevitt települést minőségi okok miatt – mint például a már említett Keszthelyt – kihagytunk az adatbázisból), vagyis a bekerült közösségek adatai az egykorú össznépesség nagysága és szerkezete tekintetében valószínűleg megbízhatónak minősíthetők.

adatbázisba kerülő települések kulturális szerkezetére is. Egyik felekezetet sem kívántuk preferálni, és lehetőség szerint minden nagyobb etnokulturális csoportot megpróbáltunk szerepeltetni.¹⁴

Ami az adatbázis dimenzióit illeti, abban jelenleg 94 település nem egészen 11 600 familiája és kereken 56 ezer főnyi népessége található.¹⁵ A végleges állomány terveink szerint körülbelül 115–120 település 71-72 000 főnyi népessége lesz. A jelenlegi vizsgálat (*1. táblázat*) során az adatbázis néhány, már véglegesnek tekinthető csoportját használtuk fel.¹⁶ Ez – hat csoportban – összesen 52 falut, valamint három polgárvárost¹⁷ tartalmaz, és összesen közel 5800 háztartás valamivel kevesebb mint 28 ezer tagját foglalja magában. Közülük 1115 háztartást és 2960 főt soroltunk be lakóként. A most vizsgált adatállomány a Dunántúl délnyugati részén, Zala és Somogy megyében található (*1.*

¹⁴ Utóbbi törekvés azonban két esetben nem mondható teljes mértékben sikeresnek. Miu-tán forrásainkat szinte kizárólag a római katolikus egyházi szervezet készítette, az összeírásokkal „meg kellett küzdenünk”. Az egyházlátogatást végzők ugyanis a protestánsok között sokszor sikertelennek bizonyultak, mert e közösségek gyakran nem hagyták magukat katolikus egyházi személyek által összeírni. Ugyanakkor az is előfordult, hogy amikor vizitátoroknak sikerült egy-egy református közösség népességadatait felvenni, az eredmény minősége lett gyakran rosszabb, mint a katolikus hívek esetében, mivel a kevésbé fontosnak, „hitehagyottnak” tekintett családok esetében nem ügyeltek annyira a feljegyzések pontosságára. Ugyanebben az időszakban kisebb mértékben a reformátusok körében is voltak egyházlátogatások és hasonló jellegű összeírások, de sajnos nemigen találtunk közöttük olyan forrást, amelyik céljainknak megfelelt volna. Hiába jelent meg ugyanis például mintaszerű forráskiadványként a Dunántúli Református Egyházkerület 1774. évi összeírás-sorozata (Hudi et al. 2002), e forrásokban egyetlen életkoradat sem szerepelt. Még rosszabb a helyzet a görögkeleti szerbek és románok esetében: úgy tűnik, itt a római katolikus egyház vizitációs törekvései mindenütt zárt ajtókra leltek. (Ez a probléma főként a pécsi és a nagyváradai egyházmegye egyházlátogatási forrásait érintette – az általunk jelenleg vizsgált területen azonban az ortodox felekezethez tartozók aránya elhanyagolható volt.)

¹⁵ Az adat annyiban pontatlan, hogy az adatbázisban szereplő közel 6000 főnyi cigány népesség esetében eltekintettünk a települések számától, mivel ez teljesen félrevezető arányokat eredményezett volna. A cigányság nagyjából 90%-a ugyanis ebben az időben egy-két familiányi kiscsoportokban, szórtan települve helyezkedett el a falvak és kisvárosok népességében.

¹⁶ Egy-egy falucsoportba legalább 4 települést, illetve legalább 2000 főt meghaladó népességet soroltunk be, amelyek felekezete és etnikai csoportja megegyezett, illetőleg a lakosok többsége speciális társadalmi csoportokba (kisnemesi falvak, ipari települések) tartozott. Külön csoportokba soroltuk a mezővárosokat és a polgárvárosokat is. A jelenleg nem használt települési csoportok adatállományai még nem felelnek meg elképzeléseinknek, mivel további települések hozzáadására, adatkiegészítésekre, illetve ellenőrzésekre szorulnak.

¹⁷ Polgárvárosnak tekintettük azokat a nagyobb méretű mezővárosokat, ahol a helyi elit a II. József-i népszámlálás tanúsága szerint polgárként sorolta be magát, vagyis annak ellenére, hogy nem voltak szabad királyi városok, használták a polgárjog fogalmát. Ez a jelenség arra utal, hogy lakóik vélhetően rendelkeztek a városi ember mai fogalmaink szerinti, a falvak lakosaitól különböző tudatával és viselkedési mintáival. E csoport jelen esetben Nagykanizsa, Sümeg, valamint Veszprém városok lakosságát foglalta magában.

térkép), mindössze Veszprém városa, valamint egyetlen falu, Bakonygyepes fekszik a Zalával szomszédos, attól keletre eső Veszprém megyében (utóbbi sincs azonban messzebb 15 kilométernél a Balaton-felvidéken húzódó egykori megyehatártól).

Megjegyzés: Zala megyének csak a veszprémi egyházmegyéhez tartozó része került vizsgálat alá. (A megye délnyugati, főként horvátok lakta része – a Muraköz – a zágrábi egyházmegyéhez tartozott.)

1. térkép

A vizsgált terület elhelyezkedése a Magyar Királyság területén 1760 körül
The territory under investigation in the Hungarian Kingdom around 1760

I. Az elemzett adatbázis alapadatai
Some basic data from the studied database

Település csoportok	Települések száma	Házbirtoklók		Lakók		Összesen		Lakók aránya (%)	
		háztartás	népesség	háztartás	népesség	háztartás	népesség	háztartások között	népességben
Nemesi falvak	7	498	2 427	106	219	604	2 646	17,5	8,3
Somogyi falvak	12	452	2 860	126	385	578	3 245	21,8	11,9
Zalai falvak	9	506	2 663	81	226	587	2 889	13,8	7,8
Protestáns falvak	9	594	3 136	104	365	698	3 501	14,9	10,4
Horvátok	4	372	2 749	38	92	410	2 841	9,3	3,2
Németek	11	398	1 955	85	230	483	2 185	17,6	10,5
<i>Falvak összesen</i>	52	2 820	15 790	540	1 517	3 360	17 307	16,1	8,8
<i>Polgárvárosok</i>	3	1 861	9 036	580	1 447	2 441	10 483	23,8	13,8
<i>Mindösszesen</i>	55	4 681	24 826	1 120	2 964	5 801	27 790	19,3	10,7

Forrás: Saját számításaink „Magyarország 1760” adatbázisunk alapján.

Az 1. táblázatban látható hat településcsoportból a protestáns falvak túlnyomó többsége református magyar, a többi település felekezetiileg nagyrészt római katolikus.¹⁸ Utóbbiak közül két falucsoport különböző régiókban – a Balatontól délre, Somogy középső részén, illetve a tótól északnyugatra fekvő zalai területen, Keszthely környékén található. A kisnemesi falvak egy kivétellel szintén Zala megyeiek, a horvát települések viszont mind Somogyban találhatóak. A jelen vizsgálatba bevont falvak lakossága 80%-ban 500 főnél kevesebb, a többi 500 és 1000 fő közötti. Mindössze egyetlen somogyi horvát falu (Buzsák) népességszáma haladja meg kevéssel az 1000 főt. A somogyi római katolikus magyarok, és a zalai – szintén katolikus – kisnemesek viszont kifejezetten aprófalvakban éltek a 18. század közepén; e 22 település átlagos lélekszáma 200 fő körüli. Ezzel szemben a polgárvárosok népessége a falvak 300 főt valamivel meghaladó átlagának többszöröse, 2000 és 5000 fő közötti. A továbbiakban azonban – néhány kivételtől eltekintve – a települések adatait a falvak és városok, illetve a házbirtoklók¹⁹ és lakók nagyobb csoportjaiba összevontan kezeljük, mivel néhány jellemzőt kivéve célszerűtlen lenne és bizonytalan eredményekhez vezetne a gyakran száznál is kisebb számú háztartási csoportokkal külön-külön foglalkozni.

Mielőtt tulajdonképpeni témánkba, a lakók demográfiai jellegzetességeinek elemzésébe belefognánk, röviden összefoglaljuk, hogyan alakítottuk ki a források adataiból a lakónak tekinthető személyek és háztartások csoportját. Az általunk használt név szerinti lélekösszeírások egyértelműen a családi/háztartási csoportok hierarchiáját tükrözték. Az összeírások alapegysége (egy-két, általunk fel nem használt példány kivételével) a ház volt. A házankénti névsor élén a háztartásfő – többnyire egy házaspár – állt, őt követte a felesége, gyermekei, esetleges rokonai és szolgálói. A névsor végén találhatóak a lakók. A lakóháztartásként azonosítható csoport élén álló háztartásfőt a falvak esetében 78%-

¹⁸ A „többség”, illetve a „nagyrészt” szavak használata szándékos, nem stiláris elem, mégpedig a vezetéknevek megoszlása alapján, amely az egyének identitását ugyan nem tükrözi megbízhatóan, viszont egy-egy közösség tekintetében annak etnikai szerkezetére nézve következtetési alapul szolgálhat. Azt mondhatjuk, hogy gyakorlatilag már a 18. század közepén sem találoztunk egyetlen olyan településsel, amelynek lakossága akár etnikumát, akár felekezetét, akár társadalmi státuscsoportját tekintve teljesen homogén lett volna. Az etnikai és felekezeti megoszlások kérdésével azonban most nem kívánunk behatóbban foglalkozni.

¹⁹ A vizsgált népességet lakásviszonyaik szerint két csoportba soroltuk. A házbirtoklók csoportjába az összeírásban házanként első helyen szereplő háztartásfő családjába tartozott, a lakó(k) a névsor végén kaptak helyet. Az első csoport esetében elnevezésük azt a tényt jelzi, hogy a kor viszonyai között az illető és családja – a nemeseket kivéve – házáat csak birtokolta. Házára és földjére nézve ekkoriban még csak használati joga volt, tulajdonjoggal nem bírt, ami ingatlanai feletti rendelkezését korlátok közé szorította, és egyúttal nem tette lehetővé a valós ingatlanpiaci viszonyok kialakulását sem.

ban, a városok esetében pedig 98%-ban az *inquilinus* / *inwohner* (zsellér), néhány esetben pedig az *incola* (lakó) elnevezéssel, további 2-3%-ban pedig foglalkozásukkal (*pastor*, *ludimagister*, *obstetrix*), vagy a különállásra utaló szóval (*item*, *ibidem*) az összeírók világosan megkülönböztették.²⁰ A fentiekhez hasonló jelzések nélkül általunk lakóként besoroltak aránya a falvakban 19, a városokban pedig mindössze 0,7%-ot tesz ki. Lakónak soroltuk be ugyanis azokat is, akiket a házbeli névsorában megelőztek a szolgák, és semmilyen igazolható rokoni kapcsolatban nem álltak a házbirtokló háztartásfővel.²¹ Nyilvánvaló, hogy ez a besorolás nem nevezhető tökéletesnek, de két szempontból mindenképpen jobbnak mondható, mint az eddigi gyakorlat. Egyrészt a lakóként történő besorolás bizonytalansága csak e csoport kicsiny részére vonatkozatható, másrészt – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – a lakók eltérő demográfiai jellemzői is e csoport különálló jellegére mutatnak. Ráadásul, ha nem így foglalnánk állást, akkor a háztartás fogalmát lényegében a háznéppel azonosítanánk, és olyan irreális háztartásszerkezetekhez, illetve háztartásnagyságokhoz jutnánk el, amelyek a nagyjából egy generációval későbbi II. József-i népszámlás adataival – vagyis a famíliák akkori valóságával – semmiképpen sem egyeztethetők össze. Határozottabban fogalmazva: az 1785–1787. évi nép-

²⁰ A 18–19. századi adóösszeírások a lélekösszeírásoknál szigorúbb, jogilag meghatározott kategóriákat alkalmaztak – pénzről volt szó –, és a lakónak minősíthető famíliákat, illetve egyéneket, mint korábban említettük, a „*subinquilinus*” (házatlan zsellér) néven illették. E terminus használatának azonban nincs nyoma az általunk használt egyházi forrásokban. Az összeírások nyelve, mint a felsorolt státus-megjelölésekből is sejthető, egy-két német kivételtől eltekintve latin, és a készítettő veszprémi és kalocsai egyházmegyék egyházi vezetése előre meghatározta azok tartalmát és formáját. Mindazonáltal – különösen az eltérő, illetve ismételt időpontokban készült veszprémi egyházlátogatások esetében – nem minden forrás használ pontosan azonos terminológiát, illetve kisebb-nagyobb eltérések a részletezettség és pontosság tekintetében is észlelhetők. Bár ritka kivételként előfordulhatott olyan összeírási sorrend, ahol a házban lakókat jogi státusuk alapján sorolták fel (házbirtokló és családja, zsellér és családja, szolgák), tévedés azonban erre hivatkozva a lakókat fizetett alkalmazottként kezelni (Kováts 1964: 228–229). Ennek ugyanis ellentmond az a tény, hogy a 18. század elejétől egészen a 19. század közepéig, az adórendszer átalakításáig az adóösszeírásokban a házatlan zsellér (vagyis a lakó) névvel, státussal végig önálló sorban szerepelt, mint külön, önálló identitással rendelkező adóalany, szemben a fizetett szolgálakkal, akik a háztartásfő adatsorában név nélkül, darabszám szerint kaptak helyet.

²¹ Szegénynek (*pauper*, *mendicus*) nevezték őket, illetve ha nem alkalmaztak megkülönböztetésre utaló szót, nem jelezték rokon voltukat sem, és vezetéknevük eltért a háztartásfő, illetve felesége nevéétől (vagyis közeli rokonság feltételezésére nem volt alapunk). A fogadott, illetve mostohagyermekeket (*adoptivus*, *orphanus*, *privignus*) viszont a háztartásfő famíliájához tartozónak tekintettük, akárcsak a szolgálakat. (Utóbbiakat attól függetlenül, hogy egyedülállóak vagy családosok voltak.) Ugyancsak a háztartáshoz tartozónak tekintettük a nagykanizsai összeírásban szereplő 19 csavargót (*vagus*) is – ők mindig a névsor végén, magányosan szerepeltek, és valószínűleg szolgafeladatokat láttak el ellátás fejében, különben aligha túrték volna meg őket a házban.

számlálás adatai – a településenkénti átlagos háztartásnagyságok – az utóbbi felfogás lehetőségét világosan és egyértelműen cáfolják.²²

Ugyanakkor azzal is tisztában kell lennünk, hogy a lakó és házbirtokló háztartás közötti együttélés a hagyományos világban nem jelentette – a korabeli lakviszonyok között nem is jelenthette – a két egység egymástól való teljes elkülönülését. Nagyon valószínű, hogy a lakók a lakhatás fejében lakbér helyett inkább időközönként „besegítettek” a házbirtokló família tevékenységeibe. Sőt adataink arra is utalnak, hogy a lakóháztartások mintegy ötödét feltételezhetően rokoni kapcsolatok fűzték a házbirtokló famíliához. Érdekes egyébként, hogy a házbirtoklókkal rokoni kapcsolatban álló lakóháztartások aránya azokon a településeken, amelyek a hagyományos paraszti világtól már egy kicsit távolabb álltak, magasabb volt: a városi népesség, a nemesi falvak, valamint a németek és a Keszthely környéki katolikusok között. Ezeken a helyeken a rokoni viszonytal rendelkező lakó háztartások aránya mindig jócskán felülmúlta a 20%-ot, míg a hagyományosabbnak tekinthető paraszti közösségek – a nagycsaládos szerkezetet preferáló horvát háztartások, a somogyi magyarok, valamint az „őslakos” protestáns falvak – népe között a házbirtoklókhöz rokoni viszonytal fűződő lakók aránya mindössze 5–13% között mozgott. Mindez azt sugallja, hogy a társadalmi szokásrendszerükben „előrébb tartók” között a rokonsági viszony már nem jelentette azt, hogy feltétlenül egyetlen közös háztartást kellett alkotniuk, vagyis kötelező csoportképző szerepe meggyengült.²³

Ezek után még egyszer visszatérve az alapadatokra, a lakókra vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg. Az itt vizsgálatba vett adatállomány alapján bizonyítottan vehető, hogy a lakók mint népességcsoport szerepe az elemzések során egyáltalán nem tekinthető lényegtelennek, hisz a falvakban 16, a városok esetében ennél jóval több, közel 24%-át teszik ki a háztartásállománynak. Igaz, a népességben elfoglalt arányuk – 9, illetve 14% – lényegesen kevesebb, mivel a lakóháztartások mérete az átlagosnál jóval kisebb. Ezzel együtt azonban a lakók még mindig olyan részarányt és akkora népességet képvisel-

²² Az ilyen szemlélet tévességét jól mutatják a Kováts Zoltán által végzett számítások. Nevezett kutató ugyanazon források alapján dolgozott, mint amelyeket mi is használtunk, de nem csak a família alkalmazottjának tekintette a lakókat (zsellérek), hanem minden egyes házban egyetlen háztartásként kezelte az ott lakó, illetve ott összeírt személyeket. Úgyet sem vetett rá, hogy kiszámított átlagos háztartásnagyságai ily módon – az egyébként általa is használt – József-féle népszámlálás nagyjából egy generációval későbbi adataihoz képest megmagyarázhatatlanul magas, 40–60%-os többleteket mutatnak (Kováts 1964: 228–230).

²³ A rokoni kapcsolatban álló lakóháztartások aránya az általunk becsülnél minden valószínűség szerint némileg magasabb lehetett, mivel az eltérő vezetéknevű személyek (főként az anyaiági rokonok) esetében – hacsak a rokoni viszonyt konkrétan fel nem jegyezték – nem állt módunkban azt konkrét alap nélkül feltételezni. Nem valószínű azonban, hogy ez az alulbecslés alakította volna ki a települések közötti rokon-arányokban mutatkozó elég jelentős különbségeket.

nek, hogy az elemzésnek nem érdemes egy ilyen létszámú sokaságot figyelmen kívül hagyni.

2. A lakónépesség demográfiai szerkezete

A továbbiakban a lakónépesség jellemzőire összpontosítjuk figyelmünket, de az esetek többségében táblázatainkban és ábráinkban feltüntetjük a házbirtoklókra vonatkozó adatokat is, hogy mindig látható legyen a „kontraszt”. Vagyis a lakók jellemzését összehasonlító módon kívánjuk elvégezni. Demográfiai szerkezetüket három tényezőn: a nemek arányán, a korszerkezeten, valamint a családi állapoton keresztül mutatjuk be.

2. A nemek aránya településcsoportok szerint *Distribution of the population by sex, state of the household members (owner/lodger) and group of settlement*

Település- csoportok	1000 férfira jutó nő			A nők aránya a népességben (%)			Összesen (N)	
	ház- birtok- lók	lakók	összes	ház- birtok- lók	lakók	összes	férfi	nő
Nemesi falvak	926	1 844	979	48,1	64,8	49,5	1 337	1 309
Somogyi falvak	918	1 484	971	47,9	59,7	49,3	1 646	1 599
Zalai falvak	960	1 430	990	49,0	58,8	49,7	1 452	1 437
Protestáns falvak	915	1 147	936	47,8	53,4	48,4	1 808	1 693
Horvátok	954	1 556	969	48,8	60,9	49,2	1 443	1 398
Németek	887	1 371	929	47,0	57,8	48,1	1 133	1 052
<i>Falvak összesen</i>	<i>928</i>	<i>1 416</i>	<i>962</i>	<i>48,1</i>	<i>58,6</i>	<i>49,0</i>	<i>8 819</i>	<i>8 488</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>1 012</i>	<i>1 300</i>	<i>1 047</i>	<i>50,3</i>	<i>56,5</i>	<i>51,1</i>	<i>5 121</i>	<i>5 362</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>957</i>	<i>1 358</i>	<i>994</i>	<i>48,9</i>	<i>57,6</i>	<i>49,8</i>	<i>13 940</i>	<i>13 850</i>

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

A nemek arányának tekintetében a falvak és városok között nem jelentős, de érezhető különbség tapasztalható. Összességében a falvakban enyhe férfitöbbség, a városokban enyhe nőtöbbség figyelhető meg. Ha viszont túllépünk a falu–város szembeállításon, és a házbirtoklókat, valamint a lakókat vetjük össze egymással, már differenciáltabb képet kapunk. Amennyiben a házbirtoklók adatait nézzük, azok némileg markánsabban tükrözik vissza a falvak és városok összesített adatairól mondottakat. A házbirtoklók adatai minden falucsoportban masszív férfitöbbséget mutatnak, e csoport városi nőtöbblete pedig minimálisra

csökken.²⁴ Ezzel szemben a népesség kisebb részét kitevő lakók esetében minden településcsoportban elképesztő nőbőbbletet figyelhetünk meg. Az 1000 férfira jutó nők aránya 1147 és 1844 között váltakozik, mind a falvakban, mind a városokban, a lakóként élő nők aránya nagyjából 15–30%-kal meghaladja a férfiakét. Ezek az adatok nyilvánvalóan nem tükröznek kiegyensúlyozott nemi arányokat. Mielőtt azonban e sajátos arányok kialakulásának magyarázatát megkísérelnénk, célszerűnek látszik megvizsgálni településmintánk korszerkezetét is.

A korcsoportok esetében egyértelmű megoszlási sajátosságok figyelhetők meg. A fiatal (0–19 éves) korcsoportok aránya a falvakban szinte mindig meghaladja az 50%-ot, az idős, 60 feletti népesség aránya pedig 5% alatt marad. E szabályosság mind az össznépesség, mind a házbirtoklók esetében megfigyelhető. A lakók esetében azonban ismét más a helyzet. A fiatalabb korosztályok aránya közöttük mindenütt 50% alatt marad, a 60 év felettieké pedig a férfiak esetében több helyen, a nők között pedig szinte mindenütt 5% felettivé válik.

*3. A nagyobb korcsoportok arányai településcsoportonként
az össznépességhez viszonyítva*

Share of the broader age-groups compared to the total population by group of settlement

Település- csoportok	0–19 évesek				60–X évesek			
	férfiak		Nők		férfiak		nők	
	össznépesség	lakók	össznépesség	lakók	össznépesség	lakók	össznépesség	lakók
Nemesi falvak	102	106	101	59	77	59	75	327
Somogyi falvak	102	105	100	87	101	88	96	151
Zalai falvak	102	92	101	79	105	122	89	153
Protestáns falvak	101	95	96	84	86	94	82	134
Horvátok	102	70	100	82	125	127	135	311
Németek	104	91	104	89	52	94	66	153
<i>Falvak összesen</i>	<i>102</i>	<i>96</i>	<i>100</i>	<i>81</i>	<i>92</i>	<i>94</i>	<i>92</i>	<i>186</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>96</i>	<i>78</i>	<i>100</i>	<i>74</i>	<i>113</i>	<i>120</i>	<i>113</i>	<i>288</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>100</i>	<i>87</i>	<i>100</i>	<i>78</i>	<i>100</i>	<i>107</i>	<i>100</i>	<i>235</i>

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

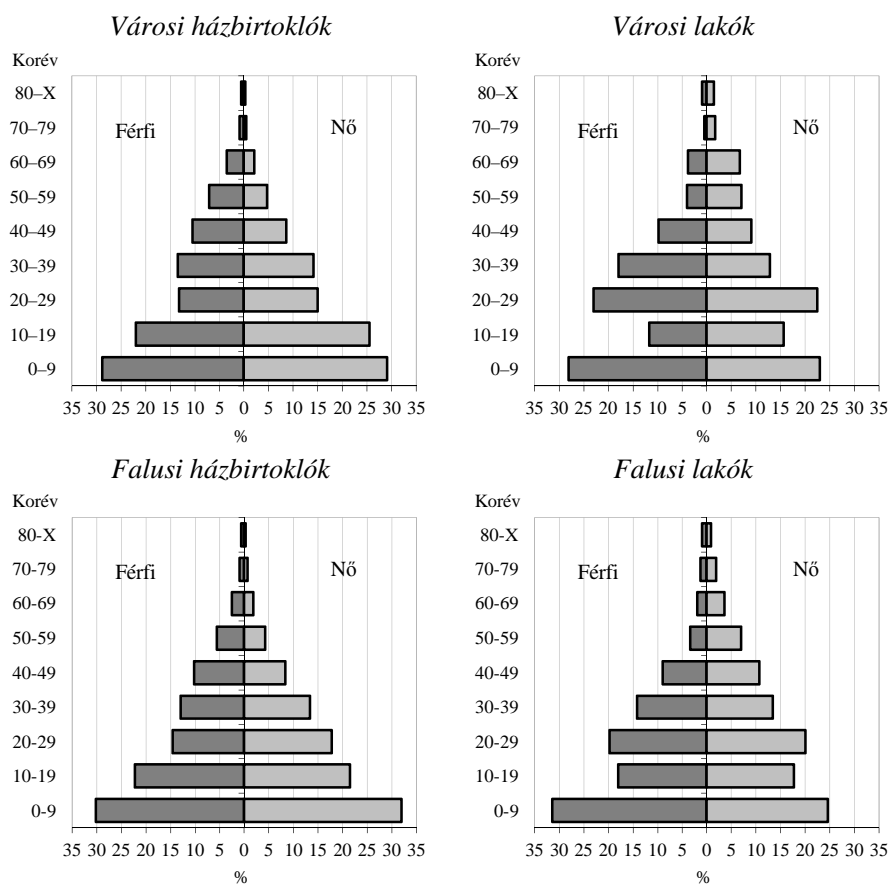
De a településcsoportok közötti különbségeket, valamint a lakók különleges jellemzőit talán akkor látjuk igazán világosan, ha a fiatalok és az időskorúak arányát az össznépesség értékeihez viszonyítjuk. Az ezt tükröző index-értékek a falvak és városok népessége esetében csak mérsékelt módon térnek el az át-

²⁴ A megoszlások hasonlóságán nincs mit csodálkozni, ugyanis 84–90%-os arányából kifolyóan az összesített adatok értékeit döntően a házbirtokló csoport határozza meg.

lagtól, 92 és 113 között ingadoznak. Mindössze arról informálnak, hogy a 60 év felettek aránya a városokban magasabb, a falvakban pedig kicsit alacsonyabb az átlagnál. A falucsoportokat egyenként nézve azonban már nagyobb különbségeket észlelhetünk. Ezek közül talán a 60 év felettek horvát falvakban látható magas, illetve a nemesi és a protestáns falvak esetében megfigyelhető átlagosnál alacsonyabb idős-értékek érdemelnek figyelmet. A legfeltűnőbbek viszont a német falvak idős népességére megállapítható, mindössze 52 és 66 közötti index-értékek. Utóbbi alacsony arányok alighanem azzal függhetnek össze, hogy e népesség betelepülése az összeírásukhoz képest nem túlságosan régen, az 1720–1730-as években történt meg.²⁵

A másik sajátosság a lakónépesség korszerkezetéhez fűződik. Köztük a 0–19 éves férfiak aránya még közel áll az átlaghoz, de a fiatal női népesség adatai már csak 80 körüli index-értékeket mutatnak, vagyis a lakónépességben összességében alacsonyabb a fiatal korosztályok aránya. Az igazi különbség azonban a 60 év feletti nők esetében látható, ugyanis arányuk az átlaghoz képest extrém módon megnőtt, sőt a nemesi és a horvát falvak esetében a különbség eléri a háromszoros mértéket. Közel áll utóbbiakhoz az idős lakónők városi átlaga is (288), amely százzal meghaladja a falvak összesített index-értékét. (Miótán a 60 év felettek aránya a városokban nemcsak a lakók, hanem a házbirtoklók körében is átlag felettinek mondható, ez megengedi azt a következtetést, hogy a szóban forgó adatok olyasféle jelzést adnak, mintha a Dél-Dunántúlon a városi idősek aránya – és feltehetően életesélyeik – már a 18. század közepén meghaladta volna a vidékiek hasonló értékeit.)

²⁵ Az észak-amerikai és német migrációtörténeti kutatások szerint a telepések egyrészt az átlagosnál fiatalabb korszerkezetű csoportot alkottak, mivel hosszú távú vándorlásra főként a fiatal korosztályok vállalkoztak. Ugyanakkor a frissen bevándorolt népességet az első évtizedekben az új természeti környezethez való biológiai-egészségügyi alkalmazkodás miatt az átlagosnál magasabb halandóság jellemezte, amely főként a változásokra rosszabul reagáló középkorúak és idősebbek sorait ritkította meg. Ugyanezt mutatják a magyarországi német telepésekre vonatkozó adatok is (Wells 1983: 28–33, Earle 1979: 365–390, vö. Buchmann 1936: 36–37, illetve Köhegyi 1990: 15–16.)

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

I. A lakó- és házbirtokló népesség korfái 1760 körül
Age pyramids of the lodgers and the house owners around 1760

Ha a korfákra tekintünk, egyértelműen az látható, hogy míg az egyes korcsoportok kisebb-nagyobb mértékben változó értékei dacára a házbirtoklók korfáinak alakja a hagyományos demográfiai rendszerekben élőkre egészen a 20. századig jellemző piramis alakot mutatja, addig a lakónépesség kormegoszlása esetében egyértelmű torzulások tapasztalhatók: a 10–19 éves korcsoportok

aránya az átlagosnál alacsonyabb, a 60 év felettieké pedig az átlagnál magasabb.²⁶ Vagyis ahogy a nemek arányánál, a kormegoszlás tekintetében is problémák, illetve eltérő modellek sejthetők a lakónépeség esetében. Különösen a városokban élő lakók korfája mutat kifejezetten torz szerkezetet: egyenetlenül kis létszámú fiatal korcsoportokat és a 60 év felettiek jelentős túlsúlyát jelzi a házbirtoklókéhoz képest.

Am településcsoportonként együtt nézve a kor- és nemi arányokat, azt látjuk, hogy a kérdés valójában kissé bonyolultabb. A falvakban a 20–29 éveseket kivéve a fiatalabb korcsoportokban enyhe, majd a negyedik évtizedtől kezdve egyre erősödő férfítöbblet látható. Ezzel szemben a városok esetében az első négy korcsoportban, a harmincasok korosztályáig viszonylag erős nőtöbblet figyelhető meg, és csak ezután jelenik meg a falvakéhoz hasonló mértékű férfítöbblet. Ezek az adatok tehát minden valószínűség szerint két, részben egymást is keresztező folyamatot tükröznek: a migráció és a halandóság nemek arányára gyakorolt hatását. A falvak férfítöbblete feltehetően annak köszönhető, hogy az általunk vizsgált területen a 18. század közepén még folyamatos, települési célú bevándorlás tapasztalható, amely a mozgékonyabb férfinépeség többletét eredményezi. A jelenség érthető, miután a Dél-Dunántúl a 17. század végéig török uralom alatt állt, és a gyakori háborúzás, valamint a seregek mozgásához szorosan kapcsolódó, visszatérő járványok miatt viszonylagosan elnéptelenedett. A városok esetében ez a jelenség nem észlelhető, vagy legalábbis a városi társadalmakra jellemző fiatal korosztályokban megfigyelhető nőtöbblet – a falvakból beáramló szolgálok – egy ideig felülregezte a férfiak városokba is irányuló bevándorlását. (A szolgálok városokba történő bevándorlása ugyanakkor segített a falvak férfítöbbletének kialakításában is, ugyanis előbbieknagyobb részt a környező falvakból költöztek be a vizsgált terület városiba.)

²⁶ A korszerkezetet 10 éves csoportokra bontva ábráztuk. Finomabb bontás a gyakran még mindig viszonylag alacsony esetszámok, valamint a 0-ra végződő kerek évszámokkal becsült életkorok túl gyakori megjelenése (kor-akkumuláció, age heaping) miatt nem látszott célszerűnek.

4. A nemek aránya korcsoportok szerint
Distribution of the population by sex and age-group

Korcsoport	Falusi	Városi	Ház- birtokló	Lakó	1000 férfira jutó nő				Városi lakó	Falusi lakó	Városi lakó	Adatbázis összesen	N Össznépesség
					Falusi ház- birtokló	Városi ház- birtokló	Városi ház- birtokló	Falusi lakó					
0–9	990	1 028	995	1 086	980	1 023	1 107	1 062	1 003	8 293			
10–19	923	1 214	993	1 524	894	1 175	1 389	1 730	1 026	6 080			
20–29	1 155	1 173	1 134	1 346	1 126	1 150	1 435	1 269	1 162	4 453			
30–39	986	1 042	995	1 109	957	1 063	1 337	929	1 007	3 752			
40–49	816	876	785	1 432	757	834	1 696	1 194	838	2 623			
50–59	807	803	698	2 609	708	683	2 952	2 320	805	1 475			
60–69	795	838	654	2 417	685	613	2 667	2 292	815	715			
70–79	821	814	629	2 818	684	525	2 125	4 667	819	231			
80–X	475	750	405	1 667	377	462	1 333	2 000	571	143			
Összesen	962	1 049	958	1 358	927	1 013	1 415	1 300	994	27 765			
N ^{a)}	17 291	10 474	24 806	2 959	15 779	9 027	1 512	1 447	27 765				
0–19 évesek indexe ^{b)}	95	109	98	122	93	108	119	124	100				
60–X évesek indexe ^{b)}	96	106	79	300	82	74	281	315	100				

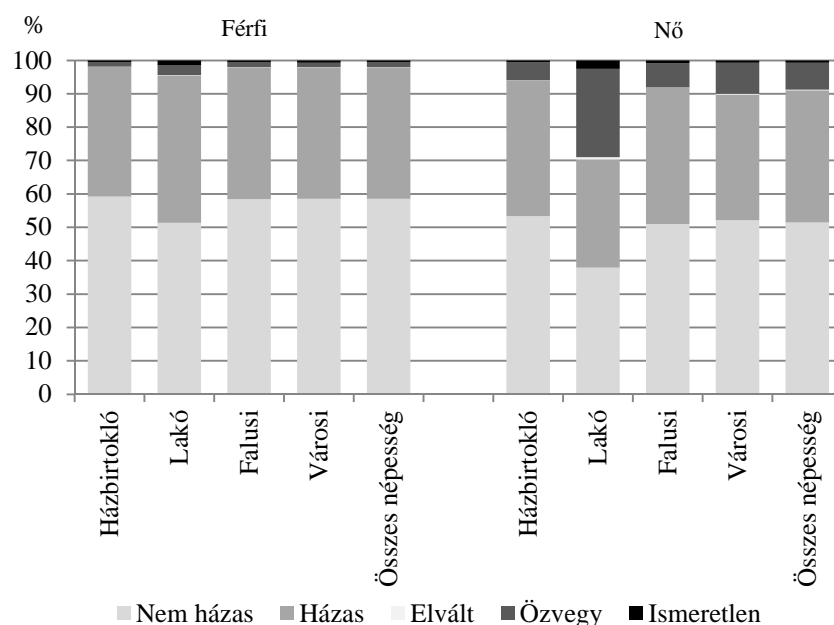
^{a)} Csak ismert életkorú népesség.

^{b)} A teljes népesség értékeihez viszonyítva.

A negyvenes korosztályoktól kezdve egyre erőteljesebb a férfítőbblet, amely mind a falvakban, mind a városokban egyaránt megfigyelhető jelenség. E mögött több tényező feltételezhető. Az idősebbek közötti magasabb férfi-arány egyrészt arra utalhat, hogy a férfiak bevándorlási többlete a 18. század első évtizedeiben még sokkal nagyobb lehetett, mint az 1740–1770-es évek között, ami némileg növelhette a 18. század közepén összeírt középkorú és idősebb férfinépeség arányát. Másrészt Hablicsek László kutatásai alapján – nem minden alap nélkül – az is feltételezhető, hogy a felnőtt nők továbbélési valószínűsége, a mai világtól eltérően, akkoriban minden korosztályban rosszabb volt, viszont ezt a városokban, illetve a fiatalabb korosztályokban a szolgálólányok bevándorlása egy ideig ellensúlyozta, 40 év felett azonban már nem.²⁷ (Természetesen az a tényező sem zárható ki, hogy a hagyományos világban készített összeírások esetében a kevésbé fontosnak tekintett női népesség összeírása és nyilvántartása mindig egy kicsit hanyagabb módon történt, bár ez esetben indokolni kellene, hogy ennek hatása miért éppen csak 40 éves kor után észlelhető.)

Ha a házbirtoklók és a lakók összesített adatait egymáshoz viszonyítjuk, azt látjuk, hogy az utóbbiak között mind a városokban, mind a falvakban általános a nőttöbblet, amely az esetek túlnyomó többségében extrém értékeket mutat. Kivételt csak a 0–9 éves korcsoportba tartozó kisgyermekek jelentenek, mivel náluk még nem kell számolnunk olyan társadalmi, illetve demográfiai folyamatokkal, melyek a nemek arányát (eltekintve a szokásos, de rövid idő alatt hamar eltűnő fiúszületési többlettől) valamilyen irányba eltorzítanák közöttük. Vagyis míg a házbirtoklók mind korcsoportjaik, mind nemi arányaik tekintetében egyaránt harmonikusnak tekinthető demográfiai szerkezettel rendelkeztek, illetve a városok és a falvak eltérő mintája indokolható, addig a lakók esetében a torz arányú nőttöbblet minden településen minden korcsoportot jellemez, sőt 40 éves kor felett egyre jobban erősödik, az indexek szerint akár az átlagérték háromszorosát is elérheti. Ez alól mindössze három kivétel van: a már említett 0–9 éves korcsoport, ahol a nőttöbblet még a lakók esetében is mérsékelt, másrészt a városi lakónépesség 30–39 éves korcsoportja, ahol rövid ideig enyhe férfítőbblet, valamint a falusi házbirtoklók 20–29 éves korcsoportja, ahol átmenetileg nőttöbblet látható. (Az utóbbi két eset mögött vagy adathiba, vagy valamilyen speciális migrációs jelenség állhat, de a trendtől való eltérésük kielégítő magyarázata további kutatásokat igényelne.)

²⁷ Hablicsek László halandósági táblái még az 1820-as években is – melynek viszonyai egyébként jóval kevésbé különböztek a 18. század közepi, mint a mai állapotoktól – minden korcsoportban alacsonyabb várható élettartamokat jeleznek a nők, mint a velük egykorú férfiak számára, mind a falvak, mind a 2000 lakos feletti vidéki városok esetében (Hablicsek 1991: 93).

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

II. A vizsgált felnőtt népesség (15–X évesek) családi állapot szerinti megoszlása Distribution of the adult population (aged 15 and over) under study by marital status

Ami a családi állapot szerinti népegykezetet illeti, ott a lakók különál-lására vonatkozóan sejtéseink további megerősítést nyernek. A II. ábra adatai ugyanis két határozott különbséget mutatnak: az egyik a lakók és a többi népe-ségcsoport, a másik pedig a férfiak és nők adatai között kimutatható eltérés. Az elemzést a nőekkel kezdve mind adatszerűen, mind vizuálisan megállapítható, hogy az össznépeesség átlagától viszonylag kevésbé térnek el a városi vagy falu-si népeességre, illetve a házbirtoklókra vonatkozó, a családi állapotot jellemző arányok és megoszlások. Ezzel szemben a lakóként besorolható nők között az átlagnál lényegesen alacsonyabb a nem házasok és a házasok, és meglehetősen magas az özvegyek aránya. Az átlagosnál ugyancsak több ismeretlen családi állapotút jelez közöttük a grafikonunk. (Ez azonban a lakókra vonatkozó forrá-sok némileg rosszabb minőségét tükrözi.) Bár számszerűleg elhanyagolható, de érdekességként megjegyezzük, hogy a vizsgált 15 év feletti népeességből 33 fő (11 férfi és 12 nő) – mai megfogalmazás szerint – az elvált kategóriába tartozik. Ez konkrétan azt jelenti, hogy külön élnek, illetve házastársuk elhagyta őket, mivel a római katolikus egyház tilalmazta a válást, a protestánsok pedig adata-

ink szerint a válás engedélyezése ellenére sem igazán éltek még ezzel a lehetőséggel a 18. század közepén az általunk vizsgált területen.²⁸

A férfiakat a nőkkel szembeállítva két különbség tapasztalható családi állapotuk tekintetében. Egyrészt a férfi lakónépességnek a házbirtoklókétól különböző karaktere itt is észlelhető, azonban az eltérések mértéke a nőkhöz képest jóval visszafogottabb. A másik különbség viszont minden férficsoporthoz vonatkozik. Akár a házbirtoklókat, akár a lakókat, illetve a falusi avagy a városi férfiakat nézzük, a nem házasok aránya többnyire 30% körüli közöttük (a lakók esetében valamivel kisebb, 22,5%), ugyanakkor az özvegy családi állapotúak aránya szinte mindig kevesebb 3%-nál. (A lakók között valamivel több, 5%). Ezzel szemben a házbirtokló háztartásokhoz tartozó nők között a nem házasok aránya lényegesen alacsonyabb, 14 és 20% közötti, míg az özvegyeké lényegesen magasabb, 10–16% között ingadozik. Még elképesztőbb a helyzet a lakóháztartások esetében, ahol a nők családi állapota egészen torz viszonyokat tükröz. Mindössze 10%-uk nem házas, viszont megdöbbentően magas, több mint 38%-os özvegy arányt látunk soraikban.

A családi állapot szerkezetének nemek közötti eltérése mögött szintén több tényező húzódik meg. Egyrészt a férfiak házassági kora néhány évvel későbbi, mivel e korszakban még általános szokásnak tekinthető, hogy házasságkötéskor a vőlegénynek néhány évvel idősebbnek kellett lennie menyasszonyánál. Másrészt a megözvegyült férfiak újraházasodása egyértelműen magasabb arányú lehetett, mint ahogy az a hasonló helyzetbe került nők esetében feltételezhető. Miután a házas férfiak és nők közötti korkülönbségek az újraházasodásokkal csak fokozódtak, nyilvánvaló, hogy az életkorhoz szorosan kapcsolódó halandóság következtében az özvegy nők száma eleve magasabb lett. Ráadásul, miután a kisszámú özvegy férfi újraházasodási esélye jóval magasabb volt, mint a nőké, többségük – hacsak nem volt túl öreg vagy beteges – hamarosan kikerült az özvegyek sorából, míg erre a nők esetében lényegesen ritkábban került sor.²⁹

²⁸ Forrásainkban a külön élőket gyakran feleségétől vagy férjétől „elmenekültként” nevezik meg – ez volt ugyanis a kibírhatatlan házastárstól való megszabadulás egyetlen, a közvélemény és az egyház által is elfogadott módja. A válás és a protestantizmus sajátos viszonyát mutatja ugyanakkor, hogy a 33 külön élő között mindössze 2 reformátust találunk, a többiek mindannyian római katolikusok, holott az adatbázisban található 15 év feletti össznépesség valamivel több mint 16%-a tartozott a református vagy evangélikus felekezethez. Vagyis arányában háromszor annyi a külön élő a katolikusok, mint a protestánsok között. (Persze ez az arány jelentéktelen abszolút számokat takar, mintánkban konkrétan az akkori 15 év feletti népesség mindössze 1-2 ezrelékét teszi ki.) Vagyis a közösségek véleménye és szokásrendszere erősebb szabályozó erő a törvényes rendelkezéseknél. A protestáns falvak népe kevésbé él a válás létező lehetőségével, mint az erősebben városiasodó katolikusok a hivatalosan nem létező lehetőséggel.

²⁹ A megözvegyült férfiak alighanem szívesebben vettek feleségül munkaképes fiatal hajadonokat, mint egy korosabb gyermekes özvegyasszonyt. Utóbbi ugyanis tovább bonyolította a rokonság és a javak – főként az ingatlanbirtoklás – családon belüli öröklésének kérdéseit.

Utóbbi az özvegy nők viszonylagos többletét az özvegy férfiakhoz képest tovább növelte.

Persze külön ide vonatkozó kutatások hiányában jelenleg nem dönthető el, hogy a nemek újraházasodásának eltérő mértéke mögött mennyiben állnak demográfiai, mennyiben szokásrendbeli és mennyiben gazdasági-örökösödési tényezők. Egy dolog azonban bizonyosnak látszik. A házbirtoklók és lakók családi állapotában megfigyelhető különbségek nagyon abba az irányba mutatnak, hogy a lakók csoportja nem pusztán egy lakviszonyaiban és gazdasági helyzetében eltérő népeiséget foglal magában, demográfiai jellemzőiben szintén jobban eltér a népesség többi részétől, mint ahogy azt önmagában az említett körülmények indokolnák.

Már az eddig feltárt adatok is azt sejtetik tehát, hogy alighanem téves az a régi felfogás, amely a lakók / zsellérek megjelenésének problémáját kizárólag, illetve elsősorban gazdasági okokra visszavezethető társadalmi süllyedés következményeként ábrázolta.³⁰ Ha ugyanis a lakók demográfiai szerkezetére vonatkozó adatokat tekintjük át, akkor az alábbi megállapításokra juthatunk. A lakónépesség nemi arányát és korszerkezetét tekintve határozottan elüt mind az össznépeesség, mind a településcsoportok szerint bontott házbirtoklók adataitól, vagyis a különbségek nem magyarázhatók kizárólag vagy elsősorban regionális, felekezeti avagy társadalm szerkezeti tényezőkkel. A különbségek feltűnőbbek a nők, mint a férfiak esetében, de utóbbiaknál is észlelhetők. Természetesen a megfigyelhető különbségek nem függetlenek egymástól sem. A nők közötti magasabb özvegy arány összefügghet például a nőtöbbletet mutató nemi arányokkal, illetve a korszerkezet súlypontjának a lakónépesség körében kimutatható, a részben hiányzó fiatalok miatti „felfelé csúszásával” is.

Összegezve tehát az elmondottakat, a lakónépesség demográfiai szerkezete minden lényeges népeességszerkezeti mutató tekintetében eltér a házbirtoklókétól, s ezt a tényt kevésbé befolyásolja az, hogy falvakról vagy városokról beszélünk. Vagyis a házbirtoklók és lakók esetében lényegében két különböző de-

³⁰ Utalunk itt az ún. marxista agrár- és társadalomtörténet által az ötvenes–hetvenes években sokat emlegetett „zselléresedés” teóriájára. Utóbbi a zsellérek – mely kategória nem tisztán a mindössze csak házat birtokló földtelen falusiakat, hanem a mai szóhasználatunk szerint a lakókat is magában foglalta – a helytelenül kezelt adóösszeírási adatok alapján gyorsan növekvő társadalmi csoportként vélelmezte és az elszegényedéssel társította, keletkezését pedig alapvetően a „földesúri elnyomásra”, a „parasztok kisajátítására” vezette vissza. Ez az elképzelés jól illeszkedett előbb a feudalizmust, majd később a kapitalizáló nagybirtokrendszert sötét színekkel ábrázoló vulgármarxista történészek, valamint a népi írók indulattól fűtött 20. század eleji társadalomképéhez. E felfogás érvényességének azonban már a hetvenes években számszerű adatokon nyugvó cáfolatát adtuk a 18–19. századra vonatkozóan (Faragó 1977), de erre érdemi reflexió sem az agrár-, sem a társadalomtörténet oldaláról soha nem érkezett. (Úgy tűnik, hogy a fent említett szemléletek képviselői cáfolni nem tudták, nyilvánosan elfogadni viszont nem kívánták megállapításainkat, így jobbnak ítélték a hallgatást.)

mográfiai szerkezetű népességcsoportról van szó. Ugyanakkor szembevetendő, hogy a lakók és nem lakók közötti különbségek a férfiak között kisebb mértékűek maradnak, amit vélhetően egyaránt befolyásolnak demográfiai (az újraházasodások és a vándormozgalmak nemenkénti eltérései), illetve társadalmi folyamatok (önálló háztartásfővé válás, illetve az özvegyüléshez kapcsolódóan a társadalmi süllyedésnek való kitettség stb.). Itt az ideje tehát, hogy továbbmenjünk a lakók és házbirtoklók háztartásokra és a népesedési folyamatokra vonatkozó adatainak elemzése felé.

3. A lakók és házbirtoklók háztartásszerkezeti jellemzői

Ha adatbázisunk háztartásainak szerkezetét kívánjuk jellemezni, a mindmáig klasszikusnak mondható Laslett – Hammel-féle kategóriarendszerből érdemes kiindulnunk (5. táblázat). Míg korábban a demográfiai szerkezet különbségeit többnyire csak nagyobb csoportokban, a nem, kor, családi állapot, településtípusok, illetve lakásviszonyok szerint vizsgáltuk, ebben az esetben viszont, amikor a kulturális és regionális hatások szerepe az előbbieknél jelentősebbnek feltételezhető, ahol lehet, ott érdemesnek látszik részletesebben, falucsoportok szerint vizsgálni.

*5. A háztartások megoszlása az együttélés formája szerint
Distribution of the households by the Laslett-Hammel typology and group of
settlement*

Település- csoportok	1	2	3	4	5	6	Ösz- szes	N (ház- tartás)
Házbirtoklók								
Nemesi falvak	1,8	0,8	82,7	5,2	7,4	2,0	100,0	498
Somogyi falvak	0,4	0,7	60,6	6,9	22,3	9,1	100,0	452
Zalai falvak	0,2	0,8	77,9	7,1	12,6	1,4	100,0	506
Protestáns falvak	1,2	0,3	81,5	5,1	9,4	2,5	100,0	594
Horvátok	0,3	0,5	48,4	5,4	43,3	2,2	100,0	372
Németek	0,3	0,0	87,9	5,8	5,5	0,5	100,0	398
<i>Falvak összesen</i>	<i>0,7</i>	<i>0,5</i>	<i>74,2</i>	<i>5,9</i>	<i>15,7</i>	<i>2,9</i>	<i>100,0</i>	<i>2820</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>1,6</i>	<i>1,8</i>	<i>84,5</i>	<i>6,1</i>	<i>4,0</i>	<i>2,0</i>	<i>100,0</i>	<i>1861</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>1,1</i>	<i>1,0</i>	<i>78,3</i>	<i>6,0</i>	<i>11,0</i>	<i>2,6</i>	<i>100,0</i>	<i>4681</i>
Lakók								
Nemesi falvak	38,7	3,8	54,7	1,9	0,0	0,9	100,0	106
Somogyi falvak	21,4	1,6	71,4	1,6	0,8	3,2	100,0	126
Zalai falvak	25,9	1,2	67,9	1,2	2,5	1,2	100,0	81
Protestáns falvak	10,6	0,0	82,7	3,8	2,9	0,0	100,0	104
Horvátok	26,3	0,0	68,4	2,6	0,0	2,6	100,0	38
Németek	29,4	2,4	65,9	2,4	0,0	0,0	100,0	85
<i>Falvak összesen</i>	<i>25,0</i>	<i>1,7</i>	<i>68,7</i>	<i>2,2</i>	<i>1,1</i>	<i>1,3</i>	<i>100,0</i>	<i>535</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>28,4</i>	<i>3,4</i>	<i>65,5</i>	<i>1,4</i>	<i>0,2</i>	<i>1,0</i>	<i>100,0</i>	<i>580</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>26,8</i>	<i>2,6</i>	<i>67,1</i>	<i>1,8</i>	<i>0,6</i>	<i>1,2</i>	<i>100,0</i>	<i>1120</i>
<i>Teljes népesség</i>	<i>6,1</i>	<i>1,3</i>	<i>76,1</i>	<i>5,2</i>	<i>9,0</i>	<i>2,3</i>	<i>100,0</i>	<i>5801</i>

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

Táblázatunk adatai előfeltevésünk helyességét igazolják. Hat falucsoportunk, illetve a városok most másképp válnak szét típusokra, mint ahogy az a népegykezerkezet esetében megfigyelhető volt. Az összesen hét csoportból kettő (a horvátok, valamint a somogyi magyar falvak) az ún. nagycsaládos (összetett), vagyis a 4–5. típusba tartozó háztartások jelentős arányát mutatja, ami átlagos háztartásnagyságuk nagyobb méretében is megnyilvánul.³¹ Ezzel szemben a többi négy falucsoport (a nemesi, valamint a német, a protestáns és a zalai katolikus falvak) egyértelműen a nukleáris családos (egyszerű) háztartá-

³¹ A somogyi falvak esetében a háztartáskerkezetet tovább bonyolítja, hogy itt számos családos szolgál írtak össze, így az őket alkalmazó háztartások a 6. kategóriába kerültek, ezért utóbbiak aránya e csoport esetében az átlagot többszörösen meghaladó lett. (Ez a somogyi jelenség kurióznak tűnik, ugyanis a többi településcsoportban a szolganépesség szinte kizárólag egyedülálló személyekből állt.)

sokban élés dominanciáját mutatják. Lényegében ezzel azonos arányokat láthatunk a városok népességében is.

Ez a másképpen rendeződő háztartásszerkezeti kép azonban nem érvényes a lakókra nézve. Köztük ugyanis a bonyolultabb szerkezetű háztartások aránya szinte elhanyagolható, átlagát tekintve 3% alatt marad, és legmagasabb értékük sem éri el a 7%-ot. Ezzel szemben a magányosan élők és a családot nem alkotó egyénekből álló háztartások részaránya a lakók között rendszerint 20–30% között mozog. (A kismemesi falvak 40% feletti, illetve a protestáns települések 10%-os értéke mögött azonban nem kizárt, hogy regisztrációs problémák is lehetnek.) Vagyis a lakóháztartások szerkezetüket tekintve többé-kevésbé homogénnek, egyszerűnek és a házbirtoklóktól élesen elütőnek mondhatók.

Ha viszont nem csupán a háztartásfők, illetve az általuk képviselt háztartások adatait vesszük figyelembe, hanem a teljes népesség megoszlását nézzük, három gyűjtőcsoportba sorolva az összeírt személyeket (nem családos, egyszerű családos, illetve bonyolult összetételű szerkezetben élők), még plasztikusabban látszanak a korábban említett különbségek. A házbirtoklók esetében a bonyolultabb együttélési formákban összeírt népesség aránya a somogyi falvak között némileg meghaladja az 50%-ot, az ugyancsak somogyi horvát közösségek esetében pedig eléri a kétharmadot, viszont a többi településcsoportban lényegesen alacsonyabban, 14 és 30% között marad. Bár összességében az egyszerű családszerkezetben élők dominanciája többé-kevésbé most is látható, de az említett két falucsoport esetében arányuk már kisebbségbe kerül, sőt a horvátoknál mindössze egyharmados szintre süllyed.³² Ezzel szemben viszont a nem családként élő házbirtokló népesség aránya összességében az 1%-ot sem éri el, és a városok 1,9 százalékos értéke sem nevezhető igazán jelentősnek.

³² Bár a bonyolultabb szerkezetű háztartások aránya a somogyi horvát népességben kevesebb 50%-nál, a bennük élő népesség azonban ténylegesen eléri a kétharmadot, vagyis a lakosság túlnyomó többsége a többcsaládos együttélést közvetlen élettapasztalatként éli meg. Ebben az esetben ezt az együttélési formát tehát nem lehet olyan átmeneti, időleges, ciklikusan keletkező jelenségként kezelni, amely pusztán a forrásanyag szeszélyeként állt elő. (Utalunk itt Lutz Berkner háztartásszerkezet-elemzésekkel kapcsolatos kritikájára [Berkner 1975. vö. Sieder – Mitterauer 1983].) Sőt valószínűleg ez az együttélési forma a kívánatos norma az egyszerű családos háztartásokban élők számára is, csak az összeírás időszakában azt valami miatt éppen nem állt módjukban megvalósítani.

6. A háztartások népességének megoszlása az együttélés formája szerint
Distribution of the household members by the type of co-residence

Település csoportok	Házbirtoklók			Lakók			Átlagos háztartásmagyság		N		
	nem család	egyszerű család	bonyolult szerkezetű	összes	nem család	egyszerű család	bonyolult szerkezetű	összes		házbirtoklók	lakók
Nemesi falvak	0,8	78,3	20,9	100,0	21,5	73,5	5,0	100,0	4,87	2,07	2 646
Somogyi falvak	0,4	48,0	51,6	100,0	7,5	81,3	11,2	100,0	6,33	3,06	3 245
Zalai falvak	0,4	70,4	29,2	100,0	10,2	77,4	12,4	100,0	5,26	2,79	2 889
Protestáns falvak	0,4	75,5	24,1	100,0	1,7	87,8	10,6	100,0	5,29	3,64	3 501
Horvátok	0,2	33,2	66,5	100,0	10,9	79,3	9,8	100,0	7,39	2,42	2 841
Németek	0,1	86,0	13,9	100,0	14,3	79,6	6,1	100,0	4,91	2,71	2 185
Falvak összesen	0,4	64,0	35,6	100,0	9,8	80,8	9,5	100,0	5,60	2,83	17 307
Polgárvárosok	1,9	83,8	14,4	100,0	14,5	82,6	2,9	100,0	4,86	2,49	10 483
Mindösszesen	0,9	71,2	27,9	100,0	12,1	81,6	6,3	100,0	5,30	2,65	27 790

A lakónépesség együttélési szerkezete viszont markánsan eltér a házbirtoklókétól. A falvak esetében mind a nem családban, mind az összetett szerkezetben élő népesség aránya 10% körül mozog, míg a városi lakóknál az előbbiek aránya valamivel magasabb, viszont utóbbiaké a 3%-ot sem éri el. Vagyis az alapvető együttélési forma a lakók körében városon és falun egyaránt az egyszerű családos háztartás, azzal a kiegészítéssel, hogy e csoport népességében figyelmet érdemlő a családot nem alkotók, illetve magányosan élők száma is. Lényegében tehát a lakóháztartások szerkezete inkább homogénnek mondható, mivel egyrészt az egyszerű családos háztartásokban élők mellett a másik két együttélési formában élő népesség aránya elhanyagolható, másrészt még az úgynevezett „nagy családos” közösségekben élő lakóháztartások együttélési szerkezete sem tér el a többi csoportban tapasztalhatótól. Vagyis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a lakók család- és háztartásrendszerét, illetve demográfiai jellemzőit valójában nem a lokális, felekezeti vagy etnikulturális hatások, hanem a „lakó-lét” határozza meg.

Ha a házbirtoklók együttélési formáinak falucsoportok közötti változatosságát nézzük, akkor e mögött viszont nagy valószínűséggel egyaránt feltételezhetünk gazdasági, társadalmi, kulturális és szokásrendszerből adódó tényezőket. A háztartások Laslett – Hammel-féle kategóriák közötti sajátos megoszlásának hátterében azonban az egyes csoportoknál nem minden esetben azonos hatásokat sejtethetünk. A nemesek esetében például a dominánsan nukleáris háztartásszerkezetben élést nyilvánvalóan elősegítette, hogy szabadon rendelkeztek ingatlanvagyonukkal és a törvények sem tilalmazták számukra a telekmegosztást, vagyis nem álltak komolyabb akadályok a korabeli népi terminológia szerinti „válakozás”, egy-egy családnak az összetett háztartási egységből való kilépése előtt. Ráadásul a közös háztartásban – vagyis egyetlen adóegységben – élésnek a nemesek számára – szemben a jobbágyi sorban élőkkel – adózási előnye sem volt, lévén, hogy sem állami, sem földesúri adót nem fizettek.

A házbirtoklók városokban látható nukleáris családos dominanciájú háztartásszerkezete mögött viszont inkább az eltérő gazdasági alapok (az ipar, kereskedelem, illetve a szőlőművelés nagyobb, a földművelés és állattartás kisebb súlya) és ennek következtében a falusitól eltérő munkaszervezet – kevesebb családi, több időszakosan fogadott munkaerő – gyanítható. Más kifejezéssel élve úgy is mondhatjuk, hogy a fejlettebb, némileg már piacialapú munkamegosztás itt az esetek többségében a modern kiscsaládos háztartásszerkezethez hasonlót mutatott már a 18. század közepén is.

Alighanem a városoknál említett tényezők szerepe állhatott a gazdaságilag fejlettebb, urbánusabb világból idevándorolt német telepések falvaiban látható, szintén nukleáris családos dominanciájú háztartásszerkezetek mögött is. Ezzel szemben a délről bevándorolt horvát famíliák a balkáni nagy családos együttélés kultúráját hozták magukkal, amelyben a nagy létszámú együtt élő csoport vé-

delmet jelentett az egyén számára a gyenge központi hatalom miatt veszedelmes külvilág ellen, a házi munkamegosztás pedig biztosította a gazdálkodás minden alapvető feladatának ellátását anélkül, hogy a háztartásoknak fizetett szolgákat-napszámosokat kelljen fogadnia, illetve hivatásos kézművesek által előállított tárgyakat és eszközöket kelljen nagy mennyiségben használnia. Úgy tűnik tehát, hogy a horvátok munka- és családszervezetei inkább a lehetőség szerinti önellátásra törekedtek, a regionális munkamegosztás, az urbanizáció és a piaci hatások még kevésbé érintették őket.

Ugyanakkor a különböző településcsoportok eltérő háztartásszerkezeti jellemzőinek hátterében a kulturális diffúzió – a szomszédos közösségek demográfiai viselkedésének és együttélési szokásainak részben vagy egészben történő átvétele – hatását is gyaníthatjuk. A zalai katolikus és (a többnyire ugyancsak zalai) protestáns falvak esetében a nyugat-dunántúli fekvés – amely a nyugati (osztrák és délnémet) életmód-minták nagyobb mértékű átszivárgását máig érezhetően mutatja – nyilvánvalóan erősítette a nukleáris családi együttélési modell súlyát, míg ezzel szemben a somogyi magyar falvak egy részére alighanem hatást gyakorolt a közöttük élő horvát közösségek nagyobb, bonyolultabb szerveződéseket preferáló, esetenként praktikusnak látszó együttélési gyakorlata.

A fentebb mondottak lényegében azonban ismét csak a házbirtokló famíliákra nézve látszanak érvényesnek. A lakóháztartások között ugyanis, mint említettük, elvértve találunk bonyolult szerkezetű együtt élő csoportokat, viszont – néhány kivételtől eltekintve – az átlagosnál jóval nagyobb közöttük az egy-egy rokonnal vagy szolgálival, illetve magányosan élő személyekből álló, családot nem alkotó háztartások aránya. Vagyis a lakók háztartásai esetében aligha beszélhetünk a fentebb említett kulturális tényezők látható hatásáról. Minden valószínűség szerint a korábban említett népességszerkezeti különbségek – a nemek, korcsoportok, családi állapotok sajátosságai –, valamint a lakáshelyzetükből adódó gazdasági korlátok³³ nem tették sem kívánatosná, sem lehetségessé számukra a gazdasági és kulturális gyökerekre egyaránt épülő, több tagból álló, bonyolultabb szerkezetű együttélési formák kialakítását, illetve fenntartását.

³³ A más házában élés nem tette lehetővé (vagy csak igen korlátozott formában) a saját gazdasági udvar kialakítását, a birtokolt ház és telek hiánya pedig általában kizárta az illető személyt vagy családi csoportot a faluközösség közjavainak (legelő, erdő) használatából is. Vagyis a lakók számára csak a pénzbeli vagy természetbeni ellenszolgáltatás fejében végzett kézi munka maradt a domináns, ha nem az egyetlen jövedelemforrás. Ily módon viszont a lakóháztartások esetében nagyobb számú ember folyamatos együttélésének és együtt gazdálkodásának sem fizikai, sem gazdasági alapja nem állt rendelkezésre.

7. A lakó háztartások típus szerinti megoszlása a háztartásfő korcsoportja szerint
*Distribution of the households with lodgers by Laslett-Hammel typology
 and the age of household head*

A háztartásfő korcsoportja	1-2	3	4-6	Összesen	N
A falusi háztartások típusai ^{a)}					
15-29	3,9	20,9	1,5	26,3	142
30-49	9,3	35,9	1,1	46,3	250
50-69	9,4	10,0	0,9	20,4	110
70-x	4,1	1,7	0,9	6,7	36
Ismeretlen	0,0	0,2	0,2	0,4	2
Összesen	26,7	68,7	4,6	100,0	540
N	144	371	25	540	
A városi háztartások típusai ^{a)}					
15-29	3,4	22,8	0,9	27,1	157
30-49	10,7	31,6	0,3	42,6	247
50-69	13,4	9,5	1,4	24,3	141
70-x	4,1	1,7	0,2	6,0	35
Ismeretlen	-	-	-	-	-
Összesen	31,7	65,5	2,8	100,0	580
N	184	380	16	580	

^{a)} Laslett – Hammel kategóriák.

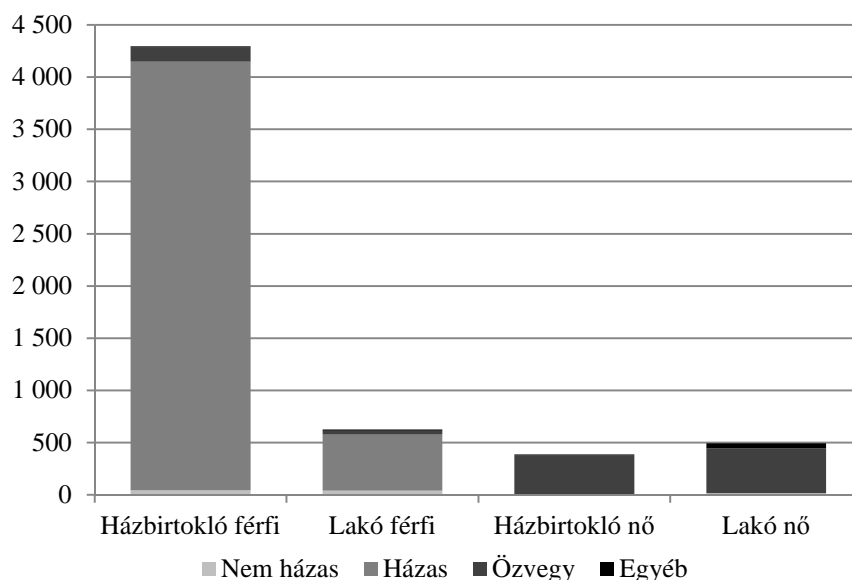
8. A lakó háztartások típus szerinti megoszlása a háztartásfő családi állapota szerint
*Distribution of the households with lodgers by Laslett-Hammel typology
 and marital status of the household head*

A háztartásfő korcsoportja	1-2	3	4-6	Összesen	N
A falusi háztartások típusai ^{a)}					
Nem házas	3,9	0,4	0,0	4,3	23
Házas	0,0	43,0	2,8	45,7	247
Elvált	0,7	0,0	0,0	0,7	4
Özvegy	17,6	25,2	1,9	44,6	241
Ismeretlen	4,4	0,2	0,0	4,6	25
Összesen	26,7	68,7	4,6	100,0	540
A városi háztartások típusai ^{a)}					
Nem házas	5,7	0,0	0,2	5,9	34
Házas	0,0	49,5	1,2	50,7	294
Elvált	0,5	1,2	0,0	1,7	10
Özvegy	22,8	14,7	1,4	38,8	225
Ismeretlen	2,8	0,2	0,0	2,9	17
Összesen	31,7	65,5	2,8	100,0	580

^{a)} Laslett – Hammel kategóriák.

Ha külön-külön vizsgáljuk meg az elemzésünk tulajdonképpeni célcsoportját alkotó lakóháztartások szerkezetét a háztartások Laslett – Hammel típusa és a háztartásfők családi állapota avagy korcsoportja szerint, mindkét esetben sajátos mintákat figyelhetünk meg. (A falvak esetében a lakók viszonylag kis esetszámú mintáit az elemzés megbízhatósága érdekében összevontan, egységes egészként kellett kezelnünk.) Korcsoportjait tekintve mind a falvakban, mind a városokban két csoport uralja a lakóháztartások szerkezetét: több mint 50%-uk a 20–40-es korosztályokba tartozó háztartásfő vezette nukleáris háztartások közé tartozik, 20–25% pedig magányosan, illetve egy-két más személlyel, de családot nem alkotva élő 30–60 éves háztartásfő. Az összes többi szerkezeti kombinációhoz tartozó típusok súlya jelentéktelennek mondható.

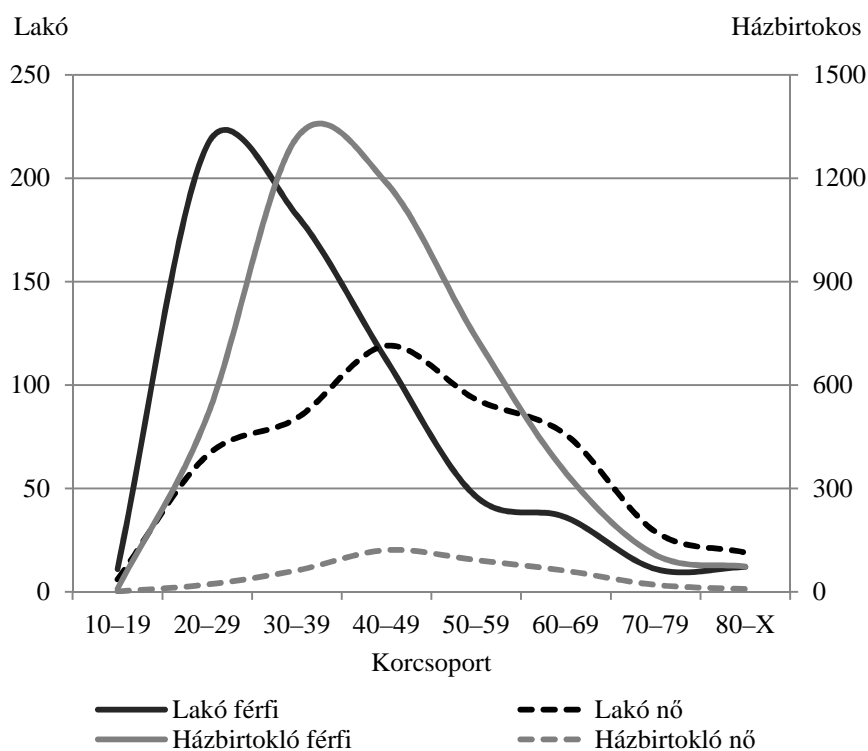
A háztartásfők családi állapotát tekintve szintén sűrűsödések láthatók bizonyos kategóriákban. Közel felük házas férfiak vezette nukleáris családok háztartásából áll, 40%-uk pedig töredékcsaládos özvegy vezette, vagy nem családi formában élő háztartás. (Mindkét utóbbi csoportban számottevő a nők aránya.) A többi együttélési formához tartozó háztartások súlya ebben az esetben is elhanyagolhatónak mondható.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

*III. A háztartásfők megoszlása nemük és családi állapotuk szerint
Distribution of lodger and house owner household heads
by sex and marital status*

Ha a házbirtokló, illetve lakóháztartások vezetőinek nem és családi állapot szerinti megoszlását együttesen nézzük, akkor az alábbi jellemzőket állapíthatjuk meg. A háztartásfők elsöprő többsége – 70% – házas férfi, viszont a férfi lakók és a nők vezetete háztartások (függetlenül attól, hogy házbirtoklók vagy lakók) aránya együttesen sem több közöttük 26%-nál. A házbirtoklók háztartásait vezetők között egyébként elvétve fordul elő nő, azok is szinte kizárólag özvegyek. Ezzel szemben a lakók között a háztartásfők közel fele nő (szintén majdnem kizárólag özvegyek). Vagyis adatbázisunk szerint a 18. század közepén a háztartásfői pozícióhoz nő rendszerint csak abban az esetben juthatott, ha megözvegyül, és nem köt újabb házasságot – erre azonban házzal-földdel bíró família esetében ritkán kerülhetett sor. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a férfi háztartásfő elhunytja miatt özvegyi állapotba került nő gyakorta kikerülhetett a házbirtoklók sorából.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

IV. A háztartásfők kor és nem szerinti megoszlása
Lodger and house owner household heads by sex and age-group

Amennyiben a nemek és korcsoportok megoszlását együttesen vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a nők kormegoszlása szinte azonos a lakók és a házbirtoklók esetében. A férfiaknál azonban világos különbség mutatkozik a két csoport között: a lakó háztartásfő kategória életkori csúcspontja a huszonévesek körében látható, majd utána a kormegoszlás görbéje gyors csökkenést mutat. Ezzel szemben a házbirtoklók korszerkezete közel áll a normál eloszláshoz, a görbe csúcsa valahol a harmadik és negyedik évtized között található. A két görbe azt sejteti, hogy egyesek számára a házbirtoklóvá válás első lépcsője a lakó háztartásfőség lehet, amelyből ezután szerencsés esetben egy-két évtizeddel később a házbirtoklók sorába emelkedhetnek fel.

A lakóháztartások demográfiai és háztartásszerkezeti adatai alapján tehát arra a megállapításra kell jutnunk, hogy többségük két alapvető típusba sorolható. Az egyik az életpályája kezdetén levő fiatal család – és vélhetőleg vagyontalan – háztartásfő, a másik a középkorú vagy idősebb, magányos, vagy családi katasztrófa során töredékcsaláddá vált együttes, ahol a háztartásfők jelentős része megözvegyült nő. Mindkettő a közösség átlagától elütő típust jelent.

A háztartásszerkezet elemzése után lényegében ugyanoda jutottunk, mint a demográfiai szerkezet esetében. A házbirtoklók és a lakók együttélési formája jelentős mértékben különbözik egymástól, akár a háztartásfő nemét, életkorát, akár az együttélések egyszerűségét vagy bonyolultságát nézzük. Mindez azt sugallja, hogy a demográfiai és a háztartásszerkezet nem csupán kapcsolódik egymáshoz, hanem arra is utal, hogy a népmozgalmi folyamatok – főként a házasság és a háztartást vezető házaspár valamelyik tagjának elhalálása – alapvető hatással lehetnek – a népesség családi állapotán, nemi arányán és a korszerkezetének alakulásán kívül – a háztartások alakulására és megszűnésére, valamint összetételük változására is. Vagyis önkéntelenül felvetődnek olyan kérdések, hogy vajon azonosan működnek-e a demográfiai folyamatok a lakók és a házbirtoklók körében, illetve hogyan befolyásolhatják a két csoport működését és egymáshoz viszonyított arányának alakulását. Utoljára tehát a demográfiai folyamatok kérdését vesszük szemügyre, amennyire azt forrásaink megengedik.

4. A lakók és a demográfiai folyamatok

A népmozgalmi folyamatok rekonstruálása adatbázisunk segítségével jóval nehezebb, és több tekintetben pontatlanabb, mint amennyire az a háztartás- és demográfiai szerkezet tekintetében megvalósítható volt. Használt forrásaink ugyanis – mint ahogy azt már korábban említettük – nem az eseményeket direkt módon rögzítő anyakönyvek, hanem keresztmetszeti, népszámlálás jellegű összeírások, melyek csak közvetve tartalmaznak a népmozgalommal kapcsola-

tos kérdések vizsgálatára alkalmas adatokat. Főként a házasodás és a termékenység körvonalazására van módunk a segítségükkel, viszont a halandóságra vonatkozóan már csak becsléseink lehetnek, míg a vándorlásokkal kapcsolatban mindössze irodalmi ismereteinken alapuló feltételezésekkel élhetünk.

9. Számított átlagos házasságkötési kor (év)

Singulate mean age at first marriage (year) by sex and group of settlement

Házbirtoklók településcsoportok szerint	Férfi	Nő	N (férfi)	N (nő)
	Falvak			
Nemesi falvak	24,96	18,79	612	589
Somogyi falvak	22,55	18,27	730	632
Zalai falvak	24,63	20,09	611	611
Protestáns falvak	23,14	22,04	803	769
<i>Magyarok együtt</i>	23,82	19,79	2756	2601
Horvátok	22,10	18,93	655	632
Németek	23,84	19,49	509	466
<i>Falusi házbirtoklók</i>	23,54	19,60	3920	3699
<i>Falusi lakók^{a)}</i>	20,23	20,68	337	510
<i>Falvak összesen</i>	23,12	19,74	4257	4209
	Városok			
<i>Házbirtoklók</i>	27,73	20,59	2345	411
<i>Lakók</i>	25,05	18,33	376	487
<i>Városok összesen</i>	26,38	19,47	2721	2898
	Együtt			
<i>Mindösszesen</i>	23,85	19,68	6978	7107

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

^{a)} A kis esetszámok miatt a lakókat nem bontottuk településcsoportok szerint.

John Hajnal módszere alapján (Hajnal 1953) forrásainkból kiszámítható a házasságkötések átlagos életkora (singulate mean age at marriage). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a falvakban mind a férfiak (23,1 év), mind a nők (19,7 év) esetében egyértelműen a nyugat-európainál korábbi, fiatalabb házasodási korok láthatóak. A városi férfiak adatai (26,4 év) már közelebb állnak a nyugat-európai magasabb értékekhez, a városi nők adatai (20,6 év) azonban alig különböznek a falusiakétól – vagyis jóval alacsonyabbak a korabeli Nyugaton megszokottnál. A településcsoportok között ugyanakkor a házbirtokló férfiak első házasságkötésének életkora elég érzékletes különbségeket mutat. A legalacsonyabb, 22 évet alig meghaladó érték, és a legmagasabb, közel 28 évet elérő városi átlag között a szóródás meghaladja az öt évet. Ezzel szemben a női házasodási korok jóval kisebb mértékben szóródnak, a legmagasabb és legalacsonyabb értékek közötti különbség épphogy meghaladja a két évet. Utóbbi alapján egyértelműen arra kell gondolnunk, hogy a női házasságkötések minden

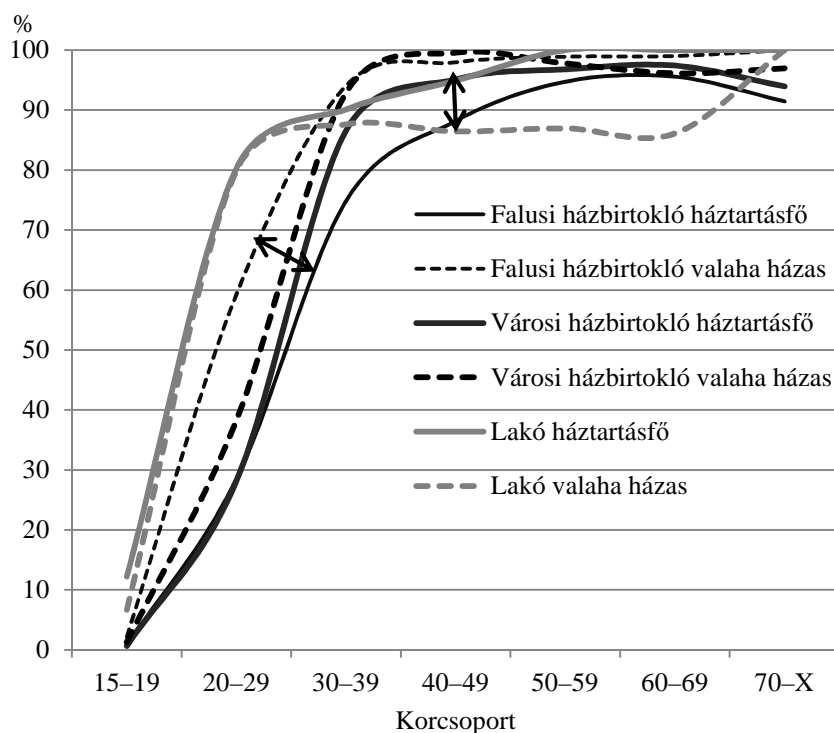
közösségcsoportban megfigyelhető viszonylag alacsony életkora a termékenység maximalizására irányuló törekvés következménye lehet. (Egyébként erre utalnak a házasságkötés teljes körűségére utaló adatok is, melyek az *V. ábra* férfiadatain megfigyelhetők.) A férfiak településcsoportonként élesebben eltérő házassági kora mögött azonban már részben gazdasági, részben szokásrendszeri megfontolásokat gyaníthatunk. A javak örökítése és a háztartások vezetése ugyanis ebben a korszakban egyértelműen a férfiak kezében van, így a házasságkötések idejének a csoport érdekeinek megfelelő optimalizálása főként a férfiak nősülésének szabályozása révén érhető el.

A lakók házassági adatai viszont – különösen a falvak esetében – szemmel láthatóan különböznek a házbirtoklókétól. Míg a férjhez menés ideje a házbirtokló és lakó nők esetében nagyjából egybeesik (19,6, illetve 20,7 év), addig a férfi lakók házassága házbirtokló társaikénál jóval korábban következik be (20,2, illetve 23,5 év), sőt a falvakban a női lakókénál is valamivel alacsonyabb értékeket mutat. Tekintettel arra, hogy a férfi lakók ingatlant nem birtokolnak és – minden valószínűség szerint szűkösebb – megélhetési forrásaik nem igazán ösztönzik őket arra, hogy a házasság halasztásával szerezzenek jobb életkezdesi pozíciót maguknak, így természetesen korábbi házasságkötéseket produkálnak. (A város befolyása azonban itt is érződik – noha az itt élő férfi lakók házassági kora – kerekén 25 év – több mint 2,5 évvel alacsonyabb házbirtokló városi társaikénál, de a falusi lakók értékeinél lényegesen magasabb.)

Már a lakó és házbirtokló férfiak *IV. ábrán* látható eltérő kormegoszlása is sejtetni engedte, hogy a házasság és háztartásfővé válás szoros kapcsolatban állt egymással.³⁴ Az *V. ábrán* látható görbereneteket figyelmesebben szemlélve e két folyamat viszonyára vonatkozóan három modell olvasható ki belőle. A házbirtoklók esetében a falusi férfiak között a házasság és háztartásfővé válás között mintegy évtizedes késés látható, a két görbe csak az 50-esek korcsoportjában kezd egyértelműen összekapcsolódni egymással. Mindez arra utal, hogy a falusi házbirtokló családokba tartozó fiatalok egy része korábban – és könnyebben – házasodik, a háztartásfővé válás azonban csak több évi várakozással jut hozzá. Ezzel szemben a városi házbirtoklók között a valaha házasok és a háztartásfők kormegoszlási görbéje gyakorlatilag végig együtt fut, vagyis itt nem észlelhető tömeges méretekben a falvakban megmutatkozó várakozási időszak. A különbség valószínűleg a falusi és városi családok eltérő gazdasági hátteréből adódik. Az általunk vizsgált dunántúli városokban, mint említettük, a megélhetés alapját főként a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek, a szőlőművelés, valamint a bérmunka/napszám jelentette, vagyis nem kellett feltétlenül megvárni, hogy a fiatal házas férfi részben vagy egészben hozzájusson telki földbeli

³⁴ Az elemzést csak a férfiakra vonatkozóan folytattuk le, mert a *IV. ábra* alapján az is valószínűsíthető, hogy a házbirtokló és lakó családokba tartozó nők házassági kor-modellje között nem áll fenn lényeges különbség.

örökségéhez, mint ahogy arra a döntően földművelésre épülő falvakban minde-
nütt szükség volt.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

V. A férfiak házassága és háztartásfővé válása közötti kapcsolat
The relationship between the age at marriage and becoming household head,
males, around 1760

A lakók csoportja azonban mindkét fenti életút-modellen kívül állt: a háztartásfőség, valamint a házasságot kötöttek kormegoszlását mutató görbék a negyedik évtizedig egybeesnek, utána azonban szétválnak. Mindez arra utal, hogy a lakók kezdetben a nincstelenség könnyedségével házasodnak, családalapítási lehetőségeik azonban nem korlátlanok. A háztartásfők arányának fokozatosan teljes körűvé válása, ugyanakkor a valaha házasok arányának 85–90% körüli lehorgonyozása azt valószínűsíti, hogy a lakók körébe tartozó férfiak 10–15%-a lemond, illetve nem képes házasságot kötni, és hátralévő életét család nélküli, magányos személyként éli le.

10. A falusi és városi népesség termékenysége a 18. század közepén ^{a)}
*Fertility of the rural and urban population in the sample,
 in the middle of the 18th century*

Településcsoport	Házbirtoklók		Lakók ^{b)}	
	termékenység	index	termékenység	index
Nemesi falvak	591	93		
Somogyi falvak	704	111		
Zalai falvak	730	115		
Protestáns falvak	687	108		
Horvátok	661	104		
Németek	674	106		
<i>Falvak összesen</i>	<i>676</i>	<i>106</i>	<i>482 ^{c)}</i>	<i>76</i>
<i>Városok összesen</i>	<i>619</i>	<i>97</i>	<i>547</i>	<i>86</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>654</i>	<i>103</i>	<i>514</i>	<i>81</i>
<i>Ebből falusiak ^{d)}</i>	<i>654</i>	<i>103</i>		
<i>Ebből városiak ^{d)}</i>	<i>607</i>	<i>95</i>		
<i>Minta összesen ^{d)}</i>	<i>636</i>	<i>100</i>		

^{a)} 1000 15–49 éves nőre jutó 0–4 éves gyermekek száma.

^{b)} Számos nő termékenységi periódusa befejezetlen fiatal életkora, illetve megőzvegyülése miatt.

^{c)} A kis esetszámok miatt a lakók adatait csak összevontan adjuk meg.

^{d)} Házbirtoklók és lakók együttes adata.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

A termékenységi adatokat a 0–4 éves kisgyermekek és a 15–49 éves fogamzóképes nők számának összevetésével számítottuk ki.³⁵ Összességében a hagyományos demográfiai rendszerre jellemző rendkívül magas termékenységi

³⁵ Ezt a mérési módszert, a gyermek/nő arányszámot (child/woman ratio) a nemzetközi kutatások esetenként más-más életkori határokkal (hol 10, 15 vagy 20 éves kezdő és 44 vagy 49 éves záró életkorok) számítják ki. Mi a 15–49 éves korhatárok alkalmazása mellett döntöttünk két ok miatt. Egyrészt azért, mert Magyarországon 18. századi adataink szerint a nők házasságkötésének számottevő része már 20 éves koruk előtt bekövetkezett – adatbázisunkban ekkor már negyedrészüik, falun pedig 34 %-uk házas. Másrészt azért, mert a későbbi időszakokra vonatkozó pontosabb hazai statisztikák azt bizonyítják, hogy a szülések egy része még 44 éves kor után is folytatódott, illetve jelentős részben már 20 éves kor előtt elkezdődött. Adatbázisunkban ellenőriztük a 15 – 29 éves nők szüléseinek adatait (ami természetesen csak a még életben levő gyermekek számára és életkorára terjedhetett ki.). Eszerint a fiatal falusi házas nők kerekén 50 százaléka egy-vagy több 20 éves kora előtt szült élő gyermekkel rendelkezett, vagyis egyértelmű, hogy a 20 éves korhatár ebben a populációban a termékenység mérésére nem alkalmazható. (Utóbbi félmondat arra is utalunk, hogy a mérési módszer általában csak az összeírt, még életben levő gyermekek számát tudja használni, mivel a csecsemőként–kisgyermekként, 4 éves kor előtt meghaltakról nincs adatunk. Vagyis az összeírt, fogamzóképes korú nők összes szüléseinek tényleges számát – amely az élő gyermekek számának akár kétszerese is lehet – nem ismerjük.)

adatokat látunk a 10. táblázatban, amely lassan már a szokásosnak mondható különbségeket mutatja: a falvak termékenysége mintegy 8%-kal magasabb, mint a városoké, viszont a lakók termékenysége közel 20%-kal alacsonyabb, mint a házbirtoklóké. Különösen alacsony a falusi lakókra vonatkozó termékenységszám. Bizonyos mértékű termékenységi különbségeket látunk az egyes falusi településcsoportok között is, ezek mérete azonban nem túlságosan nagy – az index-értékek szélsőségei a teljes mintához viszonyítva 93 és 115 között helyezkednek el. Egy különbségre azonban fel kell hívnunk a figyelmet: a legmagasabb, 704 és 730 közötti termékenységi értékeket a katolikus magyar falvak népessége mutatja. A városok, a horvát és német telepések, a nemesi falvak, valamint a protestáns települések termékenységének mértéke más-más okok miatt, de mindenütt elmarad a katolikus magyar paraszti népesség adatai mögött.³⁶

Természetesen ahhoz, hogy a termékenység alakulásának módjáról és tényezőiről pontosabb képet kapjunk, számos mikrovizsgálatra lenne szükség. De hogy a 18. és a 19. század közepe között valami történt, az abból sejthető, ha mintánk termékenységi adatait az ugyanilyen módon kiszámított 1869. évi adatokkal szembesítjük. Az 1869-ben megállapítható korszerkezetek alapján számítva Zala megye átlagértéke 548, Somogyé 552, illetve a Veszprémhez hasonló püspöki székhely Székesfehérváré pedig 404. Vagyis az eltelt száz év alatt az általunk vizsgált dél-dunántúli terület termékenységszámának körülbelül 15%, míg a városi népességekben ennél jóval nagyobb a visszaesés. Utóbbiak 1869 körüli termékenysége mintegy harmadával kevesebbre becsülhető a 18. század közepinél.³⁷

A falusi házbirtokló famíliák esetében a meglehetősen magas, 676-os összeített adat azonban azt nem támasztja alá, hogy egyértelműen bizonyítottan vehessük a születéskorlátozás általános voltát az általunk vizsgált időszakban és területen. Ám a településcsoportok közötti különbségek alapján egyes társadalmi csoportok közvetve mégis gyanúsíthatók a gyermekszám szabályozására irányuló törekvésekkel. A városok átlagosnál valamivel alacsonyabb termékenységi értékei például valószínűleg főként a későbbi házasságkötésekkel (a mintegy négy évvel későbbi férfi és egy évvel későbbi női házasságkötési kor-

³⁶ Itt a vannak azok a felekezetek és településcsoportok közötti termékenységi különbségekre vonatkozó 18. századi konkrét, számszerű adatok – nem ormánságiak és nem sárköziek –, amelyek létezésében Kovács István Gábor nem hisz (Kovács 2011). Az elemzett katolikus és református falvak termékenysége közötti differencia az előbbiekre javára ugyan nem több 5%-nál, de 100 év alatt bizony ennek is komoly demográfiai hatása lehet.

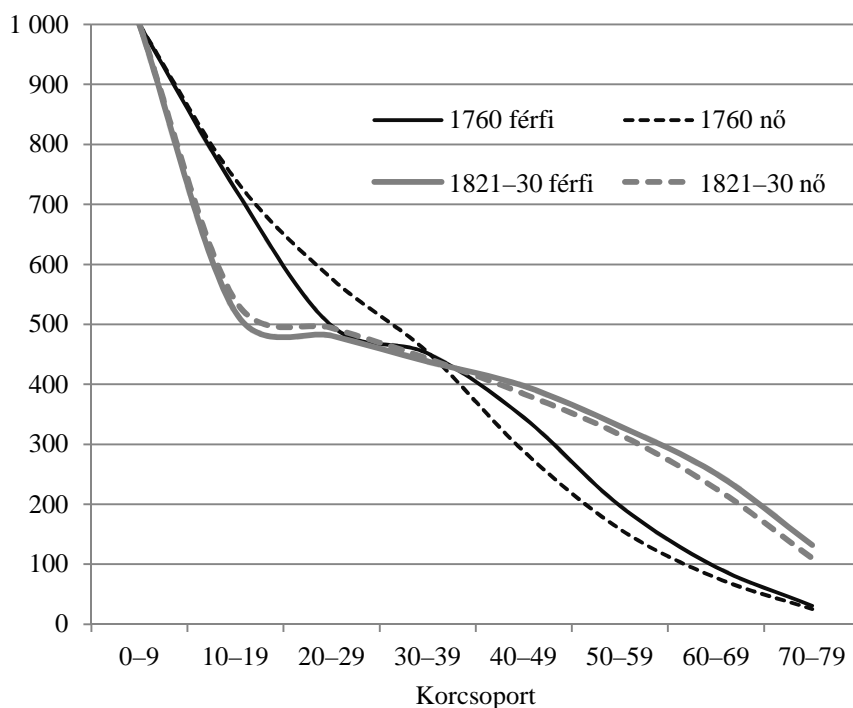
³⁷ Magyarország – Erdély és Horvátország nélküli – népességének termékenysége 581, vagyis nagyobb a dél-dunántúli megyék idézett 1869. évi értékeinél, de utóbbi magában foglalja az Alföld és a történeti terület peremvidékeinek jóval magasabb adatait is. (Máramaros termékenységi értéke – városaival együtt – 1869-ben például 630, vagyis gyakorlatilag megegyezik az általunk vizsgált dél-dunántúli terület 100 évvel korábbi, a városokat ugyan csak magában foglaló összesített adatával.)

ral) indokolhatók. A nemesi falvak némileg alacsonyabb – 7 ponttal ugyancsak az átlag alatt maradó – termékenysége mögött, amely nagyjából az 1869. évi megyei összértékekhez áll közel, szintén a városokéhoz hasonló törekvéseket sejthetünk. A házassági korok férfiak és nők közötti különbsége a nemesi falvakban a legnagyobb, csaknem eléri a városokét, és közel áll egymáshoz a két utóbbi csoportban a nem családként élő háztartások aránya is. Összességében pedig a kismemesi falvak termékenysége még a városokét is alulmúlja.³⁸ A protestánsok katolikusokénál alacsonyabb, de az átlagot még felülmúló értéke viszont további mikrovizsgálatokat érdemelne – a kérdés az, hogy egyáltalán találunk-e hozzá a 18. század közepének vizsgálatára alkalmas, megfelelő pontosságú anyakönyvi forrásokat. Ellenben a horvát és német telepes falvak alacsony adatai – amelyek valójában a kismemesekkel együtt a 18. század közepi falusi házbirtoklók termékenységének átlagértékét a 700-as érték alá vitték – a későbbi információk alapján minden valószínűség szerint a megtelepülés korábban már említett biológiai-demográfiai nehézségeivel összefüggő átmeneti jelenségnek tekinthetők.³⁹

Más a helyzet a lakókkal. A 7–8. táblázat, valamint a II. és IV. ábra adataiból ugyanis arra lehet következtetni, hogy e csoport népessége részben az átlagosnál fiatalabb – vagyis nem befejezett termékenységgű – párokból áll, részben pedig olyan, özvegyek vezette családokat tartalmaz, ahol a nők termékenységi periódusa (hacsak nem kívántak házasságon kívül gyermeket vállalni, annak minden társadalmi hátrányával együtt) idő előtt megtört. Vagyis, bár a lakók 10. táblázatban szereplő alacsony termékenységi adatai feltehetően a lakónépesség valóságát tükrözik, ám a szándékok és a teljes termékenység potenciális mértéke tekintetében valószínűleg félrevezetőek.

³⁸ Irodalmi ismereteink azt sugallják, hogy a családtervezés megjelenése többnyire a felső rétegekben, illetve az urbánus közösségekben következett be és onnan terjedt tovább a többi társadalmi csoportra, illetve a vidéki régiókra.

³⁹ Lásd a 26. jegyzetet. Egyébként a 19. század második felének adatai a horvátokra vonatkozóan átlagos, a németekre nézve pedig átlag feletti termékenységet jeleznek. A kismemesek alacsony termékenységi adatai viszont ebben a mintában – amelyből még hiányzik a különböző csoportok adatainak a reprezentativitást erősítő súlyozása – a kellenél nagyobb szerepet játszanak. Ezzel szemben a reprezentativitás ellenőrzése során növelni kell majd a protestáns falvak adatainak súlyát, mert az adatbázisunkban szereplő, már említett 16%-os arányuk aligha felel meg a 18. század közepi viszonyoknak.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis

VI. A korszerkezet alapján becsült továbbélési rend

Number of those surviving by age-group and sex (18th century data have been estimated on the basis of the age-structure)

A halandóság esetében az esetszámok – részben a falucsoportok szerinti adatok nem megfelelő száma, részben a lakók sajátos, torzan kialakult kor és családi állapot szerinti szerkezete miatt – nem bizonyultak alkalmasnak rá, hogy külön-külön felhasználjuk őket, így csak a férfiak és nők 1760. évi, valamint a Habcsek László (1991) által az 1821 és 1830 közötti időszakra számított falusi továbbélési rendjének adatait szembesíthettük egymással.⁴⁰ (Miótán a

⁴⁰ Utóbbi az ország mai területére megbízható mintavétellel, nagy anyakönyvi adatállomány alapján, korrekt halandóságitábla-számítás révén készült, így adatai az általunk készített adatbázisénál lényegesen pontosabbnak vélelmezhetők. Mi ugyanis csak a még életben levő népesség kormegoszlása alapján adhattunk egy durva kihalási rendet, miután a születésekre és halálozásokra vonatkozó anyakönyvi adatok nem álltak rendelkezésünkre. Természetesen ez durva megközelítés, mert stacionér népességet, vagyis változatlan termékenységet és halandóságot, valamint zéró külső vándorlást feltételez. (Utóbbiról biztosan tudjuk,

falvak és városok 1760 körüli továbbélési rendjében nem látszott lényeges eltérés, a két adatsort az áttekinthetőség érdekében összevontuk.) Ennek alapján a következőket állapíthatjuk meg.

A 18. század közepi és az 1820-as évekbeli továbbélési rend tendenciái mindkét nem esetében közel állnak egymáshoz. A 18. század közepi mintánk adatai alapján számított görbe mindazonáltal mindkét nemre vonatkozóan kicsit jobb túlélési esélyeket mutat életük első három évtizedében, és kicsit rosszabbat a negyedik évtized után, mint a 19. század első negyedére vonatkozó adatok. E jelenségnek két külön magyarázata is lehet. Az egyik szerint az 1820-as évekre vonatkozó adatok valamivel több mint kétszer akkora adatállományra épültek, és a kormegoszlás szempontjából pontosabb, a 19. század első harmadából származó anyakönyvi adatokat használnak, vagyis alighanem megbízhatóbbak. Ugyanilyen módon azonban az is elképzelhető – mutatnak erre elemzések –, hogy a 19. század első felében romlottak a csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyok (vagy pontosabb lett anyakönyvi regisztrációjuk), ugyanakkor a 18. század közepéhez képest az eltelt évtizedek során kismértékben javultak a középkorúak és idősebbek továbbélési esélyei. Sajnos ebben az esetben a lakók halandósági adatait – épp azért, mert egyrészt demográfiailag torz népességszerkezeten alapulnak, másrészt egy ilyen számítás céljára még mindig túl kicsiny esetszámot képeznek – önállóan nem tudjuk értelmezni.

A lakók 18. század közepi demográfiai folyamatairól összességében az alábbiakat mondhatjuk. A nők esetében mind a lakók, mind a házbirtoklók házasodási kora közel áll egymáshoz – a falvakban a nőké nagyjából egy évvel magasabb, a városokban két évvel korábbi. A férfiaknál más a helyzet. A falvak férfi lakói nagyjából a nőkkel egyidejűleg házasodnak meg, míg a házbirtoklók esetében a két nem közötti különbség eléri a 4 évet a férfiak javára. A házbirtokló férfiak házasságkötését ugyanis befolyásolják a tulajdoni és öröklési viszonyok, míg ennek a lakókra vonatkozóan – ingatlanuk nem lévén – nincs kimutatható (halasztó) hatása. A nők esetében a házbirtoklók és a lakók házasodása között viszont vélhetően azért nincs komolyabb különbség, mert – a korabeli társadalmi elvárásoknak megfelelően – valószínűleg mindkét csoport a születések számának maximalizására törekszik, hogy ellensúlyozza a magas csecsemő- és gyermekhalandóság hatását.⁴¹ (Ennek kulcsa pedig a korai férjhez

hogyan nem igaz.) Két ok miatt közöltük mégis az élők alapján számított kihalási rendet a VI. ábrán. Egyrészt a migrációs adatok Hablicsek számításainál sem álltak rendelkezésre, másrészt a két görbe között viszonylag jó az egyezés annak ellenére, hogy pontatlanabb adatok, nagyobb arányú vándormozgalmak és 65 év különbség rontja számításaink megbízhatóságát. A két görbepár azt sugallja, hogy a demográfiai szerkezet és népesedési folyamatok között feltételezhető változás – legalábbis a halandóság esetében – a 18. század közepé és az 1820-as évek között nem becsülhető túlságosan nagy méretűnek.

⁴¹ A felnövő gyermekekre szükség volt munkaerőként, de fontosnak számított az is, hogy legyen (fiú) örökös, „ne haljon ki a család”, amelynek akkoriban jóval nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint manapság.

menés, mivel a 18. századi falusi közösségek nem kedvelik a házasságon kívüli születeket.)

A 18. század közepi termékenység mértéke a házbirtoklók esetében adataink szerint magasnak mondható, mintegy 15%-kal meghaladja az 1860-as években mérhető. Különböző tényezők miatt azonban az egyes falucsoportok termékenysége között kisebb-nagyobb különbségek észlelhetők, amelyek további részletesebb elemzést igényelnek. A lakók termékenysége azonban jóval alacsonyabb a házbirtoklókénál, mivel többségüknél ez még a befejezetlen folyamatot tükröző érték. (Sajnos ebben az esetben megfelelő kutatások híján nem áll módunkban eredményeinket a 19. századi viszonyokkal összehasonlítani.)

A halandóság tekintetében 18. század közepi adataink közel állnak a már említett, a 19. század húszas éveire számított, országos mintavételen alapuló vizsgálatéhoz. Tekintettel arra, hogy ebben az időszakban – a termékenységgel szemben – a halálozás befolyásolására a népességnek kevésbé volt módja, nem igazán feltételezhetjük külön, a lakókra érvényes halandósági modellek létezését. (Igaz, a lakókra vonatkozó továbbélési rend kiszámításához szükséges adataink kicsiny száma, továbbá sajátos kor és nem szerinti összetétele egyébként is bizonytalan támpontokat ad.)

5. Kitekintés

Az alábbiakban röviden összegezzük a lakók demográfiai, háztartási és népmozgalmi jellemzőire vonatkozó megállapításainkat, majd megpróbáljuk eredményeinket tágabb keretekben – a 18. század végi Magyar Királyságban, illetve a rendelkezésünkre álló korabeli nemzetközi adatok között – elhelyezni. (Időbeli kitekintésre sajnos jelenleg nem látunk lehetőséget, mert a témáról szóló, általunk ismert hazai és nemzetközi adatok és vizsgálatok többsége a 18. század közepe-vége körüli állapotokra, néhány pedig a 17. századra vonatkozik, vagyis nem alkalmas a későbbi változások körvonalazására.)

Korszerkezet tekintetében a lakók adatai eltérnek a házbirtoklókétól. Míg utóbbiak korfáinak alakja a hagyományos demográfiai rendszerekben élőkre jellemző piramis alakot mutatja, addig a lakónépesség kormegoszlásában egyértelműen torzulások tapasztalhatók: a 10–19 éves korcsoportok aránya az átlagosnál alacsonyabb, a 60 év felettieké pedig az átlagnál magasabb. Ha a házbirtoklók és a lakók nemek szerinti adatait viszonyítjuk egymáshoz, akkor azt látjuk, hogy a lakók között mind a városokban, mind a falvakban általános a nőtöbbség, és a nemek aránya túlnyomó többségében extrém értékeket mutat.

A családi állapot szerinti összetétel esetében szintén határozott különbségek észlelhetők a lakók és nem lakók között, különösen a nőknél. Utóbbiak körében kiugróan magas az özvegyek aránya, és az átlagosnál ugyancsak több ismeretlen családi állapotú jelez közöttük vonatkozó grafikonunk. A lakónépesség

demográfiai szerkezete tehát gyakorlatilag minden népességszerkezeti mutató tekintetében eltér a házbirtoklókétól. Azaz a házbirtoklók és lakók esetében lényegében két különböző demográfiai szerkezetű népességcsoportról van szó. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a lakók és a nem lakók közötti különbségek a férfiak között kisebb mértékűek, mint amilyenek a nők körében tapasztalhatók.

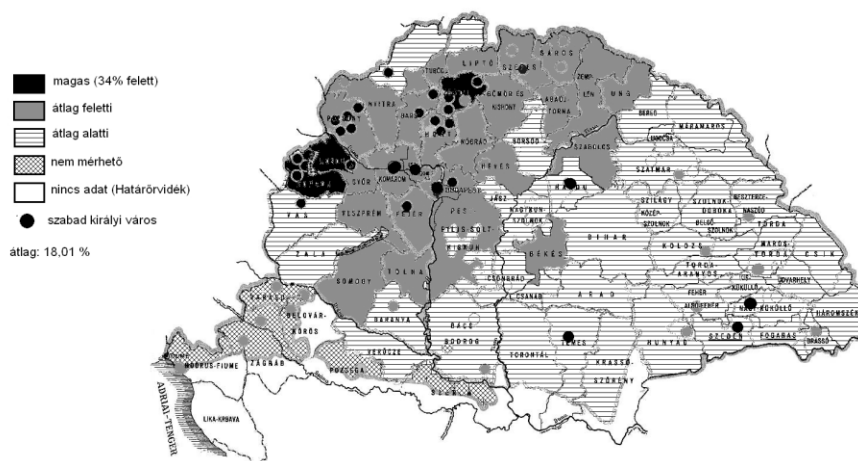
A lakónépesség együttélési szerkezete ugyancsak markánsan eltér a házbirtoklókétól. A falvak esetében mind a nem családban, mind az összetett szerkezetben élő népesség aránya 10% körüli, míg a városi lakók esetében az előbbieknél valamivel magasabb, de utóbbiaké a 3%-ot sem éri el. Vagyis a lakók körében az alapvető együttélési forma városban és falun egyaránt az egyszerű családos háztartás, annak hozzátételével, hogy figyelmet érdemel közöttük a családot nem alkotók, illetve magányosan élők száma és aránya is. A lakók népességszerkezetében mutatkozó különbségek – a nemek, korcsoportok, családi állapotok sajátosságai –, valamint a lakáshelyzetükből adódó gazdasági korlátok minden valószínűség szerint sem kívánatosak, sem lehetségessé nem tették számukra a több tagból álló, bonyolultabb együttélési formák kialakítását, illetve fenntartását, amelyek a házbirtoklóknál sokkal gyakrabban előfordulnak, sőt egyes közösségekben dominálhatnak is.

Rátérve a népmozgalmi jellemzőkre, azt mondhatjuk, hogy a lakók házassági adatai – főként a férfiak esetében – egyértelműen különböznek a házbirtoklókétól. Míg a férjhez menés kora a házbirtokló és a lakó nők esetében nagyjából azonos, addig a férfi lakók házasságkötése lényegesen korábban következik be, mint a házbirtoklóké, sőt a falvakban a női lakókénál is alacsonyabb értékeket mutat. Utóbbi jelenség annak tulajdonítható, hogy a lakók ingatlanon nem rendelkeznek, az örökségre várás elmarad, megélhetési forrásaik szűkössége pedig inkább arra ösztönzi őket, hogy korán házasodjanak. Ebből következően a férfi lakóknál időben gyakorlatilag egybeesik a házasságkötés és a háztartásfővé válás, szemben a házbirtoklókkal, ahol a kettő között akár évtizedes távolság is elképzelhető, s addig félig alárendelt helyzetben a szülői háztartásban kell élniük. Ugyanakkor adataink azt is sejtetik, hogy a lakók körébe tartozó férfiak 10–15%-a kénytelen lemondani a házasságkötésről, és hátralévő életét család nélküli, magányos személyként éli le.

A lakók termékenységi adatai ugyancsak egyértelműen, mintegy 20%-kal alacsonyabbak a házbirtoklókénál, sőt a különbség a magasabb termékenységű falvakban akár a 30%-ot is elérheti. E mögött azonban nem kell korán megjelenő születéskorlátozásra gyanakodnunk. Egyszerűen arról van szó, hogy a lakónépesség családjaira vonatkozó adatok többségében befejezetlen termékenységen alapulnak: az összeírtak részben fiatalabbak, részben igen magas arányt képviselnek közöttük az olyan özvegy nők, akiknek termékenységi periódusa férjük korai halála miatt idő előtt lezárult. Emiatt a lakók alacsony termékenységi adatai bizonyos értelemben félrevezetőek. A halandóság tekintetében azonban – melynek vizsgálatára adataink kevésbé alkalmasak – a továbbélési

rend alapján nem feltételezhetünk külön, a lakókra érvényes halandósági modelleket.

Ám mielőtt elemzésünket lezárnánk, szükségét érezzük, hogy megpróbáljuk vizsgálati eredményeinket szélesebb keretben elhelyezni. Számításaink ugyanis lényegében egyetlen nagyobb régió anyaga alapján készültek, ráadásul vizsgált csoportjaink – a lehetséges különböző modellek jellemzőinek megállapítása érdekében – úgy álltak össze, hogy megalkotásuk során az elemezhetőség megteremtésére törekedtünk, és nem vettük figyelembe az egyes társadalmi, kulturális és felekezeti csoportok valóságos arányait. Vagyis a reprezentativitás eléréséhez – mint arra korábban már utaltunk – részben további etnikulturális csoportok és további régiók anyagának bevonására lesz szükség. No és természetesen az etnikulturális, illetve felekezeti szerkezet, a településtípusok és régiók arányainak figyelembevételével súlyoznunk kell majd adatainkat.

Forrás: Faragó 2010 után számítva.

2. térkép

A lakóháztartások aránya a Magyar Királyságban törvényhatóságok szerint (1785)

The percentage of households with lodger in the Hungarian Kingdom by administrative units (1785)

A lakók teljes népességben kimutatható arányának megállapítására azonban – amely tulajdonképpen azt mutatja meg, mekkora súlyt képvisel a társadalomban ez a réteg, ténylegesen mennyire fontos különálló vizsgálata – már most is van lehetőségünk az 1785–1787. évi II. József-féle népszámlálás alapján. Ha

összevetjük egymással a népszámlálásban látható házak és családok számát, akkor a kettő különbségéből tájékozódásra alkalmas értékeket kapunk arra nézve, hogy körülbelül milyen arányú lehetett a lakóháztartások aránya, és milyen regionális különbségek figyelhetők meg a megyék és városok szintjén a lakó-létforma elterjedésében.⁴² A 2. térkép azt mutatja meg, hogy a Magyar Királyság átlagosan 18%-os lakóarányának törvényhatósági részértékei milyen sajátos területi megoszlást mutatnak. A legmagasabb, 34%-ot meghaladó értékek mind a nyugati határszélen – ahol a népesség jelentős része német –, az ugyancsak részben németek lakta Zólyom megyei bányavidéken, valamint a szabad királyi városok egy részében találhatók. Az alacsonyabb, de még a 18%-os átlag feletti értékeket mutató megyék az ország középső és északi (főként a mai Szlovákia területéhez tartozó) részein helyezkedtek el, de ebbe a csoportba tartozik a városok egy másik, ugyancsak jelentősebb számú csoportja is. Viszont az átlagnál alacsonyabb lakó-arányt mutatnak a Kárpát-medence tiszántúli, erdélyi, délvidéki részei és néhány határ menti terület – vagyis általában a ritkábban lakott peremvidékek. (Városok ebben a csoportba már csak kivételesen fordulnak elő, azok is többségükben alföldi tanyás települések.) Végül különálló csoportot alkot Horvátország, amelynek megyéiben – egy kivétellel (Verőce) – nem lehetséges a lakók arányának megállapítása.⁴³ Ez a megoszlás sok tekintetben visszatükrözi a Kárpát-medencei régiók viszonylagos fejlődési különbségeit – minél fejlettebb ugyanis gazdasága, társadalomszerkezete és urbanizáltsága mértékét tekintve egy-egy megye, illetve régió, annál magasabb az ott található lakók mérhető aránya. Ugyanakkor a fenti területi megoszlás egybeesik azokkal a regionális rajzolatokkal is, melyeket akár a háztartásszerkezeti különbségekről, akár a háztartásokban alkalmazott szolgák arányáról korábban a Kárpát-medencére nézve megállapítottunk (Faragó 2001: 56–58.; vö. Faragó 2004). A lakók aránya ott magasabb, ahol gyakoribb a fizetett szolgák foglalkoztatása, döntően egyszerű családok háztartásai uralkodnak az együttelek szerkezetét, vagyis amely területek közelebb állnak a nyugat-európai és

⁴² Az összevetésnek természetesen vannak gyenge pontjai. Egyrészt az összeírók felvehették a lakatlan házakat – nem sokszor tették –, másrészt nem állapítható meg az egy házat közösen bírók, illetve a házban látszólag házbirtoklóként, valójában azonban bérlőként élők száma és aránya. (A falvakban például a közösség fizetett ideiglenes alkalmazottait – pásztorokat, mezőőröket – rendszeresen a közösség erre fenntartott házában helyezték el. A helyzetüket pontosító feljegyzés többnyire hiányzott, így az első család közülük általában a házbirtoklók csoportjába került, holott lehet, hogy nem tartozott közéjük, hanem a többiekhez hasonlóan lakó volt.) A két hatás azonban egymás ellen működött. Az üres házak, illetve a házbirtoklónak besorolt lakók csökkentették az összeírt lakók számát és arányát, a részbirtoklók lakóként való besorolása pedig növelte azt.

⁴³ Az itt élő falusi lakosok – nagyjából horvátok, kisebb részben szerbek – túlnyomó többsége olyan bonyolult összetételű háztartásokban élt, amelyek esetenként akár két házat is elfoglalhattak, így a fentebb alkalmazott számítási módszerünk többnyire negatív lakó-arányt produkált.

messzebb a kelet-európai, illetve a balkáni társadalomszerveződési modellektől. Vagyis a lakók Kárpát-medencei területi megoszlása ugyancsak a régió Kelet és Nyugat közötti átmeneti pozíciójának képét erősíti számunkra. (Vizsgált mintánk ezen belül az átlaghoz közeli állapotot képvisel, mivel Somogy megye annál magasabb, Zala megye pedig – ahol vizsgált közösségeink nagyobb része található – az átlag alatti lakó-arányokat mutató törvényhatóságok közé tartozik.)

Ha túllépünk a Kárpát-medencén, és a József-féle népszámlálással összehasonlítható korabeli európai adatokat nézzük, amelyek néhány országról (Nagy-Britannia, Norvégia, illetőleg a Habsburg Birodalom tartományainak többsége) rendelkezésünkre állnak, az a benyomásunk, hogy ezek szinkronba hozhatók a Kárpát-medencei lakó-eloszlásról mondottakkal. Anglia és Skócia általunk hasonló módon számított lakó arányai 17 és 19% közöttiek, Wales azonban 9% alatti. Norvégia adata szintén nem sokkal haladja meg a 10%-ot.⁴⁴ A Habsburg Birodalom túlnyomórészt 1762-re vonatkozó adatai – melyek szinte egybeesnek elemzésünk eszmei időpontjával – a többnyire kisebb méretű tartományok miatt még világosabban mutatják a fejlettséggel összekapcsolható területi különbségeket. Krajna, Görz és Galícia adatai 7–11%-os lakó-arányokat mutatnak, akárcsak a Kárpát-medencében Erdély, illetve a még a török háborúkat követő újratelepítés fázisában levő Bánát. A többi osztrák tartomány lakó-arányai viszont meglehetősen magasak, 21 és 37% között szóródnak.⁴⁵ Vagyis a fejlettebb, konszolidált területeken itt is egyértelműen magasabb lakó-aránnyal találkozunk, mint ahogy azt a Kárpát-medence esetében láttuk. Együttal a *11. táblázatban* közölt lakó-arányok alapján, a mérési módszer minden esendősége ellenére azt is kijelenthetjük, hogy a lakók aránya – legalábbis Közép- és Északnyugat-Európában – mennyiségi értelemben is figyelemre méltónak és vizsgálatra érdemesnek tekinthető társadalmi csoportot mutat, melynek sajátos demográfiai karaktere eddig a megfelelő kutatások híján többé-kevésbé rejtve maradt. Ehhez kívántunk néhány építőkövel hozzájárulni.

⁴⁴ A norvég adat módszertani szempontból némileg zavaró lehet, ugyanis az 1801-es népszámlálás általunk ismert közléséből csak a lakók népességben belüli arányát ismerjük. Ha ismernénk a háztartások számát, az a lakóháztartások kisebb mérete miatt legalább harmadával magasabb háztartás arányt jelentene, és csak utóbbit lehetne korrekt módon összevetni a közölt többi európai adattal.

⁴⁵ Ráadásul a Habsburg Birodalom idézett összeírása világosan rögzítette a házbirtokló és házzal nem bíró famíliák számát, úgyhogy adataik meglehetősen pontosnak vehetők ebben a tekintetben.

*11. A lakók aránya a 18. század végén a korabeli népszámlálások tükrében
Európa néhány régiójában*

*The percentage of the lodgers according to the censuses of the period in some
regions of Europe at the end of the 18th century*

Tartomány	Év	Házak száma	Összes háztartás	Össznépeség (fő)	Lakók aránya (%)	Átlagos háztartás-nagyság (fő/háztartás)
Alsó-Ausztria	1762	105 330	182 615	777 277	29,7	4,26
Felső-Ausztria	1762	38 389	82 609	417 035	37,1	5,05
Stájerország	1762	104 405	119 531	495 514	21,0	4,15
Karintia	1762	34 739	45 545	259 911	28,8	5,71
Krajna	1762	51 756	50 246	220 671	7,3	4,39
Görz/Gradiska	1762	15 049	16 834	79 749	11,3	4,74
Csehország	1762	263 992	370 525	1 669 003	30,1	4,50
Morvaország	1762	116 173	177 898	834 561	34,1	4,69
Szilézia	1762	29 800	38 009	173 123 ^{a)}	22,5	4,55
Galícia	1776	486 081	537 183	2 580 796	9,5	4,80
<i>Ausztria tartományai összesen^{b)}</i>	1762	<i>1 245 714^{c)}</i>	<i>1 620 995</i>	<i>7 507 640</i>	<i>22,2^{d)}</i>	<i>4,63</i>
Magyarország	1785	877 839	1 123 850	5 794 702	21,9	5,16
Bánát	1785	93 214	102 316	550 409	8,9	5,38
Horvátország	1785–87	82 583	81 026	657 052	-1,9 ^{e)}	8,11
Erdély	1785	255 124	289 123	1 443 371	11,8	4,99
<i>Magyar Királyság összesen</i>	1785	<i>1 308 760</i>	<i>1 596 315</i>	<i>8 445 534</i>	<i>18,0^{f)}</i>	<i>5,29</i>
Anglia	1801	1 467 870	1 778 420	8 331 434	17,5	4,68
Wales	1801	108 053	118 303	541 546	8,7	4,58
Skócia	1801	294 553	364 079	1 599 068	19,1	4,39
<i>Nagy-Britannia összesen</i>	1801	<i>1 870 476</i>	<i>2 260 802</i>	<i>10 472 048</i>	<i>17,3^{f)}</i>	<i>4,63</i>
Norvégia	1801	–	163 570	876 307	12,5 ^{g)}	5,36

a) Szilézia népességszámát Sekera (1978) után javítottuk.

b) Az összesítés nem tartalmazza Isztria, Trieszt, Tirol, Vorarlberg és Salzburg tartományok adatait (Bukovina csak 1775-től került a Habsburg Birodalomhoz). Az arányok Galícia kivételével pontosak, utóbbiban azonban azt csak a lakott házak és háztartások számának különbsége alapján tudtuk becsülni.

c) A házak száma többnyire a lakatlan egységeket is tartalmazza.

d) Az arányokat a külön-külön összeírt házbirtokló és lakó famíliák adatai alapján számítottuk ki.

e) A negatív érték azt mutatja, hogy a házak száma valamivel magasabb, mint a háztartásoké – a zadruha-rendszerben élő famíliák egy része esetenként egynél több házat foglalt el.

f) Becsült adatok, a lakók aránya a lakott házak és háztartások számának különbségén alapul (a lakatlan házak csak néhány kivételes esetben kerültek összeírásra).

g) A házak számát nem ismerjük, de a népszámlálás háztartásonként külön összeírta a lakók számát, vagyis arányuk pontos.

Források: Gürtler 1854: 20–21. (Ausztria); Sekera 1978 I.: 49–51. (Szilézia); OSZK Fol. Germ.1475 f. 255-6 (Galícia); Census Britain 1801 (Nagy-Britannia); Solli 2003: 360–363., 383. (Norvégia); illetve a Magyar Királyságra nézve saját számításaink.

Elemzésünk végeredményeképpen az a vélemény alakult ki bennünk, hogy a lakók csoportjának megjelenése nem elsősorban, vagy legalábbis nem kizárólag egy gazdasági okok miatt bekövetkezett társadalmi süllyedés következménye. Legalább ugyanilyen szerepe, kiváltó oka lehetett benne egy-egy családi demográfiai katasztrófának: a kenyérkereső vagy felesége hirtelen halálának vagy megnyomorodásának, a család egy részét elpusztító járványnak, esetleg egy rosszul sikerült áttelepülési akció egészségügyi következményeinek. Sőt lehettek olyan esetek is, amikor a lakó státusba kerülés nem a hanyatlás, hanem a kezdés/újrakezdés, társadalmi emelkedés első lépcsőfokát, az önállósulást, majd a felfelé emelkedés megindulását jelentette. Jelenleg tehát nehéz pontosan körülírni, még nehezebb kategorizálni a lakók csoportját – tömegesen kellene életútjaikat ismerni, hogy tisztábban lássunk. Ehhez azonban valószínűleg új kutatói megközelítésekre lenne szükség. A történeti demográfusok családrekonstrukciós megközelítése – akár a régi, manuális módon, akár annak automatizált, számítógépes módján történik – főként a helyben maradó, egész termékenységi periódusát sikeresen végigélő népességre épít. A társadalmilag, illetve térben mozgó személyek és családok inkább zavaró elemeket jelentenek e módszer számára. Pedig vannak korszakok, amikor a népesség jelentős része a fizikai és a társadalmi térben egyaránt mozgékony lesz – ilyen volt például Magyarországon a 18. század első felének újratelepülései által fémjelzett időszak, de ilyennek tekinthető a 18. század végén induló, és a 19. század közepén felgyorsuló urbanizáció is, hogy a 20. század mozgásairól ne is beszéljünk. Ebben látjuk tehát hosszabb távon, tartalmi értelemben a lakó mint társadalmi és demográfiai réteg vizsgálatának jelentőségét.

IRODALOM

- Bársony István (1973): *A zsellér a történetírás tükrében*. KLTE, Debrecen. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica, 16.; Magyar történeti tanulmányok, 6.).
- Bársony István (1984): *Bihar megye parasztsága a XVIII. században. Bihar megye adózó népessége a XVIII. században*. KLTE, Debrecen. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica, 36.; Magyar történeti tanulmányok, 16.).
- Benda Gyula (1997): Keszthely népessége, 1696–1851. *Történeti demográfiai füzetek*, 16. 75–143.
- Benda Gyula (2008): *Zsellérből polgár: Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Berkner, Lutz K. (1975): The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure. *Journal of Interdisciplinary History*, 5. 721–738.
- Buchmann Károly (1936): *A délmagyarországi telepítések története I. Bánát*. Budapest.

- Census Britain (1801): A vision of Britain census 1801. Enumeration. Part I. England and Wales 1801. http://www.visionofbritain.org.uk/census/SRC_P/GB1801ABS_1
- Earle, Carville V. (1979): Environment, disease and mortality in Early Virginia. *Journal of Historical Geography*, 5/4. 365–390.
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv*, KSH NKI, Budapest. 19–64.
- Faragó Tamás (2004): Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv*, KSH NKI, Budapest. 23–48.
- Faragó Tamás (2010): Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga. (Egy forráskiadási munka tanulságai.) *Demográfia*, 53/4. 315–372.
- Goehlert, Vincenz (1854): *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien.
- Hablicsek László (1991): Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In Szentgáli Tamás et al.: *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH NKI, Budapest, 43–97. (Történeti demográfiai füzetek, 9.)
- Hajnal, John (1953): Age at marriage and proportions marrying. *Population Studies*, 7/2. 111–136.
- Hanssen, Börje (1979/80): Households, classes, and integration processes in a Scandinavian village over 300 years. *Ethnologia Europaea*, 11/1. 76–118.
- Hudí József et al. (2002): *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa.
- Kovács I. Gábor (2011): Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak. (Észrevételek Faragó Tamásnak a Dunántúl 18. századi felekezeti szerkezetváltozásaira vonatkozó számításaihoz.). In Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 211–250.
- Kovács Zoltán (1964): Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 221–243.
- Kőhegyi Mihály (1990): Jelentés a Bácsi Kamarai Kerületbe telepített németek létszámáról 1786-ban. In Juhász Antal (szerk.): *Migráció és település a Duna–Tisza közén*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 15–20.
- Löfgren, Orvar (1974): Family and household among Scandinavian peasants. *Ethnologica Scandinavica*, 2. 17–52.
- Mitterauer, Michael – Reinhard Sieder (1983): The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – London, 309–345.
- Népszámlálás 1869 (1871): *A Magyar Korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest.
- Ogilvie, Sheilagh C. – Cerman, Markus (1995): The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates. *Social history/Histoire sociale*, 333–346.

- OSZK Fol.Germ 1475 Summarische Tabella über den Populations Stand und andere sich dahin beziehende verschiedene Gegenstände in den Königreichen Galicien und Lodomerien nach dem Abschluss der Conscription mit Ende Octobris 1776.
- Őri Péter – Pakot Levente (2011): *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries*. Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR Working paper 2011–020).
- Őri Péter – Pakot Levente (2014): *Residence patterns in nineteenth century Hungary: evidence from the Hungarian Mosaic sample*. Hungarian Demographic Research Institute, Budapest. (Working papers on population, family and welfare No. 30.)
- Plakans, Andrejs (1975): Peasant farmsteads and households in the Baltic Littoral, 1797. *Comparative Studies in Society and History*, 17/1. 2–35.
- Sekera, Václav. comp. (1978): *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754–1918. I–II*. Český Statistický Úřad, Praha.
- Seligová, Markéta (1996): Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Decin in der Mitte des 17. Jahrhunderts unter Berücksichtigung seines wirtschaftlichen Charakters. *Historická Demografie*, 20. 119–175.
- Solli, Arne (2003): *Livsløp – familie – samfunn: Endring av familiestrukturar i Norge på 1800-talet*. (PhD thesis, University of Bergen.)
- Wells, Robert V. (1983): *Revolutions in Americans' Lives: A Demographic Perspective on the History of Americans, Their Families, and Their Society*. Greenwood Press, Westport, Ct. – London. (Contributions in Family Studies, 6.)

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Családtörténet
Háztartásszerkezet
Lakók

LODGERS IN THE TRADITIONAL WORLD OF THE CARPATHIAN BASIN IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

Abstract

The paper has been based on the preliminary analysis of the database still under construction 'Hungary in 1760'. This study used the data of 28,000 individuals, 5,800 households, and 52 villages and 3 towns. The settlements have been classified into six groups in the course of the analysis. 1,115 households with 2,960 individuals were headed by lodgers. The communities under investigation were situated in the South-Western part of the Carpathian basin, namely in counties Somogy and Zala.

According to the results of the analysis, the demographic characteristics of the lodger population differed in every respect from those of house owners in the middle of the 18th century, independently of the type of settlement (rural or urban). The

analysis of the household structure gave the same result: the patterns of co-residence of house owners and lodgers considerably differed from each other, considering either the sex and age of household heads or the complexity of their households. According to this result the households of lodgers were almost always small and of simple structure. The life courses of the members of the two subpopulations were also quite different. Male lodgers married earlier than house owners, and the percentage of widows was surprisingly high among female lodgers. Fertility in lodger population was also lower since one part of them were young and had an incomplete reproductive history at the time of the enumeration, and in the case of others the dissolution of marriage (mostly entering widowhood) caused an early break in fertility history.

The author came to the conclusion that the group of lodgers did not appear as a consequence of downward social mobility caused exclusively by economic factors as it was stated by the former generation of Hungarian historians. Somebody often became lodger as a consequence of some demographic catastrophe at family level, and becoming lodger not always meant downward mobility but the first stage at the beginning of adult life or the first step towards upward social mobility. Therefore, at present it is difficult to describe or classify more precisely the group of lodgers, we need to analyse a great quantity of their life courses in order to see them more clearly. But this needs in all probability new scientific approaches and further demographic research focusing on this peripheral social group. It seems to be particularly necessary since the percentage of lodgers in the Carpathian basin at the end of the 18th century was higher in the western, more developed regions. Consequently, the proportion of lodger population might have been linked to social changes and this fact confirms the former view on the region's transitional position between the 'West' and the 'East'.

MIGRÁCIÓS TERVEK MEGVALÓSULÁSA EGY KÖVETÉSEK VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN

Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe

GÖDRI IRÉN – FELEKY GÁBOR ATTILA

*Bevezető*¹

A migrációs trendek és minták változása az utóbbi évtizedben számos európai országban az elvándorlás növekedésére irányította a figyelmet. 2012-ben az Európai Unió 27 tagországába összességében 3,4 millió bevándorló érkezett (ebből 1,7 millió másik EU-tagországból) és 2,7 millió kivándorlót regisztráltak (Eurostat 2014). A migrációs veszteséget elkönyvelő országok közt elsősorban kelet-, közép- és dél-európai országok, valamint a Balti államok szerepelnek.² Ugyanakkor a 2000-es évektől több nyugat-európai jóléti állam is (leginkább Hollandia, az Egyesült Királyság és kisebb mértékben Németország) – miközben bevándorlók tömegei számára jelent célországot – saját állampolgárainak növekvő elvándorlásával szembeül (Van Dalen – Henkens 2007, 2013; Murray et al. 2012). Az elvándorlás mérése azonban valamennyi kibocsátó országban nehézséget jelent, és az elvándorlók számáról, illetve összetételéről nincsenek pontos adatok. Erre hivatkozva a legfrissebb Eurostat-jelentések is a bevándorlók elemzésére szorítkoznak, és a migrációs folyamatokban résztvevők összetételét a befogadó országok statisztikái alapján mutatják be. Ezek az adatok azonban a migránsok összetételében a célországok szerinti szelekciós hatásokat is tükrözik (például a migrációs szabályozás, a munkaerő-piaci lehetőségek – azaz a keresleti oldal – hatását), így összemosódik bennük a migrációs áramlásokat meghatározó külső korlátozások és lehetőségek hatása, valamint az egy adott területről (országból, régióból) elvándorlók ön-szelekciója (Van Dalen – Henkens 2007; Chort 2012).

Ahhoz, hogy a migrációs döntések hátterét, motivációit, e döntéseket meghatározó egyéni tényezőket és ezáltal a migrációs folyamatok mozgatórugóit

¹ A tanulmány a 101458 PD számú, *A migrációval kapcsolatos várakozások és életút-események szerepe a migrációs szándékok kialakulásában és megvalósulásában* c. OTKA-kutatás keretében készült. A szerzők ezúton is köszönetüket fejezik ki Kapitány Baláznak és Sik Endrének a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes észrevételeikért.

² Magyarország a hivatalosan közölt – ám a tükröstatistikák adataitól lényegesen elmaradó – kivándorlási adataival nem szerepel közöttük.

megismerjük, fontos, hogy a migránsok (ön)szelekcióját a folyamat elejétől nyomon kövessük. Ehhez jó kiindulópontot jelentenek azok a vizsgálatok, amelyek a kibocsátó népesség körében még a migráció létrejöttét megelőzően készülnek. Ezek ugyanis nem retrospektív módon gyűjtenek információt a migráció előtti egyéni élethelyzetekről, körülményekről, motivációkról, attitűdökről, preferenciákról és várankozásokról, hanem azok tényleges megléte idején. A migrációt követő – a fogadó országban a bevándorlók körében végzett – retrospektív vizsgálatok hátránya, hogy az utólag gyűjtött szubjektív adatok kevésbé megbízhatóak, hiszen az időközben bekövetkező esemény – a migráció – hatására a migrációval kapcsolatos korábbi motivációk, attitűdök, preferenciák és várankozások megítélése módosulhat. Így ez utóbbi vizsgálatok – bár a tényleges migránsok jellemzőiről, integrációs mintáiról hasznos adatokkal szolgálnak – hiányos képet adnak a migrációs döntést, illetve annak különböző szakaszaiban zajló szelekciót meghatározó tényezőkről.

A migrációs kutatásokban már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazódott – részben a belföldi, részben a nemzetközi migráció vonatkozásában – és napjainkra általánosan elterjedt az a megközelítés, hogy az egyéni döntéshozás és cselekvés szempontjából a migráció maga egy folyamat, amely több szakaszból áll (Fawcett 1985³; Kley – Mulder 2010; Kley 2011). A folyamat a migráció fontolgatásával kezdődik, amit – az egyéni preferenciák, célok és az észlelt külső lehetőségek alapján – az esetek egy részében konkrét migrációs szándék, illetve terv kialakulása követ, majd végül – a különböző segítő és gátló tényezőktől függően – a tervek egy része ténylegesen meg is valósul. A migrációs folyamatnak tehát van egy *döntéshozó szakasza* – amelyen belül elkülöníthető a *migráció fontolgatása* és a *migráció tervezése* – és egy *megvalósulási szakasza* (Kley – Mulder 2010).

A migráció tervezési szakaszában gyűjtött adatok lehetővé teszik, hogy a szelekciós folyamat elejét ragadjuk meg, azokkal az egyéni szociodemográfiai jellemzőkkel, továbbá attitűdökkel, várankozásokkal és észlelt külső elvárásokkal egyetemben, amelyek az egyén migrációs döntését befolyásolják. A migrációs szándékok azonban nem minden esetben valósulnak meg, a leendő migránsok egy része nem váltja valóra a migrációs tervét. Ebben a migráció megvalósításához szükséges egyéni erőforrások (anyagi tőke, kapcsolati tőke, nyelvtudás) hiánya ugyanúgy szerepet játszhat, mint a megvalósítást gátló különböző akadályok, például előre nem látható (vagy nem reálisan felmért) költségek, jogi akadályok, az egyéni életciklusban gyökerező korlátok vagy időközben bekövetkező váratlan események. A migráció alakulását – különösen a munka-

³ Fawcett két jóval korábbi munkára is hivatkozik, amelyekben a szerzők a migrációs döntéshozás folyamatán belül a migrációs hajlam, szándék és viselkedés (Rossi 1955), illetve a migrációra való vágyakozás, a migráció megfontolása és a megvalósulásához fűzött remény (Goldsmith – Beegle 1962) szakaszait különítették el.

vállalási célú migráció esetében – elsősorban a célország(ok)beli kereslet határozza meg, így gyakran ez is gátat szab a tervek megvalósulásának.

A migráció tervezése és megvalósulása között tehát újabb szelekció zajlik, amelynek feltárása csak panelvizsgálattal – a potenciális migránsok nyomon követésével – lehetséges. A migrációs szándék és cselekvés (tényleges migráció) együttes vizsgálata segít a szelekciós folyamat egészének megértésében. Feltételezhető ugyanis, hogy más tényezők határozzák meg a migrációs tervek kialakulását, és mások a migráció tényleges létrejöttét. A migrációt tervezők és az adott időn belül azt megvalósítók profiljának összehasonlítása, valamint a migrációs szándékot, illetve a megvalósult migrációt meghatározó tényezők összevetése révén közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy miért maradnak bizonyos tervek csupán álmok (Van Dalen – Henkens 2008), és mi magyarázza a változást a szelekcióban a migrációs folyamat két szakasza közt (Chort 2012).

A migrációs tervek és a migráció létrejötte közötti kapcsolatot elemezve valójában arra is választ kapunk, hogy a migrációs szándékok mennyire jó előrejelzői a cselekvésnek, azaz mennyiben tekinthető a migrációs potenciál a migrációs folyamatok előrejelzésére alkalmas mérőszámnak. Ebből a szempontból természetesen fontos a migrációs potenciál különböző típusait (az általánostól a konkrét tervekig), illetve mérési lehetőségeit is szem előtt tartani, hiszen ezek függvényében eltérő megvalósulási arány várható.

A fentiek fényében e tanulmány célja, hogy bepillantást nyújtson az erdélyi elvándorlás szelekciós mechanizmusába, és feltárja a migrációs szándék, valamint a megvalósult migráció közötti kapcsolatot. A migrációs tervek megvalósulását és a migránsok szelekciójában szerepet játszó tényezőket az *Életünk fordulópontjai – Erdély* című, 2006 és 2009 között (két hullámban) végzett panelkutatás alapján vizsgáljuk, a következő kérdésekre keresve választ:

- a 2006-ban (az első hullám során) mért migrációs szándékok, tervek milyen mértékben és kik körében valósultak meg a 2009-ben sorra kerülő második hullámig, továbbá a migrációs tervek melyik típusát (rövid, illetve hosszú távú külföldi munkavállalás vagy kivándorlás tervezése) követte leginkább tényleges migráció?
- milyen tényezők határozták meg (a kínálati oldalról nézve) a migráció létrejöttét a vizsgált időszakban, és milyen szerepük volt ebben az előzetes migrációs szándékoknak, a migrációval kapcsolatos várakozásoknak és a külső elvárásoknak?
- milyen tényezők magyarázzák a migráció tervezése és megvalósulása közötti szelekciót, azaz milyen tényezők segítik, illetve hátráltatják/gátolják a migrációs tervek megvalósulását?

A tanulmány felépítése a következő: előbb röviden áttekintjük azokat az elméleti megfontolásokat, illetve korábbi kutatási eredmények tanulságait, amelyek közelebb visznek a migránsok szelekciójában szerepet játszó tényezőkhöz,

valamint a migrációs tervek és migráció létrejötte közötti kapcsolat megértéséhez. Ezt követően bemutatjuk az elemzéshez felhasznált adatok forrását, a panel-adatbázis kialakítását, a minta lemorzsolódásának kezelését (a migránsok beazonosításával, illetve becslésével kapcsolatos döntéseinket); majd az adatok két- és többváltozós elemzésével a fent megfogalmazott kérdéseink megválaszolására törekszünk. Végül a következtetésekkel, illetve a tanulságok levonásával zárjuk a tanulmányt.

Elméleti megfontolások, kutatási előzmények

A migránsok szelekciója – keresztmetszeti versus panelvizsgálatok

Mint a szakirodalomból ismert (és az előbbieken is említettük), a migráció szelektív folyamat, amelynek során a kibocsátó országot elhagyók bizonyos jellemzők szerint „választódnak ki”, így összetételük nem tükrözi a kibocsátó népesség összetételét (Borjas 1987; Brücker – Defoort 2009; Ambrosini – Peri 2012). A szelekció abból adódik, hogy a migráció ösztönzői és korlátai, valamint költségei és várható „megtérülései” is változnak a kor, az iskolai végzettség és egyéb egyéni jellemzők szerint. Pozitív szelekcióról beszélünk, amikor a migránsok néhány fontosabb ismérve – leginkább iskolai végzettség, munkaerőpiaci, jövedelmi és/vagy anyagi helyzet – tekintetében a kibocsátó népesség egészéhez képest előnyösebb összetételűek, míg negatív szelekcióról az ellenkező esetben. Nemcsak a migráció nagyságrendje, de a vándorlók összetétele is fontos kérdés – számos gazdasági és demográfiai következménnyel – mind a kibocsátó, mind a fogadó országok szempontjából.

Az empirikus adatok többnyire a pozitív kiválasztódást támasztják alá (Brücker – Defoort 2009; Borjas 1987; Hunt 2004; Van Dalen – Henkens 2008), de akad példa a negatív szelekcióra (Fernandez-Huertas Moraga 2013), valamint arra is, hogy a migránsok sem végzettség, sem életkor mentén nem különböznek el az otthon maradóktól (De Jong et al. 1985). Néhány kutatás eredményei arra mutatnak rá, hogy ugyanazon népességen belül egyszerre érvényesülhet bizonyos csoportoknál a pozitív, míg más csoportok esetében a negatív szelekció⁴ (Fernandez-Huertas Moraga 2013; Kanaiaupuni 2000). A kiválasztódás más – közvetlen gazdasági relevanciával nem bíró – dimenziók mentén is kimutatható: a migránsok szignifikánsan nagyobb arányban rendelkeznek korábbi migrációs tapasztalattal (Fuller et al. 1985; Kley 2011; De Jong et al. 1985), külföldön élő családtaggal vagy ismerőssel (De Jong et al. 1985;

⁴ A mexikói migránsoknál például összességében negatív szelekciót figyeltek meg, a vidékiek körében viszont pozitív szelekció érvényesült (Fernandez-Huertas Moraga 2013). Egy másik, szintén mexikói vizsgálat iskolai végzettség szerint negatív kiválasztódást mutatott ki a férfiaknál, és pozitívat a nőknél (Kanaiaupuni 2000).

Kanaiaupuni 2000), és kibocsátó környezetükben jobban elfogadott/támogatott a külföldre költözés (De Jong et al. 1985; Van Dalen – Henkens 2008, 2013). Továbbá az otthon maradók és a migránsok családi állapot szerinti megoszlása is különböző (De Jong et al. 1985; Kley 2011; Kanaiaupuni 2000), valamint bizonyos attitűdök, személyiségvonások, beállítódások is inkább jellemzőek a migránsokra (Van Dalen – Henkens 2008, 2013).

A migráns népesség összetételét bizonyos mértékig a migráció létrejöttében szerepet játszó vonzó és taszító tényezők is befolyásolják: amennyiben a célország(ok)beli kedvezőbb feltételek – mint vonzó tényezők – szerepe elsődleges, az emberi tőke szempontjából a migránsok pozitív szelekciója figyelhető meg, ha viszont a kibocsátó országbeli kedvezőtlen körülmények – mint taszító tényezők – dominanciája nagyobb, akkor ez nem áll fenn (Bijak 2011: 38). A migráció nagyobb költségei és jelentősebb akadályai szintén pozitív szelekciót eredményeznek (Brücker – Defoort 2009).⁵ Az is meghatározó, hogy az elvándorlás mennyire elterjedt az adott kibocsátó közösségben: a sűrű migráns hálózatokkal rendelkező közösségekből negatív szelekció során kerülnek ki az újabb migránsok, míg a gyér migráns hálózatok esetén az iskolai végzettség szerinti pozitív vagy semleges szelekció figyelhető meg (McKenzie – Rapoport 2010). Ez azzal magyarázható, hogy a kapcsolatok megléte csökkentheti a migráció költségét, így alacsonyabb iskolai végzettség esetén is nagyobb a remény a „megtérülésre”.

A migránsok szelekciójára vonatkozó eredmények elsősorban a fogadó ország(ok)ban a már bevándoroltak körében, valamint a kibocsátó ország(ok)ban a migrációt még csak tervezők körében végzett keresztmetszeti vizsgálatokon alapulnak. Az előbbiek tehát az ún. „megmutató preferenciák”, míg az utóbbiak a csupán „kinyilvánított preferenciák” (Van Dalen – Henkens 2008) alapján vizsgálják az összetételt. Míg azonban az előbbiek a már említett, célországok szerinti szelekciós hatásokat is tükrözik, továbbá általuk a szelekcióban szerepet játszó attitűdök, várakozások, külső elvárások utólagos rekonstrukciója problémát jelent, az utóbbiak esetében bizonytalan, hogy a migrációs szándékok, tervek később milyen mértékben és kik körében valósulnak meg. Ahhoz, hogy a szelekciós folyamat teljes egészében – a szándékok, tervek kialakulásától azok megvalósulásáig – követhető legyen, longitudinális panelvizsgálatok szükségesek.

A migrációs kutatásokban már több évtizede felhívták a figyelmet a longitudinális vizsgálatok szükségességére (Gardner et al. 1985; Coleman – Salt 1992), rámutatva, hogy csak ezek révén lehetséges a migrációs szándékok és a

⁵ Ez jól tükröződik az erdélyi magyar népességen belüli potenciális migránsok összetételében is: a fiatalabb, magasabb iskolai végzettségű és „tőkeerősebb” csoportok migrációs szándékai inkább nyugat-európai országokba irányultak, míg a Magyarországra készülők összetétele (az „anyaországba” történő elmozdulás kisebb költségei és kockázata mellett) jóval kedvezőtlenebb volt (Gödri – Kiss 2009).

megvalósult migráció közötti kapcsolat feltárása, valamint a migrációnak az egyéb életesemények kontextusában való elhelyezése. Ennek ellenére mindeddig kevés olyan kutatás készült, amelyben a migrációs szándékok, tervek feltárását azok későbbi megvalósulásának vizsgálata követte, és így a szándék és az azt követő viselkedés összevetése megtörtént volna. Ennek egyik oka az, hogy panelvizsgálatok esetén a minta kopása, a lemorzsolódás gyakran éppen az elvándorlásból adódik, így a migránsok – különösen a külföldre távozók – nagyobb eséllyel „vesznek el” a következő hullámig, követésük jóval nehezebb (Buck 2000).

Az első követéses vizsgálatra, amely a migrációs szándék, majd a megvalósuló migráció magyarázó tényezőit az országhatárt átlépő migráció vonatkozásában is vizsgálta, még a nyolcvanas évek elején került sor egy Fülöp-szigeteki tartományban (Gardner et al. 1985; De Jong et al. 1985). Az 1980–82 között zajló vizsgálat során a két éven belül migrációt tervezők 44%-a valósította meg tervét a második megkeresésig. Az eredmények azt mutatták, hogy a szándék és a cselekvés tekintetében a szelekciót meghatározó tényezők közt több a hasonlóság, mint az eltérés (egyedül a korábbi migrációs tapasztalat volt az, ami csak a migráció bekövetkeztét magyarázta, a szándékot magát nem). Az elemzésbe bevont változók azonban jóval nagyobb arányban magyarázták a migrációs szándékot (53%), mint a migráció létrejöttét (38%) (ez utóbbit nyilván a kereslet is meghatározta). A konkrét célországba irányuló migrációs szándék és cselekvés között erősebb empirikus kapcsolat mutatkozott, mint az általános migrációs szándék esetén, ugyanakkor az is igazolódott, hogy bizonyos jellemzők (így például a migrációra ösztönző családi nyomás, a célterületen élő rokon vagy barát és az anyagi erőforrások megléte) nemcsak a szándékon keresztül, hanem attól függetlenül is hatással vannak a migráció megvalósulására (De Jong et al. 1985).

Több mint két évtizeddel később a Mexikóból az Egyesült Államokba irányuló migráció kapcsán is vizsgálták (országosan reprezentatív longitudinális survey alapján) a migrációs terveket és azok megvalósulását, illetve a migrációs folyamat két szakaszában zajló szelekciót (Chort 2012). A szándék és a cselekvés összevetése azt mutatta, hogy a migráció létrejöttét leginkább a nem határozta meg: a 2002-ben mért migrációs szándékokra kontrollálva a nők 2005-ig sokkal kisebb eséllyel migráltak, mint a férfiak. A tanulmány ezt azzal magyarázza, hogy a vizsgált népességben a nők migrációs lehetőségeit sokkal inkább behatárolták az anyagi és társadalmi kényszerek, korlátok, mint a férfiakét – ezt azonban a nők a migráció tervezési szakaszában nem mérték fel. Ugyanakkor a migrációs szándék és a cselekvés között tapasztalt diszkrépancia magyarázatára külső tényezők – váratlan „zökkenők” (például betegség, munkanélküliség, természeti csapás), rosszul felmért/alulbecsült költségek, pénzügyi nehézségek – szerepét is vizsgálták, ám ezek hatása jóval elmaradt a nem hatásától. A vizs-

gálat összességében a migrációt tervezők negatív szelekcióját, míg a tervezőkön belül a migrációt megvalósítók pozitív szelekcióját állapította meg.

Szintén a kétezres években egy holland követéses vizsgálat is kísérletet tett rá, hogy a kivándorlási szándék és az azt követő cselekvés összevetésével a migrációs folyamat során végbemenő szelekciót megértse (Van Dalen – Henkens 2008, 2013). A 2005-ben migrációs tervvel rendelkezők mintegy 24%-a valósította meg tervét 2007-ig, és 34%-uk 2010-ig. Ebben az esetben a korábbi migrációs szándék meglepte bizonyult a tényleges kivándorlás legfőbb magyarázó tényezőjének. A szándékot szignifikánsan magyarázó változók közül (nem, életkor, iskolai végzettség, jövedelem, külföldi kapcsolatháló, személyiségvonások, elégedetlenség a saját, illetve bizonyos közösségi életfeltételekkel) mindössze az életkor hatása maradt szignifikáns a cselekvést magyarázó modellben is, amikor az előzetes szándékot kontroll változóként bevonták (Van Dalen – Henkens 2013). A migrációt tervezők csoportján belül pedig csak az egészségi állapot tekintetében találtak eltérést: azok, akik saját egészségi állapotukat jobbnak ítélték, nagyobb eséllyel valósították meg tervüket.

Magyarországon 1993 óta rendszeresen készültek migrációs potenciál vizsgálatok, amelyek a migrációs szándékok, tervek mérése alapján a külföldre irányuló mobilitási hajlandóság volumenét, célországait, valamint társadalmi bázisát voltak hivatottak feltárni (Berencsi 1995; Sik – Simonovits 2002; Hárs – Simonovits – Sik 2004; Sik 2006, 2012; Gödri – Feleký 2013). Ezek alapján lehetővé vált ugyan a migrációs szándékok intenzitásában és irányultságában tapasztalható időbeli változások feltárása (Nyíró 2013), a tervek megvalósulásának követésére azonban nem került sor. Mindössze egyetlen kivételleként⁶ említhető az a vizsgálat, amelynek során a KSH 2003. évi Munkaerő-felmérésének mintájából kiindulva 2007-ben újra felkeresték azokat, akik 2003-ban külföldi munkavállalási szándékot fogalmaztak meg (Hárs 2008).⁷ Az eredmények a migrációs elképzelések és a tényleges migráció között viszonylag gyenge kapcsolatot mutattak: bár a vizsgálat négyéves időtávot fedett le, a korábban külföldi munkavállalást tervezők 10%-a dolgozott külföldön a második megkeresés idején, és további 7%-uk dolgozott időközben külföldön, majd hazatért. A férfiaknál közel 20%, a nőknél mindössze 12% volt a megvalósult migráció aránya. A vizsgálat hiányossága – ami az elemzési lehetőségeket is behatárolta –, hogy nem a teljes kiinduló mintát, csupán a migrációs tervekkel

⁶ A migrációs szándékok megvalósulásának vizsgálatára elvileg lehetőséget jelentett volna a TÁRKI Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) is, amelynek során 2007-ben felkeresték azokat, akiket a Magyar Háztartás Panel (MHP) első hullámában, 1992-ben megkérdeztek. Az 1992-ben mért migrációs potenciál azonban alacsony volt, a 2007-ben külföldön tartózkodók aránya pedig elenyésző (1,2%), a minta lemorzsolódása viszont nagy. Így az adatok elemzésére nem került sor.

⁷ 2002 óta a KSH Munkaerő-felmérésében is szerepel a külföldi munkavállalással kapcsolatos tervekre vonatkozó kérdés.

rendelkezőket keresték meg újra 2007-ben, így a korábbi tervekkel nem rendelkezők körében létrejött migráció vizsgálatára nem volt lehetőség. Ennélfogva a szelekció vizsgálata is csak a tervezők csoportján belül megvalósult migrációra korlátozódott. A bevont kisszámú magyarázó változó közül csupán kettő – a nem és az életkor – hatása volt szignifikáns (azaz a nők és az idősebbek kisebb eséllyel valósították meg migrációs terveiket).

Mint a fenti példákban is láthattuk, a longitudinális vizsgálatok – amennyiben a kiinduló teljes minta követésén alapulnak – a szelekciós folyamat mindkét szakaszába bepillantást nyújtanak. A migrációt tervezők összetételéből bizonyos esetekben megítélhető a migránsok összetétele, más esetekben viszont jelentős eltérés tapasztalható a szelekcióban (mint például a mexikói vizsgálatban, ahol a szándékok alapján levont következtetés a női migráció jelentős felülbecsléséhez vezetne, lásd: Chort 2012). Ez abból adódik, hogy míg a migrációs szándék a különböző vonzó, taszító és visszatartó tényezők – illetve ezek szubjektív észlelése –, valamint a migrációs költségek és a migráció révén remélt előnyök megítélése alapján alakul ki, a migrációs tervek megvalósítását elsősorban a különböző emberi, anyagi, kapcsolati, pszichológiai erőforrások megléte segíti elő (Massey – Espinosa 1997; Palloni et al. 2001), illetve külső gátak (például társadalmi normák, elvárások, jogi akadályok, nem várt költségek stb.) akadályozzák. Feltételezhető tehát, hogy bizonyos egyéni erőforrásokkal, a migráció során konvertálható tőkékkel inkább ellátott csoportoknak nagyobb esélyük van rá, hogy migrációs terveiket valóra váltsák.

A migrációs szándék és cselekvés közötti kapcsolat

A kevés longitudinális vizsgálat alapján úgy tűnik tehát, bizonyos társadalmakban, közösségekben a migrációs szándékok a későbbi migráció megbízható előrejelzőjének tekinthetők, másutt viszont kevésbé. Miközben számos példa igazolja (bár nagyobb részben a belföldi vándorlás kapcsán⁸), hogy a migrációs szándékok a későbbi migráció fontos indikátorai, ugyanis egyéni szinten a migráció tervezése a migráció megvalósításának (egyik) legfőbb magyarázó tényezője (De Jong et al. 1985; Lu 1998; De Jong 2000; Kley – Mulder 2010; Kley 2011; Van Dalen – Henkens 2008, 2013), az áttekintett longitudinális vizsgálatok nem adnak egyöntetű választ arra a kérdésre, hogy a migrációs szándékok, tervek alapján a nemzetközi migráció vonatkozásában mennyire becsülhető meg a későbbi migráció trendje, összetétele. A nemzetközi migráció esetén nyilván nagyobbak az akadályok és a gátak, így attól függően, hogy kik, honnan, hová és miért tervezik a migrációt, az előbbi kérdésre adott válaszok közt szerepel, hogy a szándékok jó előrejelzői a későbbi kivándorlásnak (Van

⁸ A nemzetközi szakirodalom jóval gazdagabb a migrációs szándékok és cselekvés kapcsolatát a belföldi migráció kapcsán vizsgáló kutatásokban.

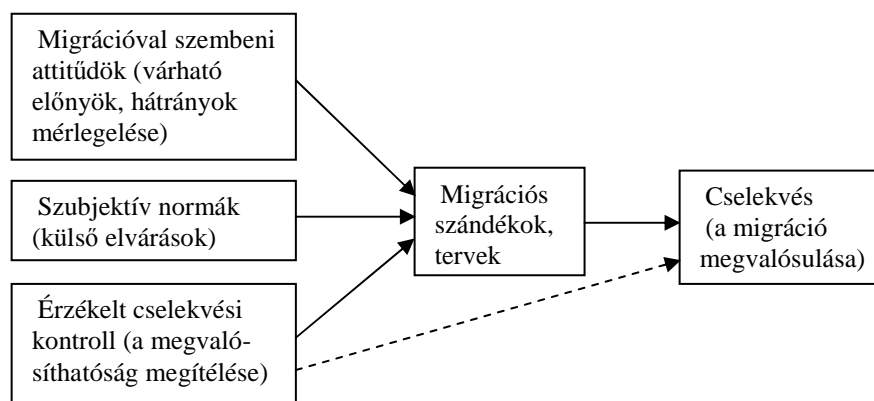
Dalen – Henkens 2008, 2013), de szerepel az is, hogy – noha értelmes, informatív indikátorok – nem tekinthetők a tényleges migráció közvetlen mutatójának (Chort 2012).

A szándék és a cselekvés kapcsolatának vizsgálatához az empirikus kutatások zöme az Ajzen és Fishbein (1980) nevével fémjelezett „*okozati cselekvéselmélet*” (theory of reasoned action), illetve a későbbi „*tervezett viselkedéselmélet*” (theory of planned behaviour) (Ajzen 1991) feltételezéseiből indult ki.⁹ Az „okozati cselekvéselmélet” a cselekvést a szándékokon keresztül próbálja megérteni, azt állítva, hogy a szándék a cselekvés közvetlen meghatározója, és a szándék megfelelő mérése lehetővé teszi a cselekvés pontos előrejelzését. Arra a feltételezésre épül, hogy a szándékot a cselekvésre irányuló *attitűdök*, valamint a cselekvésre vonatkozó *elvárások és normák* alakítják. Az attitűdök a cselekvés bekövetkeztének előzetes pozitív vagy negatív értékelésében nyilvánulnak meg, azaz jelen kontextusban a migráció megvalósulásával járó előnyök és hátrányok értékelésében. A szubjektív normák az egyén által az adott cselekvéssel kapcsolatban észlelt külső véleményekben, elvárásokban érhető tetten (tehát annak észlelésében, hogy a számára „fontos mások” hogyan ítélnék meg a migrációját).

A „tervezett viselkedéselmélet” egy harmadik tényezővel is bővült (*I. ábra*), azt állítva, hogy az előbbieket mellett az *érezelt cselekvési kontroll* is hatással van szándék kialakulására (Ajzen 1991). Ez a fogalom azt fejezi ki, hogy mennyire érzi az egyén könnyűnek vagy nehéznek az adott cselekvés megvalósítását, illetve mennyire érzi képesnek magát a megvalósítására. Ez a cselekvést elősegítő/gátló tényezők (erőforrások, lehetőségek, akadályok) észlelésétől is függ, valamint kapcsolatban van az ún. önhatékonyság megítélésével (így közvetetten az önbizalommal is). Amennyiben az egyén észlelt és tényleges kontrollja a cselekvés felett többé-kevésbé megegyezik, az érezelt cselekvési kontroll és a cselekvés között közvetlen összefüggés is lehet (szaggatott nyíllal jelölve az ábrán), így az előbbi alapján megjósolható maga a cselekvés (Ajzen 2005b:119).

A fentiek alapján tehát a migrációs szándék a migráció *várható előnyeinek és hátrányainak többé-kevésbé tudatos mérlegelése*, a migrációval kapcsolatos *külső elvárások észlelése* (társadalmi környezet nyomása), valamint a migráció *megvalósíthatóságának megítélése* révén alakul ki. A szándékokat alakító ezen tényezők feltárásával megérthetjük a cselekvést magát, azaz a migrációt is.

⁹ Noha már az ötvenes évektől felismerték a szubjektív tényezők – attitűdök, preferenciák, szándékok – szerepét a migrációs döntésekben, a kortárs pszichológiai és szociálpszichológiai elméletek konceptuális kereteit csak a nyolcvanas évektől kezdték szisztematikusan alkalmazni a migrációs kutatásokban (Fawcett 1985).

I. A tervezett viselkedés elméletének sémája a migrációs döntésre alkalmazva
(Ajzen 1991, 2005 alapján)

Theory of planned behaviour as applied to decisions on migration

A különböző háttértényezők (személyes és társadalmi-demográfiai jellemzők, információval való rendelkezés) szerepét is vizsgálva a „tervezett viselkedésemélet” keretében, Ajzen megállapítja, hogy e tényezők ugyan hatással lehetnek mind a szándékokra, mind a viselkedésre, ám hatásuk általában közvetetten, a szubjektív tényezőkön – mint a cselekvéssel kapcsolatos meggyőződések, attitűdök, szubjektív normák és észlelt kontroll – keresztül érvényesül (Ajzen 2005b:136).

A migráció döntéshozási szakaszában azonban nem látható előre a cselekvést befolyásoló – a szándék megvalósulását segítő, illetve korlátozó – valamennyi tényező, továbbá (mint már említettük) váratlan akadályok is közbejöhettek. Minél nagyobb költségekkel, illetve kockázattal jár a cselekvés (mint például a nemzetközi migráció esetében), annál inkább előfordulhatnak olyan tényezők, amelyekkel a tervezők nem számoltak. Mindezt azonban a tervezett viselkedés elmélete nem veszi figyelembe, és ebből adódik az a hiányossága, hogy az elméletre épülő modell bizonyos esetekben – amikor a migráció akadályai jelentősek, és az ezek leküzdéséhez szükséges erőforrások a tervezők különböző csoportjaiban eltérő mértékben állnak rendelkezésre – nem alkalmas a migráció várható trendjének és összetételének előrejelzésére.

Az empirikus eredmények alapján jól látszik, hogy – bár az előzetes migrációs tervvel rendelkezők körében nagyobb a későbbi migráció esélye – a szándék és a cselekvés közötti erős korreláció ellenére a migrációt tervezők jelentős hányada nem valósítja meg a tervét, miközben többen előzetes tervek hiányá-

ban is migrálnak (Gardner et al. 1985; Simmons 1985; Lu 1999; Kan 1999; Van Dalen – Henkens 2008).¹⁰ Ennek a diszkrepanciának többféle oka is lehet.

Egyfelől a migrációs *szándékok, tervek időben változhatnak*. A potenciális migráns a szándék kialakulása után szembesülhet olyan akadályokkal, költségekkel, kockázatokkal, amelyek következtében lemond migrációs szándékáról, vagy elhalasztja annak megvalósítását. Belső tényezők – mint a kellő tájékozottság vagy megfelelő készségek hiánya –, valamint külső tényezők – mint a lehetőségek hiánya, a másoktól való függés – egyaránt gátolhatják a tervezett cselekvés megvalósítását (Ajzen 2005a), és a tervek feladásához vagy halasztásához vezethetnek. A szándék megvalósítása előtt bekövetkező váratlan esemény vagy a motivációkat meghatározó körülmények megváltozása szintén a szándék módosulását eredményezheti.

Másfelől a *nem kellően „komoly” szándék* is állhat a tervek megvalósulásának elmaradása mögött. A szándékok mérése során alkalmazott különböző mérési technikák a döntéshozási folyamat különböző szakaszaiban lévők körét ragadják meg (a migrációs hajlandósággal rendelkezőket, a migrációt fontolgatókat, a határozott migrációs tervvel rendelkezőket, illetve azokat, akik már lépéseket is tettek a migráció megvalósítása felé), így a „szándékokban” gyakran összemosódnak a migrációval kapcsolatos általános vágyak és a konkrét tervek (Fassmann – Hintermann 1998). Az előbbiek esetében azonban a megvalósulás esélye csekély. Annál megbízhatóbb a migrációs potenciál alapján történő előrejelzés, minél jobban sikerül a mérés során a valódi, tényleges migrációs szándékot megragadni, nem csupán a vágyakat, álmokat.

A szándék és a cselekvés közötti inkonzisztencia másik formája, amikor a migrációra előzetes tervek hiányában kerül sor. Ez az ún. „meglepetés migráció” (Gardner et al. 1985) vagy „váratlan migráció” (Lu 1999) létrejöhet a szándékok mérése és a cselekvés mérése között eltelt időben megváltozó körülmények, felbukkanó új információk, vagy bekövetkező váratlan események hatására, de adódhat abból is, hogy a migrációt nem a szándékairól korábban megkérdezett személy tervezte. A „migráció új közgazdaságtana” szerint ugyanis a migrációval kapcsolatos döntést általában családok vagy háztartások hozzák jövedelmük növelése, illetve kockázataik csökkentése érdekében (Taylor 1986; Stark 1991). Elképzelhető tehát, hogy az egyéni migrációs szándék hiánya ellenére bekövetkező migráció mögött családi döntés, illetve más családtag szándéka állt.

Mind a szándékok időbeli változása, mind mérésük pontatlansága csökkenti tehát a szándék prediktív erejét. A migrációs szándék megfelelő operacionalizálása, a fogalmak tisztázása fontos lépés a migrációnak az előzetes szándékok révén történő becsléséhez. A szándékok pontosabb indikátorok (nagyobb ma-

¹⁰ A migráció megvalósulásának elmaradása mellett a migráció időzítését, valamint célországát illetően is megfigyelhető eltérés a szándékok és a cselekvés között (Gardner et al. 1985).

gyarázó erővel bírnak), ha konkrét cselekvésre – beleértve annak időzítését is – vonatkoznak, mint ha csupán általánosan fogalmazódnak meg. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a megvalósuló migrációt – a szándékok mellett vagy olykor ellenére is – befolyásoló egyéni és strukturális háttértényezők, valamint külső hatások (kényszerek és korlátok) szerepe sem.

Az adatok forrása, az adatbázis egyedisége

A migráció során végbemenő szelekciónak, valamint a migrációs szándékok eltérő megvalósulási esélyeinek vizsgálatára egyedülálló lehetőséget nyújt az *Életünk fordulópontjai – Erdély* című panelvizsgálat adatbázisa.¹¹ A vizsgálat első hulláma 2006-ban készült a 20 és 45 év közötti, magyarul (is) beszélő erdélyi népesség 2492 fős reprezentatív mintáján. Az első hullámban a migrációs szándékot standard (a TÁRKI vizsgálataiban 1993 óta alkalmazott) kérdés-sor mérte, amely a migráció célját és időtartamát is figyelembe véve azt tudakolta, hogy a megkérdezett tervez-e rövid távra (*néhány hétre, hónapra*), illetve hosszú távra (*néhány évre*) külföldön munkát vállalni, vagy végleg külföldre telepedni.

A második hullámra 2008–2009 fordulóján került sor, amikor a 2006-ban megkérdezett személyeket újra felkeresték. Azoknál, akiket a korábbi mintából nem sikerült újra megkérdezni, a címkártyán rögzítették a meghiúsulás okát, illetve ha elköltöztek – amennyiben sikerült kideríteni – a tartózkodási hely adatait. A második hullám kérdőívében a két vizsgálat között huzamosabb ideig (legalább 3 hónapig) külföldön tartózkodó visszatértekre vonatkozó kérdések is szerepeltek (így többek közt külföldi munkavállalási tapasztalataikról, valamint visszatérésük okairól is rendelkezünk információval). Mindezek alapján – a két hullám, valamint a címkártyák adatainak összekapcsolásával – az első hullám során feltárt migrációs tervek megvalósulását a második hullám adatai alapján tesztelni lehetett, így arra is fény derült, hogy az előzetesen mért migrációs szándékok mennyire bizonyultak a későbbi migráció előrejelzőinek.

Tekintettel arra, hogy a nemzetközi szakirodalomban is kevés panelvizsgálaton alapuló empirikus adat áll rendelkezésre a nemzetközi migránsok szelekciójáról, illetve a migrációs szándék és a ténylegesen megvalósuló migráció közötti kapcsolatáról, az *Életünk fordulópontjai – Erdély* kutatás panel adatbázisa különösen értékes. A közép-kelet-európai régióban – a migrációs potenciál vizsgálatok viszonylagos sokasága ellenére – tudomásunk szerint ez az első vizsgálat, amely a teljes kiinduló minta (nemcsak a tervezők) újbóli

¹¹ Az *Életünk fordulópontjai – Erdély* kutatás a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, a kolozsvári Max Weber Társadalomkutató Alapítvány, valamint az Etnikumközi Kapcsolatok Kutató Intézete (később Nemzeti Kisebbségkutató Intézet) együttműködésével készült. A kiinduló minta és az adatfelvétel részletes bemutatását lásd: Kiss – Kapitány 2009.

felkeresésével lehetővé teszi a megvalósuló migrációt magyarázó tényezők részletes feltárását, különös tekintettel az előzetes migrációs szándékok szerepére.

A vizsgálat másik újdonsága, hogy a tervezett viselkedés Ajzen-féle elméletének a migrációs döntésekre való alkalmazása is lehetővé vált. Az első hullámbeli adatok közt ugyanis szerepelnek a migrációval kapcsolatos attitűdök (a kivándorlás várható előnyeire, illetve hátrányaira vonatkozó percepciók), valamint a szubjektív normák (a mikrokörnyezetben tapasztalt külső elvárások) változói is.

Bár a vizsgálat második hulláma 2009-ben lezárult, a címkártya-adatok gépi rögzítésére, valamint a két hullám adatainak egymással és a címkártya-adatokkal való összekapcsolására, továbbá az így kialakított teljes adatbázis tisztítására – anyagi és emberi erőforrások hiánya miatt – csak 2012-ben (a hivatkozott OTKA-kutatás keretében) került sor, és ezt követően vált lehetővé ezen adatok elemzése.

A minta lemorzsolódása, a külföldön tartózkodók és a külföldről visszatértek arányának becslése

Panelvizsgálatok esetében a lemorzsolódás általában a minta torzulása, azaz a második (vagy többedik) hullámbeli minta reprezentativitása szempontjából lényeges kérdés (amennyiben bizonyos jellemzőkkel rendelkezők nagyobb eséllyel „vesznek el”). Amikor azonban a migrációs tervek megvalósulását, vagy a migrációnak a két hullám közötti bekövetkeztét vizsgáljuk, a mintakopás más megvilágításba kerül, ugyanis a lemorzsolódás egyik oka éppen maga a migráció lehet. Ebben az esetben, ha a második hullám válaszadói közé nem kerülő személyek tartózkodási helyét sikerül kideríteni (legalább annyit, hogy belföldön vagy külföldön vannak), akkor a migrációs elemzés szempontjából ők nem „vesztek el” (annak ellenére, hogy nem töltenek ki kérdőívet).

Az *Életünk fordulópontjai – Erdély* vizsgálat kiinduló (első hullámbeli) mintáját alkotó 2492 fő¹² közül a második hullám során 1690 fővel készült interjú, további 410 főről a kérdezőbiztosoknak sikerült egyértelműen kideríteniük, hogy hol tartózkodtak, 7 fő pedig már nem élt a második adatfelvétel idején. Ennek megfelelően összesen 2107 fő hollétéről rendelkezünk elégséges információval, míg 385 főről nem áll rendelkezésre semmilyen adat. A második hullámbeli lemorzsolódás részletes adatait az *1. táblázat* tartalmazza.

¹² Fontos megemlíteni, hogy az alapsokaságból a kiinduló mintába került személyek között feltételezhetően már eleve felülreprezentáltak voltak a kevésbé mobil (a lakcímükön elérhető) személyek, és alulreprezentáltak az „elmozdulásban lévők” (Horváth 2003), akik a migráció valamilyen formájába – akár ideiglenesen távol lévőként, akár ingázóként – már bekapcsolódtak.

Ennek alapján látható, hogy a teljes kiinduló minta mintegy kétharmadával készült interjú a második hullám során (32,2% volt a lemorzsolódás), ugyanakkor összességében (a címkártyák adataival együtt) az első hullámbeli válaszadók 84,6%-áról sikerült kideríteni, hol tartózkodik. A címkártyák adatai alapján a „biztos hollétűek” (2107 fő) 5,0%-a (106 fő) tartózkodott külföldön a második hullám idején, és 14,4%-uk (304 fő) belföldön (az eredeti címén vagy másol), de nem készült velük interjú. Az első hullám súlyát alkalmazva – amely a kiinduló minta reprezentativitását nem, korcsoport, iskolai végzettség és „etnikai kistréjio” szerint biztosította – ezek az arányok kissé módosulnak: a második hullámbeli felkeresés során a „biztos hollétűek” 5,5%-a élt külföldön,¹³ 15,5%-a belföldön, de nem válaszolt a kérdőívre (78,6% volt a válaszadók aránya), míg 0,4%-uk már nem élt.

*1. A minta lemorzsolódása a két hullám között
The attrition of the sample between the two waves*

	1. hullám (2006-ban)	2. hullám (2009-ben)	A kiinduló minta %-ában	A kiinduló minta %-ában (súlyozott)	Az ismert tartózkodási helyűek %-ában	Az ismert tartózkodási helyűek %-ában (súlyozott)
Válaszadó	2492	1690	67,8	64,7	80,2	78,6
Nem sikerült lekérdezni, de tartózkodási helye ismert		410	16,5	17,3	19,5	21,0
Külföldön élt		106	4,3	4,5	5,0	5,5
Országban belül más-hová költözött		78	3,1	3,2	3,7	3,9
Válaszmeztadó		130	5,2	5,4	6,2	6,6
Egyéb meghiusulás (nem sikerült személyesen elérni, nem képes válaszolni)		96	3,9	4,2	4,6	5,0
Nem élt		7	0,3	0,3	0,3	0,4
<i>Együtt</i>		2107	84,6	82,3	100,0	100,0
Nem tudunk róla semmit		385	15,4	17,7	–	–
<i>Összesen</i>		2492	100,0	100,0	–	–

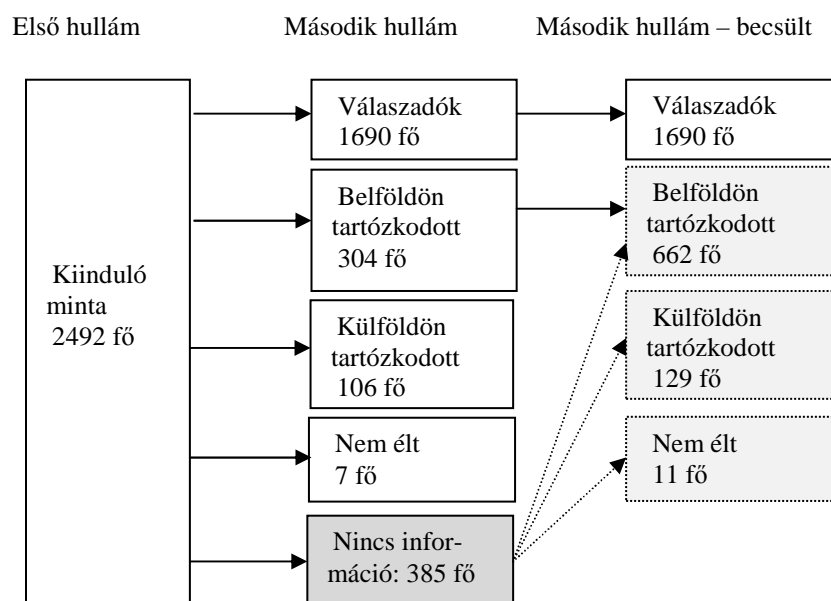
Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Azok közt, akiről a második hullám során semmilyen információt nem sikerült gyűjteni (385 fő), külföldön és belföldön lévő személyek egyaránt lehetnek, és feltételezhető, hogy körükben a migránsok aránya valamivel magasabb,

¹³ A külföldön élők aránya (a biztos hollétűek csoportját tekintve) ennél jóval jelentősebb volt az előzetes migrációs tervekkel rendelkezők körében: a rövid távú migrációt tervezőknél 9,6%, a hosszú távú migrációt tervezőknél 11,6%, a kivándorlást tervezőknél pedig 14,8%.

mint a teljes mintában. Erre utal az is, hogy az első hullám idején migrációs tervekkel rendelkezők között a második hullámban az „ismeretlen hollétűek” aránya sokkal nagyobb volt: míg a migrációt nem tervezők körében 16%, a rövid távú migrációt tervezőknél 21%, a hosszú távú migrációt tervezőknél 24%, a kivándorlást tervezőknél pedig 26%.

A biztosan külföldön, illetve biztosan belföldön lévő csoportok arányát és összetételét is figyelembe vevő modellek alapján a 385 ismeretlen hollétű személy esetében becslést készítettünk a tartózkodási helyükre vonatkozóan (részletes leírását lásd a mellékletben). Ennek megfelelően az ismeretlen hollétű személyek a külföldön lévők, a belföldön lévő nem válaszolók és az elhunytak csoportjai között kerültek „szétosztásra”. Az ily módon becsült adatokkal kiegészítve a címkártya alapján külföldön lévők csoportját (106 fő), feltételezhető, hogy a kiinduló mintából 129 fő tartózkodott külföldön a második adatfelvételi hullám idején (lásd II. ábra), ami a súlyozatlan minta 5,2%-át, míg a súlyozott minta 5,8%-át jelenti.

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

II. Az első hullámbeli minta második hullámbeli tartózkodási helyének tényleges és becsült adatai (súlyozás nélkül)
The effective and estimated distribution of the first wave's respondents by place of residence in the second wave (unweighted)

A második hullámbeli felkeresés idején külföldön tartózkodók mellett ugyanakkor (mint már említettük) a válaszadók közt is voltak a migrációban érintett személyek, akik a vizsgálat két hulláma között valamennyi ideig (legalább 3 hónapig) külföldön tartózkodtak, majd visszatértek onnan: az 1690 személy közül 48 fő, ami a válaszadók súlyozott almintájának 3,2%-át jelenti. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a második hullám során kérdőívet nem kitöltő, ám belföldön tartózkodó személyek között is hasonló arányban lehettek olyanok, akik a két hullám között legalább 3 hónapig külföldön voltak, körükben a visszatértek száma 21 főre becsülhető. Így összességében a teljes *kiinduló mintából vélhetően 69 fő volt a külföldi tartózkodás után visszatértek száma*, ami a súlyozatlan minta 2,8%-át, míg *a súlyozott minta 3,0%-át jelenti*. Elemzéseink a külföldön lévők és a visszatértek becsült arányainak figyelembevételével készültek, ám csak a biztos hollétűek (2107 fő) súlyozott almintáján.

A migrációs tervek megvalósulásának vizsgálata szempontjából fontos lenne azt is figyelembe venni, hogy a különböző időtávú (néhány hetes/hónapos, néhány éves, vagy végleges) migrációt tervezők esetében milyen időtávú külföldi tartózkodás követte a terveket (amennyiben egyáltalán követte). Erről azonban az esetek többségében nem áll rendelkezésünkre elégséges információ. A második hullám idején külföldön tartózkodók egy része a címkártya-adatok szerint „kivándorolt”, másik része „külföldön dolgozott”. Egyik csoportnál sem ismert a külföldre távozás ideje, az utóbbiak esetében pedig a külföldi munkavállalás várható időtartama sem. (Továbbá a „kivándorolt” csoportból is kerülhetnek ki a későbbiek során visszatérők.) Hasonlóképpen a már visszatértek esetében sem mindig ismert a külföldön töltött idő hossza (csak annyi, hogy legalább 3 hónap volt).

Ezzel együtt elemzésünk során migránsnak tekintettük mindazokat a személyeket, akik a második hullám adatfelvételének idején külföldön tartózkodtak, vagy a két hullám között legalább 3 hónapot külföldön töltöttek, majd visszatértek onnan. (Hasonló definíciót alkalmaztak a migráns személyek meghatározására korábbi panelvizsgálatok során is, lásd: Chort 2012; Van Dalen – Henkens 2008, 2013). Az első hullám idején migrációt tervezők esetében a tervek megvalósulását szintén ennek alapján ítéltük meg – noha tisztában vagyunk vele, hogy ez némi pontatlanságot is jelenthet.¹⁴

¹⁴ A migrációs tervek megvalósulása valójában csak bizonyos korlátok között vizsgálható, hiszen sok esetben csupán a terv megvalósításának elkezdése állapítható meg. Bár a definíció alapján migránsnak tekintett személyek közül a csak kivándorlást tervező, majd külföldi tartózkodás után hazatérő személyek esetében egyértelmű lenne, hogy tervüket nem valósították meg, erre azonban az adatok alapján nem volt példa.

A migrációs tervek megvalósulása és változása a két hullám között

Az első hullám adatai alapján 2006-ban az erdélyi 20 és 45 év közötti népességet reprezentáló megkérdezettek közel egyharmada (30,3%-a) tervezett valamilyen típusú migrációt: 24,7%-uk rövid távú, 15,2%-uk hosszú távú külföldi munkavállalást, 7%-uk pedig kivándorlást (Gödri – Kiss 2009).¹⁵ A tervezők 40%-a többféle időtávú tervvel is rendelkezett. Mintegy három évvel később – a második hullám idején – a korábbi tervezők 10%-a élt külföldön és 7%-uk volt visszatért migráns (aki a korábbi megkeresés óta legalább 3 hónapot folyamatosan külföldön tartózkodott, majd hazatért). Összességében tehát a migrációs tervek mintegy 17%-a valósult meg többé-kevésbé valamilyen formában (2. táblázat). Ez megegyezik a munkavállalási szándék megvalósulását nyomon követő korábbi hazai vizsgálat eredményével (Hárs 2008), amelyben azonban négy év után mértek ugyanekkora megvalósulási arányt.

A hosszú távú külföldi munkavállalásra, illetve a kivándorlásra (is) irányuló terveket kissé nagyobb arányban követte migráció, mint a csak rövid távúakat. Ugyanakkor a 2006-ban kivándorlást (is) tervezők közül jóval többen éltek külföldön a második hullám idején (15,8%-uk), mint a hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalást tervezők közül. Ez utóbbiak között viszont a visszatértek aránya volt nagyobb: a munkavállalási céllal elmozdulók 48–53%-a tért vissza, míg a kivándorlást (is) tervezők körében az elmozdulók alig több mint egytizede (12,5%-a). Ez utóbbi csoport azokból állt, akik a kivándorlás mellett munkavállalási célú migrációs terveket is megfogalmaztak. Legnagyobb arányban azok körében valósult meg a migráció, akik 2006-ban mindhárom típusú migrációs tervvel rendelkeztek: 23,4%-uk migrált és nagy részük (22,1%) a második hullám idején is külföldön élt.

A migrációs tervek célországát is figyelembe véve úgy tűnik, kissé nagyobb arányban valósultak meg az elsősorban Magyarországra (18%), mint a más (többnyire nyugat-európai vagy tengerentúli) célországokba irányuló migrációs tervek (15%). A tervek megvalósulása a többféle migrációs tervet és ezek kapcsán különböző célországokat megnevezők körében volt a legalacsonyabb (9%), a célországot nem megnevezők körében viszont kiugróan magas (27%). Bár az alacsony elemszámok mindkét esetben óvatos következtetésekre intenek, mindez azt jelzi, hogy minél „elszántabb” tervező valaki (azaz többféle migrációs tervvel rendelkezik), annál inkább megvalósítja szándékát, még konkrét célország hiányában is, ám a különböző célországokhoz kötődő tervek esetén (ami egyfajta bizonytalanságot sugall) a migráció mégis kisebb valószínűséggel következik be.

¹⁵ Azóta tovább nőtt a külföldi munkavállalást tervezők aránya az erdélyi népességben belül, különösen a fiatalabb korosztályokban (2013-ban a 18–35 évesek 43%-a, a 18–29 évesek 51%-a tervezett külföldön munkát vállalni), és a migrációs szándékokban tovább erősödött a Nyugat-Európa felé történő elmozdulás is (Kiss – Barna 2013).

2. A migráció előfordulása a vizsgálat két hulláma között az előzetes migrációs tervek megléte, típusa és célországa szerint¹

Occurrence of migratory moves between the two waves by the previous migratory plans

Migrációs tervek megléte, típusa és célországa az első hullám idején	Migráció előfordulása a két hullám között			Össze- sen	N	
	Nem élt külföldön	Külföldön élt				
		(legalább 3 hónapig), majd hazatért	a 2. hullám idején			össze- sen
<i>Teljes népesség</i>						
<i>Migrációs terv 2006-ban***</i>						
nem volt	94,7	1,3	4,1	5,3	100,0	1477
volt	82,9	7,1	10,0	17,1	100,0	608
<i>Együtt</i>	<i>91,2</i>	<i>3,0</i>	<i>5,8</i>	<i>8,8</i>	<i>100,0</i>	<i>2095</i>
<i>Migrációt tervezők</i>						
<i>Migrációs terv típusa 2006-ban (a leghosszabb tervezett időtáv)***</i>						
legfeljebb rövid távú (néhány hét vagy hónap)	84,3	7,5	8,2	15,7	100,0	266
legfeljebb hosszú távú (néhány év)	81,0	10,0	9,0	19,0	100,0	210
akár kivándorlás is	82,0	2,3	15,8	18,0	100,0	132
<i>Elsőként említett célország*</i>						
Magyarország	81,7	8,2	10,1	18,3	100,0	279
más ország	84,8	7,0	8,2	15,2	100,0	270
vegyes ²	90,9	4,5	4,5	9,1	100,0	22
nem volt célország	73,0	0,0	27,0	27,0	100,0	37
<i>Együtt</i>	<i>82,9</i>	<i>7,1</i>	<i>10,0</i>	<i>17,1</i>	<i>100,0</i>	<i>608</i>

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Megjegyzések: ¹ A khi-négyzet próba alapján szignifikáns összefüggést mutató változók jelölése: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$.

² Két célországot lehetett megnevezni (ha többféle migrációs terv is előfordult, akkor valamennyi esetében kettőt); elsőként említett célországgként akkor szerepel a 'vegyes' kategória, ha többféle terv esetén Magyarország mellett más célországot is említettek.

A fenti táblázatból az is látható, hogy miközben a migráció előfordulása több mint háromszor gyakoribb az előzetes tervekkel rendelkezők körében, mint a nem tervezőknél, a migrációs tervek viszonylag nagy hányada nem valósult meg a két adatfelvételi hullám között. Ugyanakkor előzetes szándék hiányában is előfordult – még ha nem is volt gyakori – a migráció: a nem tervezők 5,3%-a élt a második megkeresés idején vagy korábban külföldön. Az előzetes migrációs szándék és a megvalósuló migráció együttes figyelembevételével négy csoport különíthető el: a *helyben maradók*, akiknek nem voltak migrációs terveik és nem is mozdultak el, a *szándékos migránsok*, akik terveztek migrációt és a második hullámig eltelt 3 évben meg is valósították azt, az *álmodozók*, akik ugyan terveztek migrációt, de 3 éven belül nem valósították meg, és a

váratlan migránsok, akik előzetesen nem tervezték ugyan, mégis elmozdultak (3. táblázat). A legnagyobb arányt (a teljes minta kétharmadát) a helyben maradók teszik ki, szintén jelentős (a minta egynegyede) az álmodozók aránya, és viszonylag csekély a szándékos és a váratlan migránsok aránya (5%, illetve 3,8%).¹⁶

3. A korábbi migrációs tervek és a tényleges migráció alapján
elkülönülő csoportok

Groups formed by the previous migratory plans and the effective migration

		Migráció a két hullám között	
		volt	nem volt
Migrációs terv 2006-ban	volt	Szándékos migránsok 5,0% (N=104)	Álmodozók 24,2% (N=504)
	nem volt	Váratlan migránsok 3,8% (N=79)	Helyben maradók 67,0% (N=1398)

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

A négy csoport közül a helyben maradók és a szándékos migránsok a terveikkel összhangban viselkedtek (72%), míg a másik két csoportnál a szándék és a cselekvés között inkonzisztencia figyelhető meg (28%). Az *álmodozók* esetében ez adódhat abból is, hogy *még* nem került sor a tervek megvalósítására – vagy azért, mert elhalasztották, vagy pedig azért, mert eleve későbbre tervezték. Ez utóbbiról azonban nincs információnk, mivel a migráció tervezett időzítésére vonatkozó kérdés az első hullámban nem szerepelt. Ugyanakkor a tervezett migráció elmaradása következhet abból is, hogy a kínálati oldal (a potenciális migránsok) szerkezete nem felelt meg a célországok keresletének. Ez esetben az álmodozók egy része valójában *kudarcot vallónak* tekinthető.

A *váratlan migránsok* esetében (akik az összes migráns 43%-át teszik ki) a migrációs szándék kialakulhatott a vizsgálat első hullámát követően is (az időközben megváltozó körülmények hatására), ám az sem zárható ki – mint arra Hárs és szerzőtársai is felhívják a figyelmet (Hárs et al. 2006) –, hogy a korábbi megkérdezéskor előfordult a migrációs szándékok letagadása. Bármilyen vezetett a váratlan migráció létrejöttéhez, előfordulása azt jelzi, hogy a migráció a mért szándékok (illetve azok hiánya) ellenére is bekövetkezhet.

A második adatfelvételi hullámban újra sor került a migrációs szándékok mérésére. Ekkor a – korábbi terveiknek megfelelően vagy azokkal ellentétben – nem elmozduló, valamint a migráció után visszatért személyek megkérdezésére

¹⁶ A korábban bemutatott holland vizsgálatban még jelentősebb volt a helyben maradók aránya (86,5%), az álmodozóké viszont csak 8,3%, a szándékos migránsoké 4,2%, a váratlan migránsoké pedig csupán 1% volt (Van Dalen – Henkens 2013).

volt lehetőség. Ennek alapján vizsgálható a migrációs szándékok változása a különböző csoportok esetében, megtudható például, hogy az *álmodozók* lemondtak-e korábbi migrációs terveikről, vagy csupán a migráció későbbre tervezett megvalósításáról, illetve halasztásáról van-e szó. Az eredmények azt mutatják, hogy a korábbi (2006-ban mért) migrációs terveiket nem megvalósító személyek alig harmada (32,8%-a) tervezett továbbra is valamilyen típusú migrációt 2009-ben, míg 67,2%-uk feladta korábbi terveit (4. táblázat).

4. Migrációs tervek 2009-ben a korábbi migrációs szándék és a tényleges migráció alapján elkülönülő csoportokban

Migratory plans in 2009 by groups formed on the basis of previous migratory intentions and effective migration

Típusok	Migrációs terv 2009-ben		Összesen	N
	volt	nem volt		
Helyben maradók	10,1	89,9	100,0	1154
Álmodozók	32,8	67,2	100,0	408
Visszatért migránsok	66,2	33,8	100,0	71
<i>Együtt</i>	<i>18,2</i>	<i>81,8</i>	<i>100,0</i>	<i>1633</i>

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Megjegyzés: A visszatért migránsok csoportja a szándékos és váratlan migrációt követően hazatérteket egyaránt tartalmazza, az alacsony elemszám miatt ezeket összevontuk. A khinégyszet próba alapján a szignifikancia: $p < 0,001$.

A *helyben maradók* esetében fordított változás figyelhető meg: bár korábban nem mutattak migrációs szándékot, 2009-ben egytizedüknél már megjelentek a migrációval kapcsolatos (zömében rövid távú munkavállalásra vonatkozó) tervek. Legnagyobb arányban a *visszatért migránsok* (az összes migráns egyharmada) rendelkeztek migrációs szándékkal 2009-ben: kétharmaduk újabb migrációt tervezett (a szándékos migráció után visszatérők 84,8%-a). Ez is megerősíti azt a jól ismert összefüggést, hogy a korábbi migrációs tapasztalat növeli az újabb migrációs tervek előfordulását. A 2009-ben mért migrációs szándékok alapján feltételezhető tehát, hogy a vizsgált népességben belül a migránsok aránya – amit a második hullám idejére 8,8%-ra becsültünk – idővel tovább növekszik.

A migráns és nem migráns csoportok összetétele

Fontos kérdés – amely talán a migrációs szándék és cselekvés természetének megértéséhez is közelebb visz –, hogy milyen társadalmi-demográfiai jellemzőkkel írható le az előzetes migrációs tervek és a megvalósuló migráció alapján elkülöníthető négy csoport. Van-e jól körülírható eltérés a migránsok és a nem migránsok két-két csoportja, azaz a szándékos és a váratlan migránsok,¹⁷ valamint az álmódosítók és a helyben maradók összetételében?

Az 5. táblázat e négy csoport alapvető társadalmi-demográfiai jellemzői mellett néhány további – főként az anyagi helyzettel, munkavállalással és a lakáshelyzettel kapcsolatos – ismérvi szerinti megoszlását is tartalmazza. Látható, hogy a migránsok mindkét csoportjában kissé nagyobb arányt képviselnek a férfiak, míg a helyben maradók között (akik nem is terveztek migrációt) a nők vannak többségben. Az álmódosítók csoportján belül viszont kiugróan magas a férfiarány, ami arra utal, hogy a férfiak között – bár nagyobb arányban mozdultak el, mint a nők – még többen voltak, akik tervezték ugyan a migrációt, de nem jutottak el a megvalósításáig. Átlagos életkorukat tekintve a szándékos migránsoké és az álmódosítóké a két legfiatalabb csoport, míg a helyben maradóké a legidősebb. Az előbbieket között (különösen a szándékos migránsok körében) a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya is magasabb, mint a teljes mintában, továbbá nagyobb arányban voltak köztük a munkanélküliek és az egyéb inaktívak. Míg a szándékos migránsok és az álmódosítók csupán mintegy fele volt foglalkoztatott (alkalmazott vagy önálló) 2006-ban, a váratlan migránsok és a helyben maradók körében ez az arány elérte a kétharmadot. Családi állapot és gyermekszám tekintetében is kirajzolódnak a különbségek: a szándékos migránsok körében kiugróan magas, de a váratlan migránsok és az álmódosítók csoportjaiban is átlag feletti volt a nőtlenség/hajadonok és részben az élettársi kapcsolatban élők, valamint a gyermektelenek aránya. Ezzel szemben a helyben maradók közt a házasságok és gyermekesek voltak felülreprezentálva.

¹⁷ A kis elemszám miatt a váratlan migránsok csoportjára vonatkozó eredmények inkább csak jelzésértékűek.

5. A korábbi migrációs szándék és a tényleges migráció alapján elkülönülő csoportok társadalmi-demográfiai jellemzői (%)

Socio-demographic characteristics of the groups formed on the basis of previous migratory intentions and effective migration (%)

Társadalmi-demográfiai jellemzők 2006-ban	Szándékos migránsok	Álmodozók	Váratlan migránsok	Helyben maradók	Teljes minta
<i>Nem**</i>					
férfi	53,8	58,1	55,0	47,6	50,7
nő	46,2	41,9	45,0	52,4	49,3
<i>Életkor (átlag) ***</i>	29,6	30,2	31,5	33,5	32,5
<i>Iskolai végzettség**</i>					
8 osztály vagy kevesebb	31,1	23,4	21,5	17,4	19,7
szakiskola (10 osztály)	22,3	17,5	19,0	23,7	21,9
érettségizett	35,9	47,2	50,6	47,7	47,1
felsőfokú	10,7	11,9	8,9	11,3	11,3
<i>Gazdasági aktivitás***</i>					
alkalmazott	50,0	44,5	60,3	58,0	54,4
önálló	2,1	5,8	6,4	7,8	7,0
munkanélküli	12,5	15,2	1,3	5,8	8,2
tanuló	4,2	7,8	3,8	6,1	6,3
egyéb inaktív	31,3	26,7	28,2	22,3	24,0
<i>Családi állapot (párkapcsolat) ***</i>					
házas (házastárssal él)	33,7	49,3	56,2	63,8	58,5
nőtlen/hajadon (egyedül él)	50,0	37,8	33,7	25,0	29,7
elvált, özvegy (egyedül él)	1,9	4,2	3,8	4,7	4,4
élettárssal él	14,4	8,7	6,3	6,5	7,4
<i>Gyermekszám***</i>					
nincs gyermek	54,8	50,8	49,4	36,6	41,4
egy gyermek	15,4	20,7	25,3	26,5	24,5
két vagy több gyermek	29,8	28,5	25,3	36,9	34,1
<i>Van külföldön élő háztartás tag**</i>	7,8	8,2	10,3	4,1	5,5
<i>Nélkülöznek vagy hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak***</i>	34,7	26,3	26,0	18,8	21,7
<i>Korábbi munkanélküliség***</i>					
nem volt	37,5	41,9	63,3	56,0	52,0
egyszer fordult elő	33,7	32,9	16,5	27,4	28,6
többször is előfordult	28,8	25,1	20,3	16,6	19,4
<i>Munkájával elégedetlen***</i>	30,4	14,3	23,0	9,8	12,4
<i>Hátrányos lakáshelyzet*</i>	24,5	16,2	19,5	14,9	15,8
<i>Abszolút (vagyon) depriváció**</i>	34,3	28,2	29,1	22,7	24,8
<i>Relatív depriváció***</i>	28,4	25,0	25,6	17,4	20,1

Társadalmi-demográfiai jellemzők 2006-ban	Szándékos migránsok	Álmodozók	Váratlan migránsok	Helyben maradók	Teljes minta
<i>Anómia (inkább) jellemző**</i>	33,3	47,1	28,2	40,7	41,5
N	104	504	79	1398	2085

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.
 Szignifikancia: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$.

A legalább egy éve külföldön élő háztartástag – mint a migrációs szándék kialakulását és magát a migrációt is elősegítő tényező – mintegy kétszer nagyobb arányban fordult elő a migrációt megvalósítók vagy arról álmodozók csoportjaiban, mint a helyben maradóknál. A hátrányos anyagi, munkaerő-piaci és lakáshelyzet, és ezzel összhangban a relatív depriváció is egyaránt nagyobb arányban jellemezte a szándékos migránsokat, mint a teljes népességet, és különösen mint a helyben maradókat.¹⁸ E hátrányok közül némelyik – mint a korábbi munkanélküliség – az álmodozók csoportjában, mások – mint a munkával való elégedetlenség és a hátrányos lakáshelyzet – a váratlan migránsok körében is nagyobb arányban fordult elő. Az anyagi gondok és az abszolút (vagyon), illetve a relatív depriváció is elterjedtebb volt mindkét csoportban, mint a helyben maradók körében. Az anómia¹⁹ viszont az elmozdulókat (mind a szándékos, mind a váratlan migránsokat) kisebb, a migrációs terveiket nem megvalósító álmodozókat nagyobb arányban jellemezte, mint a helyben maradókat.

Összességében megállapítható, hogy az eredeti terveikkel összhangban cselekvők két csoportja – a szándékos migránsok és a helyben maradók – valamennyi vizsgált jellemző mentén élesen elkülönül egymástól. Az álmodozók összetétele viszont (akiknek nagyobb része időközben le is mondott migrációs tervéről) a legtöbb szempontból közelebb áll a szándékos migránsok összetételéhez, mint a helyben maradókéhoz, ami azt jelzi, hogy a szelekció részben már a szándék kialakulásánál végbemegy. Ugyanakkor az álmodozók esetében több sajátosság (például az alacsony iskolai végzettség, az egyedülállók és gyermektelenek, valamint az anyagi gondokkal küzdők és depriváltak magas aránya) kevésbé hangsúlyos, és a munkával való elégedetlenség, valamint a hátrányos lakáshelyzet sem jellemző az átlagnál nagyobb mértékben rájuk. E taszító

¹⁸ A hátrányos lakáskörülmények (vagy lakásszegénység) mutatója a lakás zsúfoltságát és rosszul felszereltségét (a komfort hiányát) veszi figyelembe (lásd: Kapitány – Spéder 2004); az abszolút (vagyon) depriváció az életkörülmények vagyoni komponenseit, míg a relatív depriváció azok hiányként való megélését („szeretné, de nem telik rá”).

¹⁹ Elemzésünkben az anómia változó a *jövőbe vetett bizalom hiánya*, a *mindennapi dolgok feletti kontroll hiánya* („Mindennapi dolgaimat nem tudom befolyásolni”), valamint az ún. *tájékozódási zavar* („Manapság annyira komplikált az élet, hogy leggyakrabban nem is tudom, mitévő legyek”) változókat tömöríti.

tényezők hiánya feltehetően hozzájárult, hogy korábbi szándékaik ellenére a migráció az ő esetükben mégis elmaradt.

A migránsok szelekciójának, illetve a migrációs tervek megvalósulásának társadalmi-demográfiai háttere és magyarázó tényezői

A vizsgálat első hullámát követően a migrációt tervezők társadalmi profiljáról, illetve a migrációs szándékot magyarázó tényezőkről készült elemzés megállapította, hogy 2006-ban az erdélyi magyar népesség adott korosztályában a potenciális migránsok társadalmi helyzete – szemben a korábbi trenddel – összességében inkább hátrányos volt (Gödri – Kiss 2009). A második hullám adatai alapján úgy tűnik, a negatív szelekció tovább folytatódott: a terveiket megvalósító *szándékos migránsokat* a terveiket nem megvalósító *álmodozókhoz* képest is alacsonyabb iskolai végzettség, hátrányosabb anyagi és munkaerőpiaci helyzet, valamint depriváció jellemezte 2006-ban. A *váratlan migránsok* esetében a munkával való elégedetlenség, az anyagi gondok és a depriváció szintén nagyobb mértékben fordult elő, mint a helyben maradóknál, bár korántsem olyan mértékben, mint a szándékos migránsoknál. Felmerül a kérdés, hogy összességében milyen tényezők magyarázzák a migráció létrejöttét a két adatfelvételi hullám között, és milyen szerepük van benne az előzetes migrációs szándékoknak. Becsülhető-e a potenciális migránsok összetétele alapján a későbbi tényleges migránsok összetétele?

A korábbi eredmények továbbá azt is igazolták, hogy – az Ajzen-féle tervezett viselkedésméletnek megfelelően – a kivándorlás várható előnyeivel, illetve hátrányaival kapcsolatos percepciók, valamint az észlelt külső elvárások hatással vannak a kivándorlási szándékokra (Gödri – Kiss 2009). De milyen szerepük van a migráció létrejöttében a migrációval kapcsolatos várakozásoknak és a külső elvárásoknak? Hatásuk valóban csak a szándékok kialakulásán keresztül, vagy közvetlenül is érvényesül?

A fenti kérdések megválaszolásához elsőként a migránsok szelekcióját – egyrészt a teljes mintából, másrészt a tervezők csoportján belül – vizsgáljuk kétváltozós elemzéssel, majd többváltozós logisztikus regressziós modellekkel a migráció létrejöttét, valamint a migrációs szándékok megvalósulását magyarázó (azt elősegítő, illetve akadályozó) tényezőket tárjuk fel – különös tekintettel a migrációval kapcsolatos előzetes várakozások, illetve a külső elvárások szerepére.

A migránsok szelekciója – kétváltozós összefüggések

Míg a teljes kiinduló mintában 8,8%, az előzetesen migrációt tervezőknél pedig 17,1% volt a két hullám között migrációban résztvevők aránya, egyes társadalmi-demográfiai csoportok ennél nagyobb arányban mozdultak el, illetve valósították meg migrációs terveiket (6. táblázat).²⁰

Nemek szerint sem a teljes mintában, sem a migrációt tervezők körében nem mutatkozik szignifikáns eltérés a migráció előfordulásában.²¹ Az átlagosnál nagyobb arányban fordult elő a migráció a 25 év alattiaknál, illetve a legfeljebb alapfokú végzettségűeknél. Az iskolai végzettség a tervezők csoportján belül is szignifikáns összefüggést mutat: mind az alapfokú, mind a szakmunkás végzettségűek jóval nagyobb arányban valósították meg migrációs terveiket, mint az érettségizettek vagy a diplomások. A nőtlen/hajadon egyedülállók, illetve az élettársi kapcsolatban élők körében mintegy kétszer gyakoribb volt a migráció, mint a házasok körében, és nem csupán azért, mert eleve nagyobb arányban tervezték, hiszen látható, hogy ez a szelekció a tervek megvalósítása során is tovább érvényesült. A gyermektelenek szintén nagyobb arányban mozdultak el, azonban a migrációs tervek megvalósítását tekintve nem mutatkozott szignifikáns különbség ebben a tekintetben.

Bár úgy tűnik, legnagyobb arányban Dél-Erdélyből és a Bánságból indultak útnak (ahol az első hullám során mért migrációs tervek előfordulása is a leggyakoribb volt, és a magyarok népességen belüli aránya a legalacsonyabb), a régiók szerinti eltérések nem bizonyultak szignifikánsnak sem a teljes mintában, sem a tervezők csoportján belül. A településméretet tekintve a migráció leginkább a tíz- és százezer fő közötti településeken fordult elő, míg a százezer fő feletti nagyvárosokban a legkevésbé. Ez utóbbihoz feltehetően az is hozzájárult, hogy a nagyobb városokban a kétezres években fellendülő helyi gazdaság következtében az ott élők számára kisebb volt a gazdasági kényszer. A roma származásúakra szintén nagyobb arányú migráció volt jellemző, de a migrációs tervek megvalósításával a származás nem mutat szignifikáns összefüggést.

²⁰ A kétváltozós elemzésnél a szignifikanciát a chí-négyzet próba alapján, illetve ordinális változók esetén a Spearman-féle korreláció alapján ellenőriztük (a jelöléseket a táblázatok alatt tüntettük fel).

²¹ Bár a migráns típusok összetételében nemek szerint szignifikáns eltéréseket találtunk, az álmodozók magas férfítöbblete és a migrációt nem is tervező helyben maradók női többlete azt eredményezte, hogy a migráció előfordulása egyik nemnél sem volt szignifikánsan nagyobb arányú.

6. A migráció előfordulása a vizsgálat két hulláma között a teljes minta és a migrációt tervezők különböző társadalmi-demográfiai csoportjaiban
Occurrence of migration between the two waves in total sample and among those having planned migration by different socio-demographic groups

Társadalmi-demográfiai jellemzők 2006-ban	Teljes minta		Az első hullám idején migrációt tervezők	
	Migráció előfordulása (%)	N	Migráció előfordulása (%)	N
<i>Nem</i>				
férfi	9,4	1063	16,1	348
nő	8,2	1032	18,5	259
<i>Korcsoport</i>	***			
–25	14,1	375	19,4	170
25–29	8,4	395	17,8	129
30–34	8,6	421	14,0	121
35–39	6,9	475	17,0	100
40–45	6,8	429	16,3	86
<i>Iskolai végzettség</i>	*		*	
8 osztály vagy kevesebb	12,2	411	21,3	150
szakiskola (10 osztály)	8,3	457	20,7	111
érettségizett	7,9	989	13,5	275
felsőfokú	7,6	238	15,5	71
<i>Gazdasági aktivitás</i>				
alkalmazott	8,5	1128	17,8	270
önálló	4,9	144	6,5	31
munkanélküli	7,6	170	13,6	88
tanuló	6,1	132	9,3	43
egyéb inaktív	10,5	495	18,4	163
<i>Családi állapot (párkapcsolat)</i>	***		**	
nőtlen/hajadon (egyedül él)	12,5	625	21,5	242
házas (házastárral él)	6,6	1223	12,4	283
élettárral él	12,9	155	25,4	59
elvált, özvegy (egyedül él)	5,4	92	8,7	23
<i>Gyermekszám</i>	**			
nincs gyermek	11,1	867	18,4	310
egy gyermek	7,1	507	13,4	119
két vagy több gyermek	7,3	710	17,9	173
<i>Régió</i>				
Székelyföld	9,6	698	21,1	161
Partium	9,0	624	15,3	190
Észak-Erdély	7,1	622	14,4	201
Dél-Erdély és a Bánság	11,3	150	21,8	55
<i>Településméret</i>	*			
1000 alatt	9,4	331	19,8	111
1000–10 000	7,8	842	15,4	260
10 000–100 000	12,0	474	22,5	120
100 000 felett	6,7	447	12,9	116
<i>Roma származás</i>	**			
nem roma	8,1	1855	17,1	505
roma	13,9	194	15,4	91

Társadalmi-demográfiai jellemzők 2006-ban	Teljes minta		Az első hullám idején migrációt tervezők	
	Migráció előfordulása (%)	N	Migráció előfordulása (%)	N
<i>Megélhetés</i>	**			
gondok nélkül vagy elfogadhatóan élnek	7,3	771	15,7	172
beosztással épphogy kijönnek a pénzükből	8,0	846	15,1	259
nélkülöznek vagy hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	12,3	447	21,2	165
<i>Korábbi munkanélküliség</i>				
nem volt	8,2	1085	15,7	249
volt, egyszer	8,1	596	17,5	200
volt, többször	11,5	408	19,2	156
<i>Munkával való elégedettség</i>	***		***	
elégedett	6,6	1046	14,5	234
elégedetlen	19,3	254	30,7	101
nem dolgozik	8,4	712	14,4	257
<i>Lakászegénység</i>	*		*	
nem hátrányos lakáshelyzet	8,0	1740	15,6	495
hátrányos lakáshelyzet	12,0	325	23,6	106
<i>Lakástulajdon</i>	**			
tulajdonos	6,5	713	13,6	177
tulajdonos házastársa, élettársa	7,8	308	16,9	65
tulajdonos egyéb családtagja	11,2	932	20,2	322
egyéb	6,9	131	9,3	43
<i>Külföldön élő háztartástag</i>	*			
nincs	8,5	1954	17,2	551
van	13,9	115	16,3	49
<i>Együtt</i>	8,8	2095	17,1	608

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.
Szignifikancia: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$.

A megélhetéssel, a munkával és a lakáshelyzettel kapcsolatos dimenziókban a már említett negatív szelekció érvényesült: a migránsok szignifikánsan nagyobb arányban kerültek ki azokból a csoportokból, amelyekre a nélkülözés, a munkával való elégedetlenség, valamint hátrányos lakáshelyzet volt jellemző. Különösen a munkájukkal elégedetlenek mozdultak el nagy arányban – és ez a tervezők csoportján belül is megfigyelhető –, ami arra utal, hogy a migráció sok esetben a munkaerő-piaci kilátások javítására irányuló stratégia. A lakástulajdon tekintetében a nem tulajdonosként (vagy annak hozzátartozójaként) élők nagyobb migrációs gyakorisága – amit a szakirodalom gyakran említ – nem figyelhető meg. A tulajdonos egyéb családtagjai esetében mutatkozó nagyobb arányú elmozdulás feltehetően a fiatalok (mint a tulajdonos gyermekei) intenzívebb migrációjával függ össze.

A legalább egy éve külföldön élő háztartástaggal – azaz a migráció költségeit és kockázatát is csökkentő kapcsolati tőkével – rendelkezők körében összességében nagyobb arányú volt a migráció, viszont ez a szelekció már a migrációs szándék kialakulásánál létrejött, ugyanis a tervezők csoportján belül a tervek megvalósításában e tekintetben nem mutatkozott szignifikáns eltérés.

A fenti jellemzők mellett az egyén *pszichés és szociális közérzete*, illetve *egészségi állapota* is befolyásolhatja a migráció létrejöttét, illetve a migrációs tervek megvalósítását. Bár az ezekről gyűjtött adatok és a migráció létrejötte között hosszabb idő is eltelhetett, amely alatt a szubjektív jóllét e mutatói akár változhattak is, mégis érdemes megnézni, milyen korábbi jellemzők esetén következett be nagyobb arányú elmozdulás.

Látható (7. táblázat), hogy azok körében, akik nem érezték, hogy szükség esetén mindig támaszkodhatnak valakire (ami a biztos szociális háttér hiányaként is értelmezhető), továbbá aggódtak az ország gazdasági helyzete miatt, és úgy ítélték meg, sokkal jobb életkörülményeket érdemelnének, mint amilyenek közt valójában élnek, nagyobb arányban fordult elő a migráció, és részben a tervezők csoportján belül is a migrációs tervek megvalósítása.

7. A migráció előfordulása a vizsgálat két hulláma között a teljes mintában és a migrációt tervezők körében a pszichés és szociális közérzet jellemzői szerint
Occurrence of migration between the two waves in total sample and among those having planned migration by different variables of psycho-social well-being

Pszichés és szociális közérzet (2006-ban)	Teljes minta		Az első hullám idején migrációt tervezők	
	Migráció előfordulása (%)	N	Migráció előfordulása (%)	N
<i>Szükség esetén mindig támaszkodhat valakire</i>	**		*	
teljesen igaz	7,4	1376	14,4	388
nem vagy csak részben igaz	11,4	711	22,1	217
<i>Egészséggel való elégedettség</i>	*			
elégedetlen	4,5	154	11,1	45
közepesen elégedett	7,8	566	18,1	144
nagyon elégedett	9,4	1353	17,2	413
<i>Anómia</i>	**		*	
(inkább) nem jellemző	9,9	1159	20,0	320
(inkább) jellemző	6,3	823	12,3	260
<i>Aggódik gyermeke jövője miatt</i>	***			
egyáltalán nem vagy kicsit	4,6	409	14,5	62
nagyon	8,9	903	17,2	261
nem érinti	11,6	723	18,6	263
<i>Aggódik az ország gazdasági helyzete miatt</i>	***			
egyáltalán nem vagy kicsit	8,0	1492	16,1	410
nagyon	10,9	551	18,9	185
<i>Jelenlegi és elvárt életkörülmények</i>	*		*	
jelenlegit érdemli	6,7	343	11,6	95
kicsit jobbat érdemel	8,5	918	15,3	236
sokkal jobbat érdemel	10,6	734	21,0	252
<i>Együtt</i>	8,8	2095	17,1	608

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Szignifikancia: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$.

A gyermekeik jövője miatt aggódók szintén nagyobb arányban mozdultak el, mint a nem aggódók, de az átlagosnál nagyobb arányú migráció – mint azt az előzőekben is láthattuk – csak a gyermekkel nem rendelkezők körében fordult elő. Míg a munkával vagy az életkörülményekkel való elégedetlenség nagyobb arányú migrációt eredményezett, a saját egészségi állapottal való elégedetlenség éppen fordítva hatott: leginkább az egészségükkel nagyon elégedettek mozdultak el, valamint – részben ezzel összefüggésben – azok, akikre nem (vagy kevésbé) volt jellemző az anómia. Az anómia hiánya a tervezők csoportján belül is nagyobb arányú migrációval, azaz a tervek sikeresebb megvalósításával járt együtt.

Vizsgálatunk egyik fontos kérdése, hogy a migráció létrejötte, illetve a migrációs tervek megvalósítása hogyan változott a *migrációval kapcsolatos előzetes várakozások*, valamint az *észlelt külső elvárások* szerint. A migrációval kapcsolatos várakozások a megkérdezetteknek a kivándorlás várható előnyeire, illetve hátrányaira vonatkozó percepcióit, másként fogalmazva a kivándorlásnak az életük különböző területeire gyakorolt feltételezett hatásait jelentik. Annak feltárása, hogy milyen pozitív és/vagy negatív következményekkel számolnak azok, akik a migráció vagy a helyben maradás mellett döntenek, a migrációt ösztönző, illetve korlátozó tényezők megismeréséhez is közelebb visz.

A migráció feltételezett hatásaira vonatkozó kérdés tíz dimenzióban mérte a várakozásokat, azt tudakolva, hogy kivándorlás esetén rosszabbodás vagy javulás várható-e az adott területen; ezek közül az összevont változók létrehozásakor mindössze nyolcat vettünk figyelembe²² (a partnerrel való kapcsolatra, illetve a partner munkahelyi kilátásaira vonatkozó itemeket az elemszámcsökkenés elkerülése végett kihagytuk). A külső elvárások a megkérdezett által a barátok, a szülők, valamint a rokonok részéről tapasztalt kivándorlással kapcsolatos elvárásokban – azaz kivándorlásra ösztönző külső nyomásként – jelennek meg.

Az eredmények jól mutatják (8. táblázat), hogy a kiinduló mintából nagyobb arányban mozdultak el azok, akik a migráció révén kizárólag (vagy inkább) javulást vártak életük különböző területein, és főként azok, akik a legtöbb felsorolt területen pozitív változást feltételeztek. A migrációt tervezők körében viszont a tervek megvalósulása már nem mutatott szignifikáns összefüggést az előzetes várakozásokkal. Hasonlóképpen a környezet – és különösen a szülők – részéről tapasztalt elvárás is lényegesen nagyobb (közel kétszeres) arányú migrációval járt együtt, azonban a tervezők körében ez a fajta külső nyomás nem járult hozzá a tervek valóra váltásához. Mindez arra utal, hogy mind a migráci-

²² A kivándorlás hogyan hatna 1) munkahelyi kilátásaira, 2) anyagi helyzetére, 3) a környezete, barátaik Önről alkotott véleményére, 4) arra, hogy boldog és elégedett legyen az életben, 5) arra, hogy időskorában nyugodt és kiegyensúlyozott élete legyen, 6) az Ön és szülei közötti kapcsolatra, 7) arra, hogy megőrizhesse magyarságát (anyanyelvét, kultúráját), 8) arra, hogy szabadon megtehesse, amit akar?

óval kapcsolatos várakozásoknak, mind a külső elvárásoknak már a migrációs szándék kialakulásakor szerepük volt a szelekcióban – azaz a migráció előnyeit feltételező és a környezet elvárását észlelő személyek eleve nagyobb arányban terveztek migrációt –, később viszont, a tervek megvalósulásában e tényezők már nem játszottak szerepet.

8. *A migráció előfordulása a vizsgálat két hulláma között a teljes mintában és a migrációt tervezők körében a migrációval kapcsolatos várakozások és az észlelt külső elvárások szerint*

Occurrence of migration between the two waves in total sample and among those having planned migration by migration-related expectations and by perceived external norms

Migrációval kapcsolatos várakozások és külső elvárások (2006-ban)	Teljes minta		Az első hullám idején migrációt tervezők	
	Migráció előfordulása (%)	N	Migráció előfordulása (%)	N
<i>Várakozások</i>				
A kivándorlás hogyan hatna...	**			
inkább rosszabbodást vár, vagy egyformán mindkettőt	6,5	857	15,0	140
csak (vagy inkább) javulást vár	10,3	1238	17,9	469
<i>Pozitív várakozás (feltételezett helyzetjavulás)</i>				
0–2 területen	6,9	1137	15,4	201
3–4 területen	9,8	583	18,5	211
5–8 területen	13,3	376	17,8	197
<i>Külső elvárások</i>				
<i>Barátai szerint ki kellene vándorolnia</i>				
nem	**			
igen vagy is-is	7,6	1639	16,6	374
<i>Szülei szerint ki kellene vándorolnia</i>				
nem	***			
igen vagy is-is	8,0	1743	16,4	450
<i>Rokonai szerint ki kellene vándorolnia</i>				
nem	**			
igen vagy is-is	7,8	1762	16,7	430
<i>Elvárás barát, szülő vagy rokon részéről</i>				
nem volt	***			
volt	7,4	1601	16,6	355
<i>Együtt</i>	13,0	437	16,3	241
	8,8	2095	17,1	608

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.
Szignifikancia: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$.

A migráció előfordulását magyarázó tényezők – többváltozós modellek

A migráció előfordulásával a kétváltozós elemzésben összefüggést mutató tényezők közül némelyek nyilvánvalóan egymással is kapcsolatban állnak. Ahhoz, hogy ezt kiszűrjük, és a szelekciót magyarázó tényezőket – ezen belül az előzetes migrációs szándékok, a várakozások és a külső elvárások szerepét – feltárjuk, logisztikus regressziós modelleket építettünk.²³ Ezek révén az Ajzen-féle tervezett viselkedésmélet modelljének tesztelése is lehetővé vált.

Az első alapmodellbe négy változót (nem, korcsoport, iskolai végzettség és gazdasági aktivitás) vontunk be, majd ezekre kontrollálva az előzőekben vizsgált változók hatását egyenként ellenőriztük.²⁴ A további modellekbe csak azokat a változókat építettük be, amelyek egyváltozós hatása az alapmodell változóira kontrollálva szignifikánsnak bizonyult. A második alapmodell az elsőhöz képest két további kontroll-változót (településméret és családi állapot) is tartalmazott, majd erre épült rá külön-külön két változócsoporthoz: az egyikbe a megélhetés, a korábbi munkanélküliség, a munkával való elégedettség, a lakáshelyzet, valamint a külföldön élő háztartástag változói tartoznak (Modell 1); a másikba a szubjektív jóllét azon mutatói, amelyek a pszichés és szociális közérzetet írják le (Modell 2). Végül a teljes modellbe mindkét előbbi változócsoporthoz bevontuk, majd utána erre épültek rá egyenként azok a változók – korábbi migrációs hajlam, illetve migrációs tervek megléte, migrációval kapcsolatos várakozások és külső elvárások –, amelyeknek a migráció előrejelzésében játszott szerepét is vizsgálni kívántuk.

A modellek esélyhányadosai alapján látható, hogy miközben a migrációs szándék kialakulásában az életkor, valamint részben (munkavállalási célú migráció esetén) a nem szerepe is meghatározó volt (azaz a fiatalabb korcsoportok és a férfiak nagyobb eséllyel tervezték migrációt), addig a migráció létrejöttére a *nemnek* nem volt szignifikáns hatása, és a *korcsoportok* közül is csak a legfiatalabb (25 év alatti) esetében figyelhető meg szignifikánsan nagyobb esély az elmozdulásra (9. táblázat).

²³ A függő változót a két adatfelvételi hullám között bekövetkező migráció jelentette, azaz a változó 1-es értéket kapott mindazok esetében, akik a második hullám idején külföldön tartózkodtak, vagy a két hullám között legalább 3 hónapot külföldön töltöttek.

²⁴ Bár az alapmodellek változói a szelekció szempontjából is fontos változók (és ebben az értelemben nem semleges kontroll-változók), a szelekciót magyarázó további tényezők vizsgálatához mégis kontroll-változóként kezeltük őket, mivel arra voltunk kíváncsiak, hogy az anyagi és a szubjektív jóllét mutat-e ezek mellett is további szelekciós hatást.

*9. A két hullám közötti migráció előfordulásának esélyhányadosai
(logisztikus regressziós modellek)
Odds ratios of migration behaviour between the two waves
(logistic regression models)*

Magyarázó változók (jellemzők 2006-ban)	Alapmodell 1 (kontroll- változók 1)		Alapmodell 2 (kontroll- változók 2)		Modell 1 (A2+megélhetés, munka, lakás)		Modell 2 (A2+szubjektív jóllét)		Teljes modell	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
<i>Nem</i> (ref.: férfi)										
nő		0,840		0,921		1,016		1,046		1,217
<i>Korcsoport</i>	**				+					
40 felett (ref.)		1		1		1		1		1
25 alatt	***	2,587	*	1,796	*	2,080		1,650		1,715
25–29		1,340		1,115		1,295		1,246		1,393
30–34		1,360		1,233		1,282		1,324		1,344
35–39		1,072		1,018		0,887		1,021		0,805
<i>Iskolai végzettség</i>			*							
8 osztály vagy kevesebb (ref.)		1		1		1		1		1
szakiskola (10 osztály)		0,664	+	0,619		0,879		0,673		0,953
érettségizett	*	0,638	*	0,560		0,859	+	0,625		0,899
felsőfokú	+	0,588	*	0,439		0,719	*	0,439		0,684
<i>Gazdasági aktivitás</i>										
alkalmazott (ref.)		1		1		1		1		1
önálló		0,671		0,731		0,995		0,610		0,703
munkanélküli		0,710		0,778		1,008		0,787		1,079
tanuló		0,536		0,543		0,796	*	0,335		0,529
egyéb inaktív		1,152		1,189		1,431		1,114		1,441
<i>Településméret</i>			**		*		**		**	
1000–10 000 (ref.)				1		1		1		1
1000 alatt				1,294		1,353		1,497		1,516
10 000–100 000			**	2,051	**	2,080	***	2,389	**	2,357
100 000 felett				1,169		1,224		1,138		1,211
<i>Családi állapot (párkapcsolat)</i>			*				*			
házas (házastárssal él) (ref.)				1		1		1		1
nőtlen/hajadon (egyedül él)			*	1,747	*	1,584	**	2,438	*	1,986
elvált, özvegy (egyedül él)				0,826		0,700		0,674		0,720
élettárrsal él			*	1,808		1,316	**	2,305		1,357
<i>Megélhetés</i>					+					
gondok nélkül vagy elfogadhatóan élnek (ref.)						1				1
beosztással épphogy kijönnek a pénzükek- ből						1,049				0,995
nélkülöznek vagy hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak					*	1,686			+	1,646
<i>Korábbi munkanélkü- liség</i>										
nem volt (ref.)						1				1
volt, egyszer						1,010				1,139
volt, többször						1,344			+	1,600

Magyarázó változók (jellemzők 2006-ban)	Alapmodell 1 (kontroll- változók 1)		Alapmodell 2 (kontroll- változók 2)		Modell 1 (A2+megélhetés, munka, lakás)		Modell 2 (A2+szubjektív jóllét)		Teljes modell	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
<i>Munkával való elégedettség</i>					***				***	
elégedett (ref.)						1				1
elégedetlen					***	2,834			***	3,031
nem dolgozik						0,758				0,746
<i>Lakászegénység</i>										
nem hátrányos						1				1
lakáshelyzet (ref.)										
hátrányos lakás- helyzet					+	1,590				1,553
<i>Külföldön élő háztar- tástag (ref.: nincs ilyen személy) van</i>						1				1
						1,550				1,123
<i>Szükség esetén mindig támaszkodhat valakire (ref.: teljesen igaz)</i>								1		1
nem vagy csak részben igaz								*	1,524	* 1,491
<i>Egészséggel való elégedettség</i>										
elégedetlen (ref.)								1		1
közepesen elégedett								2,060		2,187
nagyon elégedett								+	2,541	+ 2,571
<i>Anómia</i>										
(inkább) nem jel- lemző (ref.)								1		1
(inkább) jellemző								**	0,506	*** 0,421
<i>Aggódik gyermeke jövője miatt</i>									+	
egyáltalán nem vagy kicsit (ref.)								1		1
nagyon nem érinti								+	1,756	+ 1,755
									1,050	1,192
<i>Aggódik az ország gazdasági helyzete miatt</i>										
egyáltalán nem vagy kicsit (ref.)								1		1
nagyon								+	1,451	1,417
<i>Jelenlegi és elvárt életkörülmények</i>										
jelenlegit érdemi (ref.)								1		
kicsit jobbat érde- mel									1,236	
sokkal jobbat érde- mel								+	1,644	
Nagelkerke R ²	0,031		0,054		0,095		0,106		0,141	

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Szignifikancia: ***: p<0,001; **: p<0,01; *: p<0,05; +: p<0,1.

Az iskolai végzettséget tekintve, a 8 osztályt végzettek körében nemcsak a tervezés, de a tényleges migráció is nagyobb eséllyel fordult elő: hozzájuk viszonyítva mindhárom másik végzettségi csoport – de leginkább a felsőfokú

végzettségű és az érettségizett – szignifikánsan kisebb eséllyel mozdult el. Ez arra utal, hogy – szemben a korábbi évtized és különösen a rendszerváltást közvetlenül megelőző, illetve követő évek trendjével – a kétezres évek második felében az erdélyi elvándorlás már nem értelmiségi sajátosság, sokkal inkább az alacsonyabb iskolai végzettségű rétegek megélhetést biztosító stratégiája volt. Erre lehet következtetni abból is, hogy – bár a *gazdasági aktivitás* szerint nem mutatkozott szignifikáns hatás – az egyéb inaktívak körében volt a legnagyobb arányú az elmozdulás, és ez a csoport (amely a teljes minta közel egynegyedét jelentette!) feltehetően rejtett munkanélkülieket is takart. Az elmozdulások (legalább) egyharmada időszakos jellegű volt,²⁵ ami feltehetően szintén az otthoni háztartás jövedelmének növelését, megélhetésének könnyítését szolgálta.

A *településméret* szerinti érdekes szelekciót a többváltozós elemzés is megerősítette: a tíz- és százezer fő közötti településekről mintegy kétszer nagyobb volt az elmozdulás esélye, mint az ezer és tízezer fő közöttiekből, és ez valamennyi modellben szignifikáns maradt. Feltételezhető, hogy a kisvárosokban élők nagyobb eséllyel jutottak hozzá a migrációhoz szükséges információhoz, mint a kisebb településeken (falvakban) élők, viszont a munkaerő-piaci lehetőségeik elmaradtak a nagyobb városokban élőkhez képest.²⁶

A *családi állapot* tekintetében a nőtlen/hajadon egyedülállók, valamint az élettársi kapcsolatban élők nagyobb migrációs esélye mind az alapmodellben, mind a szubjektív jóllét modelljében szignifikánsnak bizonyult, ám a megélhetéssel, munkával, lakáshellyel kapcsolatos változókat tartalmazó modellben az utóbbi kategória (élettársak) szignifikanciája eltűnt. Ez arra utal, hogy az élettársi kapcsolatban élők nagyobb arányú elmozdulása részben hátrányosabb helyzetükből adódott, míg a nőtlen/hajadon csoport ezekre a változókra kontrollálva is (feltehetően inkább a kötöttségek hiánya miatt) mobilabb volt.

A *roma származás* a kétváltozós elemzés alapján nagyobb migrációs intenzitással járt együtt, ami az első alapmodell változóira kontrollálva nem volt szignifikáns, de a gazdasági aktivitás hatását illetően érdekes változást hozott. A roma származásra is kontrollálva (nem, korcsoport és iskolai végzettség mellett) a munkanélküliek és a tanulók szignifikánsan kisebb eséllyel mozdultak el, mint az alkalmazottak. Ebből arra következtethetünk, hogy a roma származásúak közt nagyobb volt e két csoport aránya,²⁷ és mivel a romák intenzívebben vettek részt a migrációban, ez elfedte azt, hogy egyébként mind a munkanélküliek, mind a tanulók kisebb eséllyel mozdultak el.

²⁵ A második hullám idején külföldön tartózkodók esetében még nem tudni, milyen arányú visszatérés várható, és nincs adatunk az időszakos elmozdulások cirkuláris jellegéről sem.

²⁶ Ennek alapján várható lenne, hogy a legkisebb, ezer fő alatti településekről még kisebb esélyű legyen a migráció, ezt viszont adataink nem támasztották alá.

²⁷ Valóban: a roma származásúak 21%-a volt a munkanélküli és 12%-a tanuló, míg a nem romák közt ezek a csoportok 7, illetve 5,5%-ot képviseltek.

A *megélhetés, munka, lakáshelyzet* viszonylatában a kétváltozós összefüggéseknél megfigyelhető negatív szelekciót a többváltozós elemzés is alátámasztotta (Modell 1). Az anyagi gondokkal küszködők, a munkájukkal elégedetlenek, a rossz lakáskörülmények közt élők a második alapmodell változóira kontrollálva is nagyobb eséllyel vettek részt a migrációban, mint a „gondok nélkül” vagy „elfogadhatóan” élők, a munkájukkal elégedettek, illetve a nem hátrányos lakáshelyzetűek. Ezek a hatások – a lakásszegénység kivételével – a teljes modellben is érvényesültek, kiegészülve továbbá a korábbi munkanélküliség hatásával is, miszerint a migráció nagyobb eséllyel fordult elő azoknál, akik korábbi életük során többször is megtapasztalták a munkanélküliséget. Legjelentősebb hatás azonban a munkával való elégedettség kapcsán figyelhető meg: a munkájukkal elégedetlenek háromszor nagyobb eséllyel mozdultak el.

A *külföldön élő háztartástag* mindkét alapmodell változóira kontrollálva szignifikánsan növelte a migráció esélyét (80, illetve 70%-kal), ám a bővített modellben ez a hatás elveszett (Modell 1). Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy ez a lehetséges kapcsolati tőke egy töredékét jelenti, hiszen más közeli családtag (például testvér, aki nem háztartástag) vagy rokon, barát stb. is része lehet annak a külföldön élő személyekből álló kapcsolathálónak, amely hozzájárulhat a migráció esélyének növeléséhez. Erről azonban nem rendelkezünk információval.

A *szubjektív jóllétet, illetve a pszichés és szociális közérzetet* tükröző (az elemzésbe bevont) változók szintén kivétel nélkül szignifikáns hatást mutattak a második alapmodell változóira kontrollálva (Modell 2). Növelte a migráció esélyét az otthoni kapcsolati tőke mozgósítási lehetőségének hiánya: akik úgy érezték, hogy kevésbé vagy egyáltalán nincs körülöttük egy olyan családi, baráti kapcsolatháló, amelyre szükség esetén támaszkodhatnak, könnyebben elmozdultak, míg ennek megléte fontos visszatartó erő lehetett.²⁸ Szintén nagyobb volt a migráció előfordulásának esélye a gyermekeik jövője miatt, illetve az ország gazdasági helyzete miatt aggódók körében, valamint azoknál is, akiknél a tényleges és az elvárt (megérdemeltnek vélt) életkörülmények között jelentősebb disszonancia mutatkozott. Az itt szereplő tényezők közül legnagyobb mértékben az *egészségi állapottal való elégedettség* járult hozzá a migráció létrejöttéhez: két és félszer nagyobb eséllyel mozdultak el az egészségükkel nagyon elégedettek az elégedetlenekhez képest. Ezzel szemben az *anómia* valamilyen szintű előfordulása viszont a felére csökkentette az elmozdulás esélyét. A teljes modellben e változók többsége – az ország gazdasági helyzete miatti aggodás kivételével – megőrizte hatását, bár valamivel gyengébb szignifikanciával.

²⁸ Ezzel összecseng, hogy a személyes (a partnerhez, a szülőkhöz kötődő) kapcsolatok feltétele már a migrációs szándékok kialakulásakor a legerősebb visszatartó erőnek bizonyult (Gödri – Kiss 2009).

A teljes modellt tekintve (amelyből a megélhetéssel való erős összefüggése miatt kihagytuk a „jelenlegi és elvárt életkörülmények” változót) megállapítható, hogy bár mind a megélhetéssel és a munkával, mind a szubjektív jólléttel kapcsolatos változók hatása érvényesült, összességében a munkával való elégedettség és az anómia szerepe bizonyult a legjelentősebbnek, miközben a kontroll-változók közül a településméret és a családi állapot hatása is szignifikáns maradt. Tehát a kisvárosbeli lakóhely, a nőtlen/hajadon családi állapot és a munkával való elégedetlenség egyértelműen növelte, az anómia viszont csökkentette a migráció előfordulását.

Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe

Ahhoz, hogy kiderítsük, milyen szerepe volt az előzetes migrációs szándékoknak, terveknek vagy egyáltalán a migrációs hajlamnak a migráció létrejöttében, a teljes modellhez építettük hozzá egyenként ezek változóit (10. táblázat). Az eredmények azt mutatják, hogy már a migrációs hajlam is – amely a migrációs szándéknál „gyengébb” mérőeszköznek tekinthető – szignifikánsan növelte a migráció esélyét: azok, akik élet- és munkakörülményeik javítása céljából hajlandóságot mutattak rá, hogy külföldre költözzenek, több mint kétszer nagyobb eséllyel indultak útnak a vizsgált időszakban. Ennél is nagyobb, mintegy három és félszeres eséllyel mozdultak el azok, akik bármilyen migrációs tervvel rendelkeztek az első hullám idején, és a terv típusát is figyelembe véve látható, hogy leginkább a hosszabb távú – néhány éves külföldi munkára vagy akár kivándorlásra (is) irányuló – tervek esetén következett be nagy eséllyel a migráció.²⁹ A modell magyarázó erejének növekedését,³⁰ valamint az esélyhányadosok szignifikancia-szintjét is szem előtt tartva, megállapítható, hogy a migrációs szándék a migráció létrejöttének statisztikailag szignifikáns előrejelzője. Ugyanakkor a teljes modellben látható változók közül kettő – a munkával való elégedettség és az anómia – szintén nagyon magas szignifikancia-szinten ($p < 0,001$) a migrációs tervek figyelembevételével is megőrizte a hatását, további öt változó pedig (településméret, családi állapot, lakásszegénység, támasz hiánya és az egészséggel való elégedettség) bár gyengébb szignifikanciával, de szintén hatott. Mindez azt jelzi, hogy az előzetes migrációs szándékok, tervek fontos, de nem egyedüli magyarázó tényezői a migráció létrejöttének. A végső modellben a tervek bevonása mellett is ható tényezők tulajdon-

²⁹ A migrációs hajlandóság és a migrációs tervek együttes beépítése a modellbe szintén jelzi, hogy a tervek a hajlandóságnál erősebb szignifikanciával és nagyobb esélyhányadossal (2,904, szemben az 1,737-el) magyarázzák a migráció előfordulását.

³⁰ A Nagelkerke R^2 a teljes modellenél szereplő 0,141-ről a migrációs terv változó bevonása után 0,190-re nőtt.

képpen a szándékok és a cselekvés közötti diszkrpanciát is magyarázzák (erre a következőkben részletesebben is kitérünk).

10. Az előzetes migrációs hajlam, illetve szándék szerepe a migráció létrejöttében (logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai)
Role of previous migration willingness and migration intentions in migration behaviour (odds ratios in logistic regression models)

Magyarázó változók (migrációs hajlandóság, illetve szándék 2006-ban)	Teljes modell + migrációs hajlandóság		Teljes modell + migrációs terv		Teljes modell + migrációs terv típusa	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
<i>Migrációs hajlandóság</i> (ref.: nem volt)	***	2,299				
<i>Migrációs terv</i> (ref.: nem volt)			***	3,474		
<i>Migrációs terv típusa</i> (a leghosszabb tervezett időtáv)					***	
nem volt terv (ref.)						1
legfeljebb rövid távú (néhány hét/ hónap)					***	3,126
legfeljebb hosszú távú (néhány év)					***	3,752
akár kivándorlás is					***	3,849
Nagelkerke R ²		0,158		0,189		0,190

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.
 Szignifikancia: ***: p<0,001; **: p<0,01; *: p<0,05.

És végül: van-e szerepük a migrációval kapcsolatos várakozásoknak és a külső elvárásoknak a migráció létrejöttében, vagy hatásuk – a tervezett viselkedésméret modelljének megfelelően – csak a szándékokon keresztül érvényesül? E kérdés megválaszolásához a várakozások és a külső elvárások változóit építettük rá meglévő modelljeinkre, majd szignifikáns hatás esetén az adott modellt a migrációs terv változójával is tovább bővítettük, így ellenőrizve, hogy megmarad-e a közvetlen hatás.

A migráció várható hatásaival kapcsolatos összevont változóink közül csak a pozitív várakozásokat (azaz a migráció feltételezett előnyeit) megjelenítő változó hatása bizonyult szignifikánsnak. Azok, akik a felsorolt területek több mint a felén pozitív változást vártak (azaz javulást feltételeztek) a migráció révén, nagyobb eséllyel mozdultak el – számos egyéb, az előzőekben bemutatott háttér-változóra kontrollálva (11. táblázat). A migrációs terv bevonásával azonban ez a hatás mindhárom modell esetén eltűnt.

11. A migrációval kapcsolatos várakozások szerepe a migráció létrejöttében
(logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai)
Role of migration-related expectations in migration behaviour
(odds ratios in logistic regression models)

Magyarázó változók (2006-ban)	Modell 1 + várakozás		Modell 1 + várakozás + migrációs terv		Modell 2 + várakozás		Modell 2 + várakozás + migrációs terv		Teljes modell + várakozás		Teljes modell + várakozás + migrációs terv	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
Pozitív várakozás (feltételezett helyzetjavulás) 0–2 területen (ref.)					*							
3–4 területen		1		1		1		1		1		1
5–8 területen	*	1,635		1,142	**	1,912		1,358	*	1,607		1,101
Migrációs terv (ref.: nem volt)			***	2,896			***	3,415			***	3,474
Nagelkerke R ²	0,101		0,135		0,116		0,163		0,146		0,191	

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Szignifikancia: ***: p<0,001; **: p<0,01; *: p<0,05.

Az észlelt külső elvárások (a barátok, szülők, rokonok részéről tapasztalt nyomás) hatása csak a szubjektív jóllét változóit tartalmazó modellben (Modell 2) érvényesült, másfélszeresére növelve az elmozdulás esélyét (12. táblázat). (Ennél kissé erősebb volt mind a szülők, mind a rokonok részéről tapasztalt elvárás, míg a barátoké nem volt szignifikáns.) A migrációs terv bevonása után azonban ebben az esetben is eltűnt a hatás.

12. A migrációval kapcsolatos külső elvárások szerepe a migráció létrejöttében
(logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai)
Role of perceived external norms in migration behaviour
(odds ratios in the logistic regression models)

Magyarázó változók (2006-ban)	Modell 2 + külső elvárás		Modell 2 + külső elvárás + migrációs terv	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
Elvárás barát, szülő vagy rokon részéről (ref.: nem volt)				1
volt	*	1,486		1,037
Migrációs terv (ref.: nem volt)			***	3,322
Nagelkerke R ²	0,111		0,156	

Forrás: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Megjegyzés: A külső elvárások hatása csak a Modell 2-ben érvényesült. Szignifikancia: ***: p<0,001; **: p<0,01; *: p<0,05.

Mindez azt igazolja, hogy a vizsgált szubjektív tényezők – mind a migrációval kapcsolatos előzetes várakozások, mind az észlelt külső elvárások – valóban hatással vannak a migráció létrejöttére, azonban hatásuk a migrációs szándékon keresztül érvényesül. Azok, akik a migráció révén a legtöbb területen pozitív változást (javulást) feltételeznek, illetve szűkebb környezetük részéről a migráció irányába ható elvárásokat tapasztalnak, nagyobb eséllyel szövegetnek migrációs terveket, és ezáltal nagyobb eséllyel is mozdulnak el. Adataink tehát alátámasztják az Ajzen-féle tervezett viselkedésmélet modelljét, noha annak csak két komponensét, az attitűdöket (előzetes várakozásokat) és a szubjektív normákat (külső elvárásokat) sikerült tesztelni.

A migrációs tervek megvalósulását magyarázó tényezők – többváltozós modellek

Az előzőekben bemutatott logisztikus regressziós modellek a migráció létrejöttét magyarázó tényezőket és a migráció során megfigyelhető szelekciót tárták fel a vizsgált időszakban. De – mint azt a kétváltozós elemzés alapján is sejthetjük – nemcsak a kibocsátó népességhez képest figyelhető meg szelekció, hanem a migrációs tervekkel rendelkezők csoportján belül a terveiket megvalósítók (szándékos migránsok) és meg nem valósítók (álmodozók) között is. A migrációt magyarázó teljes modellben a tervek bevonása mellett is szignifikánsan ható tényezők valójában már jelezték, hogy milyen változók mentén jön létre a szándékok és a cselekvés közötti diszkrepancia. A következőkben a migrációs tervek megvalósulását logisztikus regressziós modellekkel is megvizsgáljuk, arra keresve választ, hogy a migrációt tervezők körében milyen tényezők segítik elő, vagy gátolják a migrációs szándék valóra váltását. A modellek építésénél itt is az előzőekben ismertetett módon jártunk el (13. táblázat).

Bár az alapmodellekben nem érvényesült a *nem* hatása, a munkával való elégedettséget és a lakáshelyzetet is figyelembe véve (Modell 1), látható, hogy a nők mintegy 65%-kal nagyobb eséllyel valósították meg migrációs terveiket. Ez az összefüggés azt sejteti, hogy a férfiakra inkább jellemző munkával való elégedetlenség és hátrányos lakáshelyzet növelte terveik megvalósításának esélyét, és így elfedte azt, hogy egyébként – ezekre kontrollálva – migrációs szándékaik valóra váltásában elmaradtak a nőkhöz képest. A *korcsoport* hatása egyáltalán nem, az *iskolai végzettség* hatása pedig csak részben mutatkozott meg: az érettségizettek kisebb eséllyel valósították meg terveiket, mint a legfeljebb nyolc osztályt végzettek (ez az összefüggés azonban a munkával való elégedettséget és a lakáshelyzetet is figyelembe véve eltűnik). A *gazdasági aktivitás* hatása sem érvényesült a tervek valóra váltásában, csupán a szubjektív jóllét változóit bevonva (Modell 2) figyelhető meg a tanulók kisebb esélye. Ez abból adódik, hogy legkevésbé rájuk volt jellemző az anómia, amelynek hiánya

viszont – mint láhattuk – jelentősen növelte a migráció esélyét (így a két hatás kioltotta egymást).

A *településméret*, amely a migráció létrejöttében fontos szelekciós tényező volt, a tervek megvalósulását is meghatározta: nemcsak összességben, de a tervezőkön belül is nagyobb eséllyel indultak útnak a kisvárosokban élők, mint a kisebb települések lakói. A *családi állapot* szintén meghatározó volt: a nőtlenek, hajadonok, valamint az élettársi kapcsolatban élők körében nemcsak a migrációs tervek előfordulása volt gyakoribb, hanem terveik megvalósítására is nagyobb eséllyel került sor, mint a házasok esetében. Különösen a nőtlen/hajadon családi állapot növelte jelentősen (a teljes modellben is több mint ötszörösére) a tervek valóra váltásának esélyét.

13. A migrációs tervek két hullám közötti megvalósulásának esélyhányadosai (logisztikus regressziós modellek – szándékos migránsok versus álmodozók)
Odds ratios of realisation of previous migration plans between the two waves (logistic regression models – intended migrants versus dreamers)

Magyarázó változók (jellemzők 2006-ban)	Alapmodell 1 (kontroll- változók 1)		Alapmodell 2 (kontroll- változók 2)		Modell 1 (A2+munka, lakás)		Modell 2 (A2+szubjektív jóllét)		Teljes modell	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
<i>Nem</i> (ref.: férfi)										
nő		1,253		1,451	+	1,649		1,495	+	1,687
<i>Korcsoport</i>										
40 felett (ref.)		1		1		1		1		1
25 alatt		1,805		0,901		0,743		1,181		0,823
25–29		1,381		0,927		0,799		1,447		1,188
30–34		0,973		0,789		0,671		1,229		0,987
35–39		1,322		1,223		1,025		1,444		1,161
<i>Iskolai végzettség</i>										
8 osztály vagy kevesebb (ref.)		1		1		1		1		1
szakiskola (10 osztály)		0,929		0,857		1,043		0,748		0,948
érettségizett	+	0,564	*	0,493		0,631	*	0,427		0,577
felsőfokú		0,648		0,511		0,654		0,463		0,593
<i>Gazdasági aktivitás</i>										
alkalmazott (ref.)		1		1		1		1		1
önálló		0,457		0,550		0,691		0,156		0,155
munkanélküli		0,656		0,756		1,120		0,728		1,008
tanuló		0,489		0,493		0,726	*	0,210		0,304
egyéb inaktív		0,955		0,974		1,109		0,785		0,970
<i>Településméret</i>										
1000–10 000 (ref.)				1		1		1		1
1000 alatt				1,268		1,557		1,259		1,452
10 000–100 000			*	1,852		2,359	+	1,961	*	2,626
100 000 felett				0,913		1,191		0,769		0,911
<i>Családi állapot (párkapcsolat)</i>			**		*		**		**	
házas (házastárssal él) (ref.)				1		1		1		1
nőtlen/hajadon (egyedül él)			**	2,751	**	2,847	***	5,835	**	5,453
elvált, özvegy (egyedül él)				0,697		0,781		0,670		0,962
élettárssal él			*	2,736	*	2,573	*	3,073	*	2,686

Magyarázó változók (jellemzők 2006-ban)	Alapmodell 1 (kontroll- változók 1)		Alapmodell 2 (kontroll- változók 2)		Modell 1 (A2+munka, lakás)		Modell 2 (A2+szubjektív jóllét)		Teljes modell	
	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)	Szig.	Exp(B)
<i>Munkával való</i>					*				*	
<i>elégedettség</i>										
elégedett (ref.)						1				1
elégedetlen					**	2,425			*	2,462
nem dolgozik						0,841				0,883
<i>Lakászegénység</i>										
nem hátrányos						1				1
lakáshelyzet (ref.)										
hátrányos lakás- helyzet					*	2,056			*	2,084
<i>Külföldön élő háztar- tástag (ref.: nincs ilyen személy)</i>						1				1
van						0,908				0,719
<i>Szükség esetén mindig támaszkodhat valakire (ref.: teljesen igaz)</i>								1		1
nem vagy csak részben igaz							+	1,641	*	1,760
<i>Egészséggel való elégedettség</i>										
elégedetlen (ref.)										1
közepesen elégedett										2,816
nagyon elégedett										3,122
<i>Anómia</i>										
(inkább) nem jel- lemző (ref.)								1		1
(inkább) jellemző							**	0,452	**	0,448
<i>Aggódik gyermeke jövője miatt</i>								+		
nem érinti (ref.)								1		1
egyáltalán nem vagy kicsit								2,547		2,042
nagyon							*	3,049	+	2,395
<i>Aggódik az ország gazdasági helyzete miatt</i>										
egyáltalán nem vagy kicsit (ref.)								1		1
nagyon								1,413		1,322
Nagelkerke R ²	0,035		0,085		0,124		0,181		0,226	

Adatok forrása: Életünk fordulópontjai – Erdély, saját számítás.

Szignifikancia: ***: p<0,001; **: p<0,01; *: p<0,5; +: p<0,1.

A munka és a lakáshelyzet tekintetében megfigyelt negatív szelekció itt is érvényesült (Modell 1): a *munkájukkal elégedetlenek* és a *hátrányos lakáshelyzetűek* a tervezőkön belül is legalább kétszer nagyobb eséllyel mozdultak el. A megélhetés (mint a jövedelmi helyzet mutatója), valamint a korábbi munkanélküliség azonban nem volt hatással a tervek megvalósítására (már az első alapmodell változóira kontrollálva sem, ezért a Modell 1-ből kimaradtak), holott a tervek előfordulását mindkét tényező szignifikánsan meghatározta. Hasonló-

képpen a külföldön élő háztartástag is csak a tervek kialakulásának esélyét növelte, megvalósulásukra nem volt hatással.

A *szubjektív jóllét* változói közül a szükség esetén mozgósítható kapcsolati tőke hiánya és a gyermek jövője miatti aggodalom növelte, míg az *anómia* előfordulása csökkentette a migrációs tervek megvalósításának esélyét (Model 2). Mindhárom tényező – de legnagyobb szignifikanciával az anómia – hatása a teljes modellben is érvényesült. Az anómia szerepe azért is érdekes, mert ellentétes hatást mutat a folyamat két szakaszában: előfordulása növelte a migrációs szándék kialakulásának esélyét, a szándék valóra váltásának esélyét viszont csökkentette. Az egészséggel való elégedettség nem járt együtt a tervek megvalósításának nagyobb esélyével, az egészségi állapotuk miatti aggodalom a tervezők egy részét azonban otthon tartotta (de ez a hatás csak az első alapmodellre kontrollálva volt szignifikáns).

Bár a migrációs tervek megvalósulását kevesebb tényező magyarázza (különösen a migrációs szándékot magyarázó tényezőkhöz képest), e tényezők magyarázó ereje összességében nagyobb, mint a migráció előfordulását magyarázó tényezőké (a Nagelkerke R^2 a teljes modellben, itt 0,226, szemben a korábbi 0,141-gyel).

A migrációval kapcsolatos várakozások és az észlelt külső elvárások hatása a tervek valóra váltására azonban egyáltalán nem érvényesül (már az első alapmodell változóira kontrollálva sem). Bár több tanulmány kiemeli, hogy a migráció várható előnyeivel és hátrányaival kapcsolatos várakozások³¹ fontos szerepet játszanak a migrációs döntéshozás folyamatában (Fawcett 1985; Simmons 1985; De Jong et al. 1985; De Jong 2000), továbbá az országhatáron belüli migráció esetén a külső (főként családi) normák szándékokra kontrollált hatását is kimutatták (De Jong 2000), elemzésünk azt igazolja, hogy ezek a tényezők csak a szándékok kialakulására hatnak, a tervek megvalósulására nem.

Összegzés és következtetések

A tanulmány a migrációs tervek és a megvalósult migráció közötti kapcsolatot vizsgálja az *Életünk fordulópontjai – Erdély* című 2006-ban és 2009-ben készült panelkutatás alapján, és egyúttal bepillantást nyújt az erdélyi magyarok elvándorlásának szelekciós mechanizmusába. Tudomásunk szerint a középkelet-európai régióban ez az első olyan vizsgálat, amelyben a migrációs szándékok feltárását a teljes kiinduló minta (nemcsak a tervezők) újbóli felkeresése és az elköltözött személyek tartózkodási helyének rögzítése követte. Így lehe-

³¹ Ezek a várakozások több szerzőnél a különböző (jelenlegi és alternatív) lakóhelyeknek az egyéni célok elérése szempontjából megítélt hasznosságaként (*place-utility*), az odaköltözés előnyeinek és hátrányainak mérlegeléséeként is megjelennek.

tővé vált a migráció létrejöttét a kínálati oldalról magyarázó tényezők részletes feltárása, és az előzetes migrációs szándék a migráció előrejelzésében játszott szerepének tisztázása. Az első hullám során gyűjtött adatok azt is lehetővé tették, hogy az Ajzen-féle tervezett viselkedés elméletét a migrációs döntésekre alkalmazva a migrációval kapcsolatos attitűdök (a kivándorlás várható előnyei-re, illetve hátrányaira vonatkozó percepciók), valamint a szubjektív normák (a mikrokörnyezetben tapasztalt elvárások) migrációra gyakorolt hatását vizsgáljuk.

Az eredmények azt mutatják, hogy a migrációs tervek 17%-át követte migráció a vizsgálat két hulláma közötti hároméves időtartam alatt, ugyanakkor a migrációt nem tervezők körében is előfordult – még ha viszonylag csekély mértékben is (5%) – a migráció. Összességében a megkérdezettek közel háromnegyede korábbi szándékaival összhangban cselekedett, azaz a terveinek megfelelően migrált, illetve helyben maradt. A szándékos migránsok (akiknél a migrációs tervet tényleges migráció is követte) nemcsak fiatalabbak, alacsonyabb iskolai végzettségűek és kisebb arányban házások, hanem a hátrányos anyagi, munkaerő-piaci és lakáshelyzet is nagyobb mértékben volt jellemző rájuk, mint a migrációt nem is tervező helyben maradókra. Az ún. álmódosítók (akik migrációs terveiket nem valósították meg) összetétele több szempontból a szándékos migránsokéra hasonlít, ami arra utal, hogy a szelekció részben már a szándék kialakulásánál végbement.

A migránsok negatív szelekcióját a többváltozós elemzés is megerősítette: a kétezres évek második felében az anyagi nehézségekkel küzdők, a korábbi életük során többször is munkanélküliséggel szembesülők, a munkájukkal elégedetlenek, valamint a rossz lakáskörülmények közt élők nagyobb eséllyel kapcsolódtak be a migráció valamilyen (akár időszakos) formájába. A pszichés és szociális közérzet szintén meghatározó volt: a biztos támaszt jelentő kapcsolatok hiánya, valamint a gyermek jövője miatti aggodalom növelte a migráció esélyét, akárcsak a saját egészségi állapottal való elégedettség; az anómia (a jövőbe vetett bizalom hiánya, az „elveszettség” érzése) viszont jelentősen csökkentette azt. Ezek az összefüggések az alapvető demográfiai jellemzőkre kontrollálva is érvényesültek. Összességében tehát elmondható, hogy a megélhetéssel, munkával kapcsolatos dimenziókban inkább negatív szelekció zajlott, a szubjektív egészségi állapot, illetve anómia tekintetében viszont pozitív.

Az előzetes migrációs szándékot is figyelembe véve, ez bizonyult a migráció esélyét leginkább növelő tényezőnek: több mint háromszor nagyobb eséllyel mozdultak el a két hullám között a migráció valamely típusát tervezők, mint a nem tervezők (miközben a modell magyarázó ereje is jelentősen nőtt). Ennek alapján megállapítható, hogy *a migrációs tervek a tényleges migráció statisztikailag szignifikáns előrejelzői*. Ugyanakkor az előzetes szándék figyelembevétele mellett is erős szignifikanciával megmaradt a munkával való elégedetlenség és az anómia említett hatása. Ezek tehát a migrációt a szándékok megléte mellett is elősegítő, illetve a szándékok ellenére gátló tényezők. Bár a

migrációval kapcsolatos pozitív várakozások és részben – csak a szubjektív jóllét változóira kontrollálva – az észlelt külső elvárások szintén növelték a migráció létrejöttének esélyét, a migrációs szándékot is figyelembe véve ezek a hatások eltűntek. Mindez azt igazolja, hogy a migrációval kapcsolatos attitűdök és szubjektív normák hatása a migrációra – az Ajzen-féle tervezett viselkedés elméletének megfelelően – csak a migrációs szándékon keresztül érvényesül.

A negatív szelekció nemcsak a kibocsátó népességhez képest, hanem a migrációs tervek megvalósítása során is kimutatható volt: a terveket megvalósító szándékos migránsok és a terveket meg nem valósító álmodozók között. A munkával való elégedetlenség és a hátrányos lakáshelyzet a tervezők csoportján belül is legalább kétszeresére növelte az elmozdulás esélyét, akárcsak a gyermekeik jövője miatti aggodalom, valamint a támaszt jelentő – ezáltal a helyhez kötődést inkább segítő – kapcsolatok hiánya. Az anómia viszont csökkentette a migrációs szándék valóra váltásának esélyét, holott annak kialakulásához hozzájárult.

Összességében megállapítható tehát, hogy az erdélyi magyarok elvándorlási folyamatában a migráció tervezési szakaszában korábban kimutatott negatív szelekciót (Gödri – Kiss 2009) több dimenzióban a megvalósulási szakaszban is negatív szelekció követte. Az a feltételezésünk, hogy bizonyos egyéni erőforrásokkal, a migráció során konvertálható tőkékkel inkább ellátott csoportoknak nagyobb esélyük van rá, hogy migrációs terveiket valóra váltsák, a fiatal életkor, az iskolai végzettség és az anyagi tőke tekintetében nem igazolódott. Egyedül a jövőbe vetett bizalom, a mindennapi dolgok feletti kontroll és az életben való tájékozódás szubjektív érzete (összességében tehát az anómia hiánya) volt az a „tőke”, amely a migrációs tervek megvalósítását elősegítette.

Bár egyéni szinten az előzetes migrációs szándék/terv a migráció elsődleges meghatározója (legnagyobb eséllyel a tervezők mozdultak el), az is látható, hogy a szándékok alapján a tényleges migráció volumenét jelentősen túlbecsülnénk, és a migránsok összetételének becslésében is adódna torzítás. Ahhoz, hogy a migrációs szándékok, tervek a migráció előrejelzésére alkalmasabb indikátorok legyenek, fontos a mérésük „finomítása”. Láhattuk, hogy a *migrációs terv* hatása a migráció létrejöttére erősebbnek bizonyult, mint a *migrációs hajlandósága*. Ez szintén azt jelzi, hogy minél pontosabb a migrációra való „elszántság” mérése, annál jobb a mutató prediktív ereje, tehát fontos a migrációs terveken belül is további – például az időzítésre, az előkészületekre vonatkozó – kérdésekkel szűrni a „komoly” terveket. Ez feltehetően a várható migráció nagyságrendjét és összetételét is pontosabban előrejelző migrációs potenciál mutatót eredményezne.

IRODALOM

- Ajzen, I. (1991): The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211.
- Ajzen, I. (2005a): From intentions to actions. In *Attitudes, Personality and Behavior (Second Edition)*. Milton-Keynes, England: Open University Press, 99–116.
- Ajzen, I. (2005b): Explaining intentions and behavior. In *Attitudes, Personality and Behavior (Second Edition)*. Milton-Keynes, England: Open University Press, 117–141.
- Ajzen, I. – Fishbein, M. (1980): *Understanding Attitudes and Predicting Social Behaviour*. New York: Prentice Hall.
- Ambrosini, J. W. – Peri, G. (2012): The Determinants and the Selection of Mexico-US Migrants. *The World Economy*, 35(2), 111–151.
- Berencsi, Zs. (1995): Az elvándorlási szándékok Magyarországon 1994-ben. *Szociológiai Szemle*, 2, 99–106.
- Bijak, J. (2011): *Forecasting International Migration in Europe: A Bayesian View*. Springer.
- Borjas, G. J. (1987): Self-Selection and the Earnings of Immigrants. *American Economic Review*, 77(4), 531–553.
- Brücker, H. – Defoort, C. (2009): Inequality and the self-selection of international migrants: theory and new evidence. *International Journal of Manpower*, 30(7), 742–764.
- Buck, N. (2000): Using panel surveys to study migration and residential mobility. In D. Rose (ed.): *Researching Social and Economic Change. The uses of household panel studies*. Routledge: London and New York, 250–272.
- Chort, I. (2012): *New insights into the selection process of Mexican migrants. What can we learn from discrepancies between intentions to migrate and actual moves to the U.S.?* Paris: School of Economics, Working paper, 2012 – 18.
- Coleman, D. – Salt, J. (1992): *The British Population: Patterns, Trends and Processes*. Oxford: Oxford University Press.
- De Jong, G. F. (2000): Expectations, gender and norms in migration decision-making. *Population Studies*, 54(3), 307–319.
- De Jong, G. F. – Root, B. D. – Gardner, R. W. – Fawcett, J. T. – Abad, R. G. (1985): Migration Intentions and Behavior: Decision Making in a Rural Philippine Province. *Population and Environment*, 8(1/2), 41–62.
- Eurostat (2014): Migration and migrant population statistics. Data from May 2014. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics
- Fassmann, H. – Hintermann, Ch. (1998): Potential East-West Migration. Demographic Structure, Motives and Intentions. *Czech Sociological Review*, 6(1), 59–72.
- Fawcett, J. T. (1985): Migration psychology: new behavioral models. *Population and Environment*, 8(1/2), 5–14.
- Fernandez-Huertas Moraga, J. (2013): Understanding Different Migrant Selection Patterns in Rural and Urban Mexico. *Journal of Development Economics*, 103, 182–201.

- Fuller, T. D. – Lightfoot, P. – Kamnuansilpa, P. (1985): Mobility Plans and Mobility Behavior: Convergences and Divergences in Thailand. *Population and Environment*, 8(1/2), 15–40.
- Gardner, R. W. – De Jong, G. F. – Arnold, F. – Cariño, B. V. (1985): The best-laid schemes: an analysis of discrepancies between migration intentions and behaviour. *Population and Environment*, 8(1/2), 63–77.
- Goldsmith, H. C. – Beegle, J. A. (1962). *The initial phase of voluntary migration*. East Lansing: Michigan State University, Rural Sociology Studies, No. 1.
- Gödri I. – Feleky G. A. (2013): Elvándorló fiatalok? Migrációs tervek a magyarországi 18–40 évesek körében. *KorFa Népesedési Hírlevél*, 2013/5.
- Gödri I. – Kiss T. (2009): Migrációs hajlandóság, tervek és attitűdök az erdélyi magyarok körében. In Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. KSH NKI Kutatási Jelentések 86. 183–218.
- Hárs Á. (2008): *Migrációs tervek és megvalósulásuk. Okok, ösztönzők és visszatartó erők*. Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány. Kézirat.
- Hárs Á. – Örkény A. – Sik E. (2006): *A román-bolgár EU-csatlakozás magyar munkaerőpiacra gyakorolt várható hatásai*. TÁRKI, Budapest.
- Hárs Á. – Simonovits B. – Sik E. (2004): Munkaerőpiac és migráció: fenyegetés vagy lehetőség? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. TÁRKI, Budapest, 272–290.
- Horváth, I. (2003): Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében – 2003. október. *Erdélyi Társadalom*, 1(2), 39–53.
- Hunt, J. (2004): Innis Lecture: Are Migrants More Skilled than Non-Migrants? Repeat, Return, and Same-Employer Migrants. *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie*, 37(4), 830–849.
- Kan, K. (1999): Expected and unexpected residential mobility. *Journal of Urban Economics*, 45(1), 72–96.
- Kanaiaupuni, S. M. (2000): Reframing the Migration Question: An Analysis of Men, Women, and Gender in Mexico. *Social Forces*, 78(4), 1311–1347.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2004): *Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában*. KSH NKI Műhelytanulmányok 4. KSH NKI, Budapest.
- Kiss T. – Barna G. (2013): *Erdélyi magyarok a magyarországi és a romániai politikai térben*. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről, Nr. 50., Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- Kiss T. – Kapitány B. (2009): Magyarok Erdélyben: a minta kialakítása és az adatfeldvétel. In Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. KSH NKI Kutatási Jelentések 86. 33–54.
- Kley, S. (2011): Explaining the stages of migration within a life-course framework. *European Sociological Review*, 27(4), 469–486.
- Kley, S. – Mulder, C. H. (2010): Considering, planning, and realizing migration in early adulthood. The influence of life-course events and perceived opportunities on leaving the city in Germany. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25. 73–94.
- Lu, M. (1998): Analyzing migration decisionmaking: relationships between residential satisfaction, mobility intentions, and moving behaviour. *Environment and Planning A*, 30(8), 1473–1495.
- Lu, M. (1999): Do people move when they say they will? Inconsistencies in individual migration behaviour. *Population and Environment*, 20(35), 467–488.

- Massey, D. S. – Espinosa, K. E. (1997): What's Driving Mexico-U.S. Migration? A Theoretical, Empirical, and Political Analysis. *American Journal of Sociology*, 102(4), 939–999.
- McKenzie, D. – Rapoport, H. (2010): Self-selection patterns in Mexico-U.S. migration: the role of migration networks. *The Review of Economics and Statistics*, 92(4), 811–821.
- Murray, R. – Harding, D. – Angus, T – Gillespie, R. – Arora, H. (2012): *Emigration from the UK*. Research Report 68, November 2012, Home Office.
- Nyíró, Zs. (2013): A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2013(3), 281–285.
- Palloni, A. et al. (2001): Social Capital and International Migration: A Test Using Information on Family Networks. *American Journal of Sociology*, 106(59), 1262–1298.
- Papapanagos, H. – Sanfey, P. (2001): Intention to Emigrate in Transition Countries: The Case of Albania. *Journal of Population Economics*, 14 (3), 491–504.
- Rossi, P. H. (1955): *Why families move*. New York: The Free Press.
- Sik E. (2006): *A vándorlási hajlandóság változatlan, sőt...* TÁRKI, Budapest.
- Sik E. (2012): *Csúcs a migrációt tervezők aránya*. TÁRKI, Budapest.
- Sik E. – Simonovits B. (2002): Migrációs potenciál Magyarországon, 1993–2001. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. TÁRKI, Budapest, 207–219.
- Simmons, A. B. (1985): Recent Studies on Place-Utility and Intention to Migrate: An International Comparison. *Population and Environment*, 8(1/2), 120–140.
- Stark, O. (1991): *The Migration of Labour*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Taylor, J. E. (1986): Differential migration, networks, information and risk. In Stark, O. (ed.): *Research in Human Capital and Development 4. Migration, Human Capital, and Development*. Greenwich, Conn.: JAI Press, 147–171.
- Van Dalen, H. P. – Henkens, K. (2007): Longing for the good life: understanding emigration from a high income country. *Population and Development Review*, 33(1), 17–45.
- Van Dalen, H. P. – Henkens, k. (2008): *Emigration Intentions: Mere Words or True Plans? Explaining International Migration Intentions and Behavior*. Tilburg University, Center for Economic Research.
- Van Dalen, H. P. – Henkens, K. (2013): Explaining emigration intentions and behaviour in the Netherlands, 2005–10. *Population Studies*, 67(2), 225–241.

Tárgyszavak:

Nemzetközi vándorlás
Panelvizsgálat
Migrációs szándékok

**REALISATION OF MIGRATION INTENTIONS – LESSONS FROM A
PANEL STUDY**

The role of previous migration intentions, subjective expectations and perceived external norms

Abstract

The article examines the relationship between migration plans and actual migratory moves of ethnic Hungarians living in Transylvania, and provides insights into the mechanism of self-selection of migrants. The analysis is based on data deriving from the panel study *Turning points of the life course – Transylvania (Életünk fordulópontjai – Erdély)* administered in 2006 and 2009. Potential determinants of migration includes rudimentary socio-demographic characteristics and, variables concerning work, livelihood, housing and subjective wellbeing; in addition, a special emphasis is laid on exploring the role of previous migration intentions, migration-related subjective expectations (perceptions concerning the expected advantages and disadvantages of migration) as well as the perceived external norms and pressures.

According to the results, 17% of the migration plans was followed by actual migration between the two waves of the study. International mobility occurred among non-planners as well, albeit only to a relatively small extent (5%). Migrants who have had previous migration plans are younger, less educated, have a less favourable financial, labour market and housing condition, and a smaller proportion of them is married as compared to those who neither planned migration nor went abroad. The composition of dreamers (those who had migration intentions, but did not implement them) is in many ways similar to that of migrants with previous plans, suggesting that the selection partially took place at the time the intention was formed.

The negative selection of migrants in the dimensions of livelihood and work was confirmed by multivariable analysis; nevertheless, a positive selection was experienced concerning health and anomie (lack of trust in the future, of perceived control over everyday issues, and of orientation in life). Negative selection was not only revealed concerning the population of origin, but also in the process of realizing the plans (between movers and dreamers): even within the group of planners, job dissatisfaction and unfavourable housing conditions at least doubled the probability of migration, and so did the concern for the future of the children, and the lack of relationships providing support, too. On the other hand, anomie decreased the chances of the realisation of migration intentions, even though it contributed to the development of migration plans.

Our analysis confirmed that existence of previous migration plans constitutes a statistically significant predictor of actual migration: those planning migration in 2006 were more than three times more likely to emigrate till 2009 as compared to non-planners. At the same time, even after controlling for intention, the effects of job dissatisfaction and anomie remain significant. While positive expectations and

– to some extent – perceived external norms regarding migration increased the chances of international mobility, these effects disappeared when the previous intention to migrate was taken into account. This finding affirms that migration-related attitudes and subjective norms influence migration behaviour indirectly, via migration intentions – as suggested by Ajzen's theory of planned behaviour.

Although at individual level migration intention/plan constitutes the primary determinant of migration, it has become evident that based solely on information on the existence of intentions, the magnitude of migration can be considerably overestimated, and estimations regarding the composition of migrants are likely to be biased as well. In order to use migration intentions and plans as more appropriate indicators for predicting future migration, it is essential to “refine” their measurement, i.e. exploring “serious” migration plans with the use of an elaborated set of questions, including items concerning timing and preparation, among other things.

MELLÉKLET

*Becslési és súlyozási eljárások az Életünk fordulópontjai – Erdély kutatás két hullámának összevont adatbázisán*³²

A panelkopás jelensége miatt az *Életünk fordulópontjai – Erdély* kutatás első és a második hulláma adatainak együttes kezelése indokoltá tette becslési eljárások lefolytatását, illetve ezek alapján új – az első hullám adatbázisának súlyától eltérő – súlyok létrehozását. A becslési eljárások alapvetően két célt szolgáltak: egyrészt a belföldön és külföldön tartózkodók (*Becslési eljárás I.*), másrészt a visszatértek (*Becslési eljárás II.*) arányának meghatározását.

Becslési eljárás I.

Vizsgálatunk kiinduló mintáját az első hullámban kérdőívet kitöltő 2492 személy alkotja. A második hullámban 1690 fővel sikerült közülük újra kérdőívet kitölteni, továbbá 410 fő tartózkodási helyét sikerült egyértelműen kideríteni (7 fő pedig elhunyt). 385 főről viszont semmilyen információt nem sikerült megszerezni. Ezért becslést készítettünk arra vonatkozóan, hol tartózkodik a 385 ismeretlen hollétű személy. Ennek alapjául egy olyan modell szolgált, amely figyelembe vette, hogy a „biztos” belföldön vagy külföldön tartózkodók (illetve azok, akik meghaltak a két hullám között) milyen jellemzőkkel bírnak bizonyos változók – többek között életkor, nem, iskolai végzettség, nemzetiség, etnikum, párkapcsolati jellemzők, vendégmunka-tapasztalat és korábbi külföldi tervek – szerint.³³ A becslés eredménye alapján a szóban forgó 385 fő közül a második megkeresés idején valószínűsíthetően 358 fő belföldön, 23 fő külföldön élt, 4 fő pedig már meghalt. Az első hullám súlyait alkalmazva – amely a nem, a korcsoport, az iskolai végzettség és az etnikai kistérségi változókat vette alapul –, továbbá a becslést is figyelembe véve, az első hullámban meginterjúvált 2492 fő mintegy 93,7%-a a második hullám idején belföldön, 5,8%-a külföldön élt, 0,6% pedig meghalt.

Új súly I.

Az elemzés során kizárólag azon 2107 kutatási alany válaszait vesszük figyelembe, akik tartózkodási helyéről (illetve haláláról) biztos információkkal rendelkezünk. Az első hullám súlyait éppen ezért úgy módosítottuk, hogy a fenti arányok a biztos hollétűek 2107 fős almintáján belül is érvényesüljenek (biztosítva azt, hogy a súlyozott elemszám is 2107 legyen) – így kaptuk meg az *új súly I*-et. A lemorzsolódás, illetve a jelzett transzformációk a minta összetételére gyakorolt hatását vizsgálva megállapítható, hogy a második hullám általunk vizsgált almintájának összetétele nem tér el jelentősen az első hullám mintájától (lásd *M1 táblázat*).

³² A szerzők ezúton is szeretnének köszönetet mondani Fraller Gergelynek, a KSH szakmai tanácsadójának a súlyozási eljárásban nyújtott segítségért.

M1. Az első hullám mintája és a második hullám biztos hollétűek mintájának összehasonlítása nem, kor, iskolai végzettség és gazdasági aktivitás szerint
Comparison of the sample of the first wave and those with known whereabouts in the second wave by sex, age, educational status and economic activity

Társadalmi-demográfiai jellemzők 2006-ban	1. hullám mintája* (N=2492)	2. hullám biztos hollétűek almintája* (N=2107)
<i>Nem</i>		
férfi	51,5	50,8
nő	48,5	49,2
<i>Életkor</i>		
25 alatt	17,8	17,9
25–29	19,1	18,8
30–34	20,2	20,0
35–39	22,9	22,8
40 felett	20,0	20,6
<i>Iskolai végzettség</i>		
8 osztály vagy kevesebb	18,7	19,6
szakiskola (10 osztály)	21,5	21,8
érettségizett	48,0	47,2
felsőfokú	11,8	11,4
<i>Gazdasági aktivitás</i>		
alkalmazott	55,2	54,5
önálló, vállalkozó	7,2	7,0
munkanélküli	7,8	8,3
tanuló	6,1	6,4
egyéb (nyugdíjas, gyesen lévő, htb.)	23,7	23,9

* A kiinduló mintát az első hullám súlyával, a biztos hollétűek mintáját az *új súly I.* alapján súlyoztuk.

Becslési eljárás II.

A második hullám során belföldön levő, de a két hullám között külföldön (is) élő személyek arányának becsléséhez a második hullám kérdőívének válaszaiból indultunk ki: a megkérdezett 1690 személy közül 48 fő számolt be arról, hogy az első hullámbeli kérdezést követően külföldre ment, de visszatért, így – az imént leírt *új súly I.*-et alkalmazva – a megkérdezettek között a visszatértek aránya 3,2%-ra tehető. Azon 304 fő esetében, akik belföldön tartózkodtak, de kérdőívet nem töltöttek ki, értelemszerűen nem volt lehetőség a két hullám közötti migrációs tapasztalat feltérképezésére. A kérdőívet kitöltő és nem kitöltő belföldön tartózkodók nem, életkor és gazdasági aktivitás alapján kapott megoszlását figyelembe véve a kérdőívet nem kitöltő belföldön tartózkodók körében is nagy valószínűséggel 3,2%-ra becsülhető azok aránya, akik a két hullám között külföldön (is) próbáltak boldogulni. Mindezek alapján a biztos hollétűek 2107 fős almintájában a második hullámban bizonyosan belföldön levő személyek 3,2%-a, a teljes almintá 3,0%-a tekinthető visszatértnak.

Új súly II.

Annak érdekében, hogy a fent jelzett arányok megjelenjenek a mintában, azaz a visszatértek a minta 3,0%-át adják, az *új súly I*-et a következőképpen módosítottuk: azok súlyát, akiről biztosan tudjuk, hogy a két hullám között külföldön (is) éltek – rendre ugyanolyan arányban – megnöveltük, míg a többi biztosan belföldön tartózkodóét – rendre ugyanolyan arányban – csökkentettük. Az így kapott súlyt (*új súly II.*) kizárólag az elemzés azon részeinél alkalmaztuk, ahol jelentőséggel bírt a visszatértek arányának meghatározása. Ezen esetekben az *új súly II.* használata nélkül azon feltételezéssel kellett volna élnünk, hogy a belföldön élő, kérdőívet nem kitöltők egyike sem töltött hosszabb időt (legalább 3 hónapot) külföldön.

EGY UNG-VIDÉKI MAGYAR FALU (KAPOSKELECSÉNY) KÜLSŐ ÉS BELSŐ KAPCSOLATRENDSZERE

ÖRSI JULIANNA

1. A község földrajzi elhelyezkedése, főbb jellemzői

Tanulmányunk egy szlovákiai magyar település társadalomrajzának egy szeletét mutatja be. A vizsgált falu 1920-ig Ung vármegye Nagykaposi járásához tartozott. A Nagykaposi járás 1960-ig fennállt, de már a csehszlovák közigazgatási rendbe betago-
lódva. Utána a Töketeresesi járásba sorolták. Jelenleg (1996-tól) a Kassai kerület Nagymihályi járásába tartozik. Kaposkelecsénynek 2001-ben 806 lakosa volt: 595 magyar, 154 cigány és 57 szlovák. Felekezeti megoszlás szerint református: 500, római katolikus: 175, görög katolikus: 95, evangélikus: 2, pravoszláv: 1, Jehova tanúi: 1.¹

A mai Kaposkelecsény (Kapušíanske Kl'áčany) a szlovákiai Nagykapos közelében fekvő település, amely a 19–20. század fordulóján még három falut jelentett: Magyarmocsár, Ungnyarád és Kelecsény.

A 19. század közepén Mocsár magyar falu volt Ung megyében, Ungvártól délnyugatra. 204 református, 57 római katolikus, 19 görög katolikus, 6 zsidó vallású lakta. A 12 jobbágytelek mellett az uradalmi birtok földesura a kincstár volt. Nagy kiterjedésű erdeje mintegy 60 család megélhetését segítette (Fényes 1851: 107.). Nyarád ugyancsak Ung megye magyar falva volt Dobóruszka közelében. Lakói többségét a 158 református jelentette. Templomos hely volt. A felekezeti sokszínűséget tükrözi, hogy 22 római katolikus, 19 görög katolikus és 6 zsidó is lakott a faluban a 19. század közepén. Földesura Kövy Sándor örökösei voltak. Jobbágy lakói 1768-ban megváltották magukat a földesúri fennhatóság alól. A postaállomása Ungváron volt (Fényes 1851. 147.; D. Varga 2003. 128.). Kelecsényt már a 19. század közepén is vegyes nemzetiségű és vallású faluként tartották nyilván. A szintén Dobóruszka közelében fekvő településen magyarok és oroszok (ruszinok) laktak. A reformátusok (156 fő) mellett jelentős volt a római katolikusok (102 fő) és a görög katolikusok (93 fő) száma is. Ez utóbbiak közé elsősorban a ruszinok (rutének) tartoztak. 8 evangélikust és 15 zsidót is számon tartottak. Földesura Barkóczy gróf volt (Fényes 1851. 195.).

1907-ben a Nagykaposi körjegyzőséghez hét település tartozott: Nagykapos, Kiskapos, Ungcsepely, Mocsár, Ungnyarád, Magyarkelecsény, Veskócz. „1904-ben összesen 3300 lakosa volt a körjegyzőségnek, amelyből 1200-an voltak adófizetők” – írja Géczy Lajos (2006. 25.). Ezekben az években Nagykaposba beolvasztották Kiskapost, Ungcsepelyt és Veskóczot is. Így önálló településként Magyarmocsár, Ungnyarád és Kelecsény élte tovább az életét.

A 19–20. század fordulóján a községnyilvántartások a következő adatokat tartalmazták a három falu lakosairól: Mocsár (1877): „Ung v. megye, kaposi járás, 50 ház,

¹ <http://kelecseny.mindenkilapja.hu>

351 lakos, magyar, református, Bés, rkat. Dobóruszka; 1699 katasztrális hold.” (Helységnévtár 1877. 588.). Mocsár (1895): „Ung v. megye, kaposi járás, 314 lakos. Anyakönyvi hivatal: Nagy Kapos. (Helységnévtár 1895: 466.) Nyarád (1877): „Ung v. megye, kaposi járás, 39 ház, 205 lakos, magyar, református, 605 katasztrális hold.” (Helységnévtár 1877. 622.): Nyarád (1895): „Ung v. megye, kaposi járás, 218 lakos. Anyakönyvi hivatal: Nagy Kapos.” (Helységnévtár 1895. 495.). Kelecsény (1877): „Ung v. megye, kaposi járás, 69 ház, 425 lakos, magyar, ruthén, r. kath. Dobó-Ruszka, g. kath. Iosztancs (Helységnévtár 1877: 417.). Kelecsény (1895): „Ung v. megye, kaposi járás, 390 lakos. Anyakönyvi hivatal: Nagy Kapos (Helységnévtár 1895. 380.).

Anélkül, hogy elmélyednénk a falvak korábbi történelmében, lapozzuk fel Kaposkelecsény községi krónikáját, amelyet 1958–1986 között Vaszi László helyi iskolaigazgató vezetett – mint a község lakosai számára is hozzáférhető forrást (*Krónika*). „A község lakóinak száma az 1980-as népszámlálás alapján 889 fő. Ebből 878 magyar és 11 szlovák származású. 1985-ben a faluban 11 gyermek született. Ebből 6 cigány származású. A törvényes házasságkötések száma 12. Meghalt 11 személy, 7 nő és 4 férfi. Elköltözött a községből Lakatos Ferenc cigány származású polgár” – jegyzi fel a krónikaíró. Forrásunk földrajzilag is elhelyezi a települést. Érdemes hangsúlyoznunk, hogy a 20. század közepén a Szovjetunióval (ma Ukrajnával) határos területen fekszik. Szomszédai: Dobóruszka, Nagykapos, Veskóc, Budaháza és Nagyszelmenc, azaz Ung-vidéki települések. A járási székhely 1960-ig Nagykapos volt. Földrajzi adottságai – szántó, rét, legelő – a szántóföldi növénytermesztésnek, a zöldségtermesztésnek és az állattartásnak kedveznek. Vize a Latorca. Erdő csak Mocsár határában található. A lakosság 95%-a a mezőgazdaságból él. A nagy gazdasági világválság idején többen Amerikában próbáltak szerencsét. 1950-ben lakóinak száma 839 fő, amelyből 122 cigány. Három értelmiségit (egy jogász, két református pap) tartottak nyilván, aki innen származott. Korábban Ungvár volt a terület gazdasági és közigazgatási központja, amely azonban a második világháború után a Szovjetunióhoz került. Érdemes megjegyezni, hogy 1939-ig Ungvár lett a Kárpátaljai Autonóm Tartomány székhelye (Gréczy 2006. 74.). A települést ekkor még a Nagykapos–Ungvár vasútvonal bekapcsolta az országos vérkeringésbe. Az egészségügyi ellátás szempontjából Királyhelmece és Nagykapos játszott szerepet.

A három település összlakossága 1828–1940 között alig változott (848, illetve 842 fő volt). Ezen belül azonban Nyarád lakossága fogyott, Kelecsényé nőtt, Mocsáré stagnált. Az egy házban, illetve háztartásban élők száma viszont jelentősen csökkent. A 19. század első felében még 7,9–8,8 fő lakott egy házban, egy évszázad múlva már csak 3,2–4,84 fő. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a házak száma kétszeresére nőtt, így több család tudott önállósulni, másrészt azt, hogy a gyermekek száma csökkent a családokban. Az átlagok azonban eltakarják a társadalmi rétegződésből adódó különbségeket. Mocsárban sok nemesi kúria állott – amelyek lakói bizonyára hamarabb éltek a születésszabályozás módszerével és az egészségügyi problémákkal is sikeresebben vették fel a harcot – jóllehet ezen falvak lakóit nem tartották nemeseknek. A visszaemlékezés szerint Mokcsa, Vajkóc, Mogyorós, Veskóc volt nemesi falu. (Veskóc ma Nagykaposhoz tartozik.) Deregnőn uraság volt. A Lónyay-birtok mintagazdaságnak számított a vidéken (Gréczy 2006. 86.). A 20. század közepén megjelent írásokból azonban az derül ki, hogy egyedül majtényi Demjén István magyarkaposi lakos

tudta felsorolni, hogy mindkét ágon nemesi család sarja, és nemességüket 1702-ben kapták.²

A jobb megélhetés reményében a 20. század elején többen vándorbotot fogtak és Amerikában próbáltak szerencsét. Hosszabb időt (5–13 év) töltött Amerikában Üveges Sándor, Persely István, Károly Sándor, Csörgő Sándor.³ Elsősorban a legények, fiatal emberek vállalkoztak az utazásra a munka, a vagyonszerzés reményében. Volt olyan család, ahonnan öten is mentek a tengerentúlra. Kétkezi munkából éltek, később többen küldtek haza pénzt a család segítésére. Egyesek annyi pénzt összegyűjtöttek, hogy hazatérve házat tudtak építeni. (Ezek a jellegzetes bádogtetős házak.)

A Trianoni békeszerződés után településünk is a Csehszlovák Köztársasághoz került. Fiait az ország nyugati részébe vitték katonának. (A második világháború áldozatainak emlékét a Krónika, illetve emléktábla őrzi, mint ahogy az első világháború hősi halottaiét is.) A deportálások következtében a települések elvesztették az itt élő zsidó családokat is. A második háború és az azt követő időszak eseményeit 2008-ban a következőképpen foglalja össze az 1939-ben bevonult és a szibériai hadifogságból csak 1948-ban visszatért Fuksz András özvegye: „28 éves volt, mikor hazajött a férjem. Én meg 18. Ezért volt ez a nagy korkülönbség köztünk. A háború meg a fogság. Ezt igen megszenvedte a mi generációnk. A háború után volt »reszlovakizálás«. Voltak, akik feladták a magyarságukat, de voltak, akikben erősebb volt az anyanemzethez tartozás tudata. Ez még a párválasztásnál is szempont lett a fiataloknál. A középgazdák tartottak ki legjobban a magyarságuk mellett. A hűségesküt azoktól is elvárták a hivatalos szervek, akik nem váltak szlovákká hivatalosan. Azzal riogattak mindenkit, hogy kitelepítik őket. Ez azonban a vizsgált településen nem sokakat érintett.”

1967-ben 894 lakosa volt a községnek, ebből 368 férfi és 382 nő. A lakosok közül 144 a cigány. Közülük mindössze 9-en voltak ekkor állandó munkaviszonyban. 2007-ben 840 körül van a lakosság száma. 2010. december 31-én 857 lakos volt a faluban, 2011. május 11-én 870. Ebből 3–6 éves 63, 6–15 éves, 131 gyermek. A bejelentett lakosok közül azonban 150–200 fő nem itthon él. Főleg a fiatalok közül sokan külföldön dolgoznak. Tanulni is sokan eljárnak, mivel helyben csak óvoda és az általános iskola alsó tagozata (1–4. osztály) működik. A falu iskolájába járók között sok a cigány gyermek. 67 diák tanul helyben, a többiek Nagykaposon, Csehországban, Angliában tanulnak. Persze külföldre inkább munkavállalás céljából mennek a fiatalok. A célállomás Spanyolország, Anglia, Csehország, de ide sorolhatjuk Magyarországot is. A lakoságból kb. 160 a nyugdíjas. 160–180 a helybeli cigányok száma, akik számára különösen nehéz a megélhetés.⁴ A különbözetet az aktív korúak alkotják, de közülük is igen sok a munkanélküli. Míg az ötvenes-hatvanas években a mezőgazdaság szocialista átszervezése riasztotta el az embereket a faluból, illetve az iparosítás adott kenyeret sok embernek, a 20. század végén a szocialista nagyüzemek és az ipar tönkremenetele csapódott le a falun, romló megélhetési körülményeket okozva. A munkanélküliség különösen sújtja ezt a vidéket, azaz Szlovákia keleti részét. (Megszűnt a közeli, vajáni hőerőmű, felbomlott a JRD, azaz a mezőgazdasági szövetkezet, létszámleépítés volt a vasútnál stb.)

² <http://kelecseny.mindenkilapja.hu/html/18232966/render/bemutakozunk>

³ <http://kelecseny.mindenkilapja.hu/html/18232966/render/bemutakozunk>

⁴ A statisztikai adatokat Molnár Károly polgármesternek és Varga Tibornak köszönöm.

Az átfogó kép után nézzük részletesebben, hogyan alakult a település társadalmának belső és külső kapcsolatrendszere az elmúlt évszázadban.

2. A népesség állandósága és változása a 20. században

Az 1940-ben *Ungvár és Ung vármegye* címmel kiadott könyv 16 családfő nevét tartalmazza (Becza, Beczó, Csizmár, Csörgő, Demjén, Dobos, Erdélyi, Fuksz, Károly, Kovács, Persely, Takács, F. Tóbiás, Üveges Vass) (Csíkvári 1940). A forrással kapcsolatban annyit meg kell jegyeznünk, hogy a könyvbe azok kerültek be – egy rövid életrajz kíséretében –, akik megrendelték a kiadványt. A tanító kivételével mind gazdálkodó, tehető emberek voltak, akik különböző tisztségeket töltöttek be a falvak irányításában. A könyv a második világháború után indexre került, de szerencsére egyes családok mint kortörténeti családi dokumentumot napjainkig megőrizték – ma is fontos adalékul szolgál a települések társadalmi rétegződésének alakulásához. A felsorolt személyek 1940-ben mind kelecsényi lakosok. Közülük Kelecsényben született Becza, Beczó, Csizmár, Demjén, Dobos, Fuksz, Kovács, Vass, Mocsáron Csörgő, Persely, Takács, F. Tóbiás és Üveges. Dobóruszkából származott Károly, és Ungvárról települt be Erdélyi tanító úr. A névsorba bekerültek az 1867 és 1892 között születettek.

Az gondolhatjuk tehát, hogy a birtokos családok helybeli származásúak. Az emberi emlékezet ennél visszább nem is igen megy. A 21. század elején élők mindössze néhány pontosítást tettek a névsorral kapcsolatban. Vannak, akik azt mondják, hogy minden *Csizmár* egy töről fakad, azaz rokonok. A legidősebbek szerint azonban egy Csizmár – aki Mocsárban él – nem rokon. A 80 éves leszármazott azt hallotta, hogy elődjük a Feketemezőről (Čierne pole), egy szlovák faluból származott. „*Csizmár János volt az ükapám. Nem tudom, hogy került ide. Úgy hívták, hogy Jankó. Rajta is maradt a családon. A nagyapát is nem úgy mondták itt a faluban, hogy Csizmár András, hanem azt mondták, hogy Jankó András. A testvérei is Jankó Pista, Jankó Sándor. A dédnagyapámnak aztán hat gyereke volt, a nagyapának már csak három. Ezek mind rokon.*” Amikor azonban elővettük a féltve őrzött ungi könyvet, több Csizmárról kiderült, hogy nem idevaló. Van köztük felsőrigniczei, szürtei, dobóruszkai.

A *Timkó* ősokról is úgy tartja a szájhagyomány, hogy Veskócról jöttek. „*A nagyapám második unokatestvére mondta, hogy a Timkó nemzetség onnét jött*” – emlékezik vissza Timkó János bácsi. A *Tóbiás* család nagyon kiterjedt a községben. A *Fukszokról* is úgy tartja a család, hogy kétféle volt: Nagy Fuksz és Kis Fuksz. Fuksz Andrást Kis Andrisnak is hívták. A nagyszülőktől korábbi nemzedékre nem is nagyon hivatkoznak a mai öregek. Legtöbbször az anyjuk, nagyanyjuk származási helyét emlegetik. Ennek az az oka, hogy őket hozták be a faluba feleségnek. Így az anyai rokonok a magyarkelecsényi családokat összekötik Pallóval, Szürtével, Nagyszelmencsel, Nagykapossal, Botfával, Hegyivel, Dobóruszkával, Ricsével, Szirénfalvával, Mogyoróssal, Bajánházával, Csernyővel stb. Ritkán fordul elő, hogy ugyanaz a család egy falut többször is emleget. Időnként a férfiak származáshelyeként is előfordul más település. Ennek oka kétféle. Az egyik a vőség intézménye. Ha valamelyik gazdacsaládban csak lányok voltak, a család a kiszemelt leányhoz vót hozott a faluból vagy más településről. Ők voltak a *béjvők*. Ugyancsak idegen származásúak voltak több esetben a betelepült iparosok. Igaz, az iparosok nagyobb számban Nagykaposra települtek be a 20. század-

ban, de a mi falvainkban is előfordult egy-egy hiányszakmát űző. Ők azonban, ha nem találták meg a számításukat továbbálltak. Őket mondták *jöttmenteknek*.

Az 1909–2008 közötti idősakra vonatkozóan a református keresztelési anyakönyvet néztük meg.⁵ A kiválasztott mintavétel: 1909, 1910, 1920, 1930, 1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 – tehát 17 év keresztelési adatai. Az újszülött szüleinek (apa, anya) adatai alapján teszünk kísérletet rá, hogy a névgyakoriságból következtessünk a törzslakosság állandóságára, illetve változására. Az elmúlt évszázadban a leggyakrabban előforduló nevek Kaposkelecsényben:

I. Lakatos (30), II. Kovács (29), III. Tóbiás (28), IV. Varga (13), V. Váradi (11), VI. Csörgő (9), VII. Horváth, Lékó (7-7), VIII. Köblös, Lengyel (6-6), IX. Asztalos, Demjén, Timkó (5-5), X. István, Nagy, Pap, Szanyi (4-4), XI. Dobos, Éles, Ferencz, Markó (3-3). Kétszer előforduló név: Csalfa, Demeter, Fedor, Jurovszky, Kecskeméthy, Konyharc, Tóth, Vaszily. 59 név pedig csak egyszer fordul elő. A 89 névből 18 családnév tartozik a 11 leggyakrabban viselt név közé.

Ha részleteiben is megvizsgáljuk a névgyakoriságot, a következőket állapíthatjuk meg:

Amint tudjuk, az 1950-es évekig a három falu önálló volt, külön bíróval, előljárósággal. Mivel a református egyházközség egy volt, így mindhárom falu adatai szerepelnek az anyakönyvekben. A század első felében Nyarádon a leggyakoribb családnév a Tóbiás, a Lengyel, a Köblös, a Timkó, a Kovács volt. Mocsáron legtöbben a Lakatos, a Kovács, Tóbiás, a Horváth nevet viselték. Ugyanezen időszakban Kelecsényben a Kovács, az István, a Varga, az Asztalos a leggyakoribb név. Nyarádon 22-féle név, Mocsáron 24, Kelecsényben 19 név fordul elő az adott időszakban. Mindhárom településen előfordul a Kovács vezetéknev. Azonban Lakatos, Váradi csak Mocsárban lakik, Nyarádon Lengyel, Csörgő. Kelecsényben csupán István, Asztalos, Éles neviiek vannak. Ebből arra következtethetünk, hogy a 20. század első felében még megvan egy-egy falu törzscsaládja, de a falvak között erős a vérségi kapcsolat.

A három falut egy egységként kezelve elmondhatjuk, hogy a 20. század első felében a legnépesebb famíliák a Kovács (20 előfordulás), a Tóbiás (12 előfordulás), a Lakatos (11 előfordulás), a Varga (10 előfordulás), a Lengyel, a Horváth (5-5 előfordulás). Összesen 44 vezetéknevvel találkoztunk.

1955–2005 között ötvenként – összesen 10 évet – vettük szemügyre a neveket. Először látásra is szembeötlő a változás. Ebben az időperiódusban 66 név fordult elő. A leggyakoribb a Lakatos (19 eset), a Tóbiás (16 eset), a Kovács (9 eset), a Váradi (7 eset), a Csörgő (6 eset), a Pap (4 eset). 31 esetben azonban csak egy személy reprezentálja az adott nevet.

Ha tovább bontjuk az időszakot (1955–1970, 1975–1985, 1990–2002), megállapíthatjuk, hogy a korábbi időszakban meghatározó famíliák népessége egyre csökken. A községbe egyre több a betelepülő. A Tóbiás még tartja magát, de a Lakatos, a Kovács és egyéb meghatározó nevek az 1990-es évekre visszaszorulóban vannak. A magyar hangzású nevek mellett feltűnik egy-egy idegen hangzású is (Jurovszky, Fenyko, Baltolomej Cicu, Matejcikova, Pisák, Vaso, Sisiakova, Banga). A településen a századfordulón tehát megjelent néhány szlovák nemzetiségű lakos is.

⁵ A református anyakönyvekbe való betekintést, a kutatás segítségét Fülöp Sándor lelkésznek köszönöm.

Érdemesnek tartjuk feljegyezni a Kaposkelecsényben *kereszteltek számát* is. 1909–2008 között, tehát összesen egy évszázad alatt 1039 keresztelés volt a helyi református templomban.

I. A kaposkelecsényi református keresztelések száma (1909–2008)
Number of baptisms in Kaposkelecsény (Calvinists), 1909–2008

Év	Szám	Év	Szám	Év	Szám
1909	17	1947	9	1984	9
1910	20	1948	13	1985	11
1911	9	1949	10	1986	11
1912	11	1950	12	1987	6
1913	13	<i>1941–1950</i>	<i>111</i>	1988	19
1914	12	1951	11	1989	5
1915	11	1952	7	1990	13
1916	9	1953	13	<i>1981–1990</i>	<i>111</i>
1917	5	1954	11	1991	6
1918	5	1955	10	1992	5
1919	10	1956	13	1993	5
1920	11	1957	15	1994	7
<i>1911–1920</i>	<i>96</i>	1958	13	1995	7
1921	22	1959	5	1996	4
1922	9	1960	9	1997	2
1923	24	<i>1951–1960</i>	<i>107</i>	1998	9
1924	13	1961	15	1999	4
1925	15	1962	9	2000	5
1926	11	1963	12	<i>1991–2000</i>	<i>54</i>
1927	15	1964	12	2001	5
1928	14	1965	13	2002	2
1929	10	1966	12	2003	0
1930	13	1967	11	2004	3
<i>1921–1930</i>	<i>146</i>	1968	10	2005	4
1931	16	1969	16	2006	2
1932	10	1970	14	2007	3
1933	12	<i>1961–1970</i>	<i>124</i>	2008	1
1934	8	1971	20	<i>2001–2008</i>	<i>20</i>
1935	11	1972	13	<i>1909–2008</i>	<i>1039</i>
1936	13	1973	19		
1937	10	1974	17		
1938	8	1975	12		
1939	10	1976	15		
1940	11	1977	9		
<i>1931–1940</i>	<i>109</i>	1978	12		
1941	6	1979	7		
1942	16	1980	10		
1943	9	<i>1971–1980</i>	<i>124</i>		
1944	9	1981	15		
1945	16	1982	10		
1946	11	1983	12		

Míg kezdetben csak az anyaegyházhoz tartozó újszülötteket keresztelték itt, feltűnő, hogy 1990–2008 között 45 (52,9%) volt a helybeli, 25 lakóhelye Nagykaposon, 9 főé Dobóruszkán, 3 főé Kassán volt. De hoztak ide gyermeket Budaházáról, Csernyőből, Bodrogról is. Valószínűnek tartjuk, hogy a szülők eredetileg idevalósiak voltak, csak áttelepültek. Ez arra utal, hogy a faluból megindult az elvándorlás. Ha a termékenységet évtizedekre bontjuk, azt látjuk, hogy a legtöbb gyermek 1921–1930 között született (146). 1991–2000 között egyharmadára esett vissza a gyermekszületek száma (54). Az utóbbi évtizedben már-már kétségbeesztően kevés gyermek látja meg a napvilágot (2001–2008: 20). Ez azt mutatja, hogy mind a termékeny korú nők száma (a fiatalok elköltöztek), mind a gyermekvállalási kedv lecsökkent.

A fentiekben elmondottakat csupán a reformátusok adatai alapján állapítottuk meg. Összehasonlításképpen megvizsgáltuk a dobóruszkai római katolikus anyakönyvet is. (Megjegyezzük, hogy ebben benne vannak az anyaegyházhoz tartozó leányegyházak adatai is.) Itt 1912–1925 és 1950–1960 között összesen 1285 gyermeket kereszteltek.

2. *A Dobóruszkán kereszteltek (római katolikus) száma (1912–1960)*
Number of baptisms in Dobóruszka (Roman Catholics), 1912–1960

Év	Szám	Év	Szám
1912	50	1950	47
1913	53	1951	55
1914	59	1952	47
1915	26	1953	50
1916	25	1954	40
1917	32	1955	51
1918	27	1956	45
1919	59	1957	44
1920	67	1958	42
1912–1920	765	1959	37
1921	92	1960	62
1922	76	1950–1960	520
1923	65		
1924	67		
1925	67		
1921–1925	367		
1912–1925	1132		

Ebből 1912–1925 között 765 keresztelésre került sor, amely egy évre számítva 54,64 átlagot jelent. 1950–1960 között 520 gyermeket kereszteltek a dobóruszkai római katolikus templomban. Ekkor az éves átlag 47,27, tehát itt is csökkenő tendenciát mutat a születési szám.

3. *A néprajzi csoport önmeghatározása*

Kaposkelecsényben még mindig számon tartják, hogy a község három faluból jött létre a 20. század közepén. A három településrész belterületi különállása – a beépítések ellenére – napjainkban is jól látszik. Az egykori faluközpontot a nyarádi református

templom mutatja, amely ma is Nyarád és Mocsár között helyezkedik el. A jelenlegi templom alapkövét 1834-ben rakták le. Már az elhelyezése is arra mutat, hogy a két falut szolgálja. Újabb központnak számít a faluház, amely Kelecsénynek a Nyarádhoz közel eső részén, a főutcán épült fel. A római katolikus templom a kelecsényi részen, egy mellékutcában kapott helyet. Mocsárban is van egy római katolikus harangláb. Mindhárom falunak ma is megvan az önálló temetője. Ismerjük a falvak korábbi pecsétjét is: „Mocsár: két kasza keresztben egymás mellé állítva egy réten. Nyarád pecsétjén kutya vagy farkas látható. A kelecsényi pecséten az ábra elmosódott, de ott is valamilyen futó kutya alakja szerepel, szemben a nyarádiak figyelő, álló ebével.” (Gréczy 2006. 25.) Az egykori különállás emléke maradt meg a legényverekedésekben. Főleg a bálók végén, a hídon verekedtek össze a legények. „Az egyik mondja: Adjátok meg magatokat ti mocsári vékony nyakú legények, mert magam vagyok. Száztól se féllek. Akkor amazok meghátráltak. A református ütötte a katolikust és fordítva. Haláleset is történt.”⁶ A legények virtuskodása – amelynek felekezeti, de az endogám házasodási esélyt védő motivációja is volt –, a 19–20. század fordulóján másutt is gyakran előfordult. Mindenesetre a helyi kisközösségek egységét őrizték ilyen módon. Ennek ellenére Mocsár és Nyarád egymás legfontosabb házasodási társközségei voltak. Ezt őrizte meg az alábbi dokumentum is.

„Házassági Szerződés

Melyszerént én alól írott, néhai Timko Ferencznő szül: Ádám Juliánna, az 1873-ik évben uralkodó kholera járvány által férjem elhalván özvegyen maradtam, de mivel az első férjemtől származott gyerekeim eltartása s táplálása reám igen terhes, kénytelenítettem férjhez menni, vagy is gyerekeim gyámogdnokának s táplálójának magamhoz mint férjül szólítottam Mocsári lakos Kuni Istvánt, de mivel a gyerekek eltartása nevelése nem kevés nyughatatlanságot hoz magával, –

Fáradsága jutalmául tehát önéki örökségül ajánlom és adom azon birtokot melyet első férjemel Timko Ferenczel már az én ott léttemben és hozományomból vettünk, melybirtok is vagyon a Budaházi határban 1 és ½ hold föld a Nyarádi határon szántón 1 és ½ hold földből áll, öszvesen három hold. –

Ezen fentebb írt vagyont vagy birtokot önéki mint következő férjemnek, első férjemtől származott gyermekeim gyámogdnokának Kuni Istvánnak által adom, hogy azt a maga nevére és az én nevemre is bekebeleztesse s átíráthassa.

Melynek hitelül kiadtam ezen Házassági szerződésemet, s több hiteles tanuk előtt alá is írtam.

Nyarádon Október 25-én 1874.

Ádám Juliánna k x v
Névrő Kuni János

Előttünk
Fedor József bírő
Kuni János
Timko István már fenteb írt árvák gondnoka
Fedor János
Kovács János”⁷

⁶ A Szerző gyűjtése: kaposkelecsényi lakosokkal készített interjúk, 2006–2008.

⁷ A dokumentumot Timko Mária őrizte meg.

A történelmi dokumentumok és a visszaemlékezések is azt mutatják, hogy Mocsár és Nyarád összeolvadása korábban kezdődött és eléggé természetes úton ment végbe. Kelecsény csatlakoztatása már egyértelműen 20. század közepi intézkedés. Még a mai legidősebbek is elmondják, hogy a kelecsényi nép más volt, mint a mocsár-nyarádi. Olyan apró megnyilvánulást is példának hoznak fel, hogy amikor a közös szövetkezetbe jártak dolgozni (JRD-be), a kelecsényiek mindig külön ültek le ebédidőre vagy pihenőre, míg a másik két falu népe együtt. A korábbi vagyoni különbségek ma már nem kitapinthatóak. A felekezeti különbségek még érzékelhetők, de a településrend átalakulása itt is megfigyelhető.

Kaposkelecsény közigazgatási helyzetét már meghatároztuk. Mint néprajzi csoport az Ung-vidékhez tartozik. Pontosabban annak Szlovákiában található részéhez. A tájegységet a Latorca, a Laborc és az Ung folyó, valamint Ukrajna határolja. Tőle délre esik a Bodroγκöz.⁸ Balassa Iván Tiszahátnak nevezi ezt a területet (Balassa 1989. 370.). A tájegység népi kultúrájának összegzését Liszka József és Balassa Iván adta, bár az 1980-as években folyt itt néprajzi kutatás, melyet D. Varga László szervezett. E kutatásból *Elődeink élete* címmel egy könyv is megjelent (D. Varga 2000). A vidék nemzetiségi-nyelvi vizsgálatával Tamás Edit foglalkozott (Tamás 1996). A népszámlálások adatait elemezve kimutatta, hogy 1715–1910 között a Nagykaposi járás lakóinak anyanyelve 71–75%-ban magyar volt, 20% körüli volt a szlovák anyanyelvű. Felekezetiileg ennél összetettebb a kép. A 19. század közepétől a 20. század elejéig némileg csökkent a reformátusok aránya (48,5%-ról 37,4%-ra), 4-5%-kal nőtt a római, illetve a görög katolikusoké. Mindkét felekezet 20–30%-kal volt jelen a járásban. A zsidók a lakosság 5–10%-át alkották. A vallás integráló szerepét az etnikai különbségekben Bartha Elek vizsgálta (Bartha 1984). A 19–20. századi népmozgással (migráció) Bagdi Róbert foglalkozott, aki megállapította, hogy Ung vármegyében jóval nagyobb volt a migráció, mint Beregben (Bagdi 2008). A szomszédos Bodroγκöz kultúrájáról Viga Gyula adott részletes leírást (Viga 2008). Egy kutatócsoport Viga Gyula vezetésével Nagytárkány népi kultúráját vizsgálta az ezredfordulón (Viga 2006). Örsi Julianna akkor Nagytárkány kapcsolatrendszerét vizsgálta a házassági gyakorlat alapján (Örsi 2006). Kaposkelecsény lakói ma is *unginak* vallják magukat. Számon tartják, hogy a falvak egy részét a békedöntések értelmében elcsatolták tőlük. Így a természetes központjuk, Ungvár is más országhoz került a 20. század második-harmadik évtizedében. Keleten tehát néprajzi csoportjuk határa a mesterségesen létrehozott államhatár. Ugyanakkor megkülönböztetik magukat a *vízentúliaktól* (bodroγκöziektől) is. Ők a Latorcán túliak (Lelesz, Selmeç tartozik oda) (Bogoly 1994). A bodroγκözieket más típusú emberek tartják. Felvilágosultabbnak, akik többet jártak a városba. „*A Latorca elválasztott bennünket. Nagyon keveset találkoztunk. Csak csónakkal lehetett közlekedni. A háború után épült meg a híd.*” „*Én Bodroγκözről jöttem (Bodroγκécsről). Miféleképpen máshogy van a szokás meg a beszéd is. Történelmet töltöttésként mi sose ettünk. Én is átvettem. Jó étel. Fristik, morkó. Itt jobban i-betűvel beszélnek. A morkónak mi sárgarépat mondtunk. Elpalócosodtak.*”⁹ Északon Nagykaposi tekintik határnak, amely fölött már a *szlovákok, ruszinok* élnek a hegyekben. A nemzetiség (nyelv), a viselet és a szokások választják el őket. A néprajzi csoport ugyanakkor gazdasági-kereskedelmi téren

⁸ A körülhatárolás problematikáját lásd: Liszka 2002. 343.

⁹ A Szerző gyűjtése: kaposkelecsényi lakosokkal készített interjúk, 2006–2008.

kapcsolatot tartott fenn a határon belül és azon kívül is. Nagykapost, Csicsert, Kelecsényt tartották magyar falunak.

A környező falvakról „falucsúfolók” élnek. Dobóruszkáról például azt mondták, hogy *ruszkai tökösök*. Az elnevezést onnan eredeztetik, hogy Dubóruszkán sok bécsi tököt termeltek. A kaposkelecsényieket *morkósoknak* nevezték a többiek, mivel itt a sárgarépatorkónak mondják. Pruktsára (Szirénfalva) azt mondták, hogy felment a kemencébe a béka, mert a falut minden évben árvíz járta. A legelmarasztalóbb falucsúfoló Kisgésesre vonatkozott. Ők voltak a *bikások*. A Kisgéseshez fűződő vándoranekdótták többsége a falu elmaradottságát, gondolkodásmódját teszi pellengérré. (A bikát felhúzták a toronyba, hogy legelje le a zsuptetőről a kinőtt füvet. A harangot megborotválták, a pap nevét is eltüntették róla. Az öregasszony hamvát kakaó helyett megették stb.) Mindezt rigmusba foglalva néhányan még mindig emlegetik Kelecsényben, amiért a kisgésesiek nagyon haragszanak. De azt is mondják a kisgésesiekről, hogy sok náluk a rokonházasság, amit szintén elítélnék a kelecsényiek.

A 19–20. század fordulóján még éltek az évszázados természetes vonzásközpontok hatásai (gazdasági-kereskedelmi téren Ungvár, kulturális, egyházi téren Sárospatak). Később Nagykapos fejlődésével az erővonalak átrendeződtek.

4. Házassági kapcsolatok

a) A reformátusok házassági gyakorlata

1909–2008 között 359 pár házasságát áldotta meg a helyi református pap (3. táblázat).

A továbbiakban ezeket a házasságokat elemezzük annak érdekében, hogy tovább bővítsük ismereteinket a településről.

Előjáróban megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évszázadban a település nyitott volt. Mindössze a házasságok 39,8%-a jött létre két kaposkelecsényi fiatal között (4. táblázat).¹⁰

Ha azonban a három falut külön-külön vizsgáljuk, láthatjuk, hogy még ez a szám is tovább bontható. 1911–1960 között a három faluban 103 endogám házasság kötött: 23 mocsári mocsári párt választott, 12 nyárádi nyárádit, 25 kelecsényi kelecsényit. Vagyis a belső endogámia ebben az időszakban 58,25%-os. A három falu népességének természetes egységesülésére utal, hogy Mocsár–Nyarád között 21, Nyarád–Kelecsény között 13, Mocsár–Kelecsény között 9 a közös házasság 1911–1960 között. Tehát a legönállóbbnak Kelecsény mutatkozik, míg a másik két falu felé a legnyitottabbnak Nyarád. Ez bizonyára a falvak fiatal korosztályának népességszámát tükrözi. A belső endogámia mértéke azt mutatja, hogy a településen nem élt annyi fiatal, hogy helyben tudtak volna házasságot választani. A falvak közigazgatási egyesítése tehát (előbb Nyarád és Mocsár, majd e kettőhöz Kelecsény hozzácsatolása) egy természetes folyamat következménye volt a 20. század közepén. A három falu belterülete földrajzilag is

¹⁰ Az endogámia a tiszta endogámiára vonatkozik, azaz mindkét fél szülő- és lakóhely szerint helybelinek számít. Ha a fiatalok szülőhelyét és lakóhelyét külön-külön vizsgáljuk, akkor sem mutat lényeges eltérést. A betelepülés tehát a házasságok révén történt, és nem egyéb (gazdasági) okokkal magyarázható.

egyre közelebb került egymáshoz. Forrásunk a 20. század második felében már egységként kezeli Kaposkelecsényt. Ezen belül Kelecsény veszi át a vezető szerepet. A 20. század közepére ez a legvitálisabb közöttük.

3. *Református házasságkötések száma Kaposkelecsényben 1909–2008 között*
Number of Calvinist marriages in Kaposkelecsény, 1909–2008

Év	Szám	Év	Szám	Év	Szám	Év	Szám
1909	5	1941	5	1971	1	2001	3
1910	1	1942	2	1972	2	2002	2
1911	4	1943	3	1973	3	2003	2
1912	1	1944	4	1974	1	2004	4
1913	10	1945	3	1975	4	2005	1
1914	5	1946	4	1976	0	2006	1
1915	0	1947	4	1977	5	2007	0
1916	0	1948	3	1978	2	2008	1
1917	3	1949	4	1979	3	2001–2008	14
1918	2	1950	4	1980	6		
1919	12	1941–1950	36	1971–1980	27	1909–2008	359
1920	7	1951	1	1981	7		
1911–1920	44	1952	4	1982	5		
1921	5	1953	3	1983	5		
1922	3	1954	5	1984	3		
1923	7	1955	6	1985	2		
1924	3	1956	4	1986	3		
1925	3	1957	3	1987	1		
1926	4	1958	4	1988	4		
1927	5	1959	5	1989	6		
1928	4	1960	6	1990	4		
1929	4	1951–1960	41	1981–1990	40		
1930	8	1961	1	1991	1		
1921–1930	46	1962	3	1992	4		
1931	6	1963	2	1993	6		
1932	4	1964	3	1994	4		
1933	2	1965	4	1995	4		
1934	5	1966	3	1996	5		
1935	2	1967	2	1997	5		
1936	6	1968	1	1998	5		
1937	3	1969	4	1999	3		
1938	4	1970	4	2000	2		
1939	3	1961–1970	27	1991–2000	39		
1940	4						
1931–1940	39						

4. Az exogámia–endogámia aránya a kaposkelecsényi reformátusoknál
The number and proportion of endogamous and exogamous marriages among Calvinists in Kaposkelecsény

Év	Exogámia	Év	Endogámia	Év	Exogámia (%)
1909–1910	6	1909–1910	0	1909–1910	100,0
1911–1920	17	1911–1920	27	1911–1920	38,6
1921–1930	26	1921–1930	20	1921–1930	56,5
1931–1940	12	1931–1940	27	1931–1940	30,8
1941–1950	15	1941–1950	21	1941–1950	41,7
1951–1960	16	1951–1960	25	1951–1960	39,0
1961–1970	17	1961–1970	10	1961–1970	63,0
1971–1980	18	1971–1980	9	1971–1980	66,7
1981–1990	26	1981–1990	14	1981–1990	65,0
1991–2000	20	1991–2000	19	1991–2000	51,3
2001–2008	14	2001–2008	0	2001–2008	100,0

b) A római katolikusok házassági gyakorlata

Dobóruszván 1912–1920 között 125 római katolikus házasságot kötöttek. 1961–1965 között ez a szám már csak 82 (5. táblázat). Az egy évre jutó átlag az első időszakban 13,89, a másodikban 14 házasság. Ha azonban tovább követjük az új házasságok számát, láthatjuk, hogy a házassági kedv a 20. század második felében drasztikusan csökken. 1971–1975: 57 házasság, éves átlag: 11,4, 1981–1990: 75 házasság, éves átlag: 7,5, 1991–2000: 60 házasság, éves átlag: 6, 2001–2002: 9 házasság, éves átlag: 4,5.

Ha mármost csupán Kaposkelecsényre (annak elődtelepüléseire: Mocsár, Nyarád, Kelecsény) koncentrálunk, megállapíthatjuk, hogy 1912–1920 között 24 római katolikus házasság jött létre. Ebből 7 házasság lakóhely szerint endogám (29,2%) és 17 exogám (70,9%). Szülőhely szerint az endogámia 13,6, az exogámia 86,4%-os. A római katolikusok tehát a 20. század elején jóval nyitottabbak a külső ember befogadására (exogám házasság, betelepülés), mint a reformátusok. Ez a római katolikus vallásúak kisebb lélekszámából is adódik.

Összehasonlításként: a dobóruszváki lakóhely szerinti endogámiaja és exogámiaja ekkor egyaránt 50-50%-os. Ott is van betelepülés, mert a szülőhely szerinti endogámia kevesebb (42%), az exogámia pedig 58%-os. Megjegyezzük, hogy ebben az időszakban négy vérrokonság alóli felmentést találtunk a dobóruszváki házasságkötési anyakönyvben. Csúpn egy házasság volt mocsári lakos: a egy dobóruszváki cigány férfi – foglalkozására nézve lakatos – egy mocsári, ám beregkövesdi születésű cigány nőt vett feleségül 1912-ben, akivel IV. fokú vérrokonságban állt.

1961–1965 között 11 házasságot kötöttek a kaposkelecsényi római katolikus fiatalok. Ebből lakóhely szerint három esetben volt mindkét fél kaposkelecsényi, de szülőhely szerint az egyik fél minden esetben máshonnan származott. Tehát tiszta endogámia-áról ekkor nem beszélhetünk. Házassági társközséget nem lehet megállapítani. 1996–2000 között három kaposkelecsényi fiatal házasságba kötött. Ők is másfalubelit vettek el. A szülőhely szerinti adatokat ekkor már nem lehet értékelni, mert mindenkinél a

királyhelmei kórház van megjelölve. 2001-ben két kelecsényi fiatal két ptruksai (szirénfalvi) fiatallal kötötte össze az életét. A kaposkelecsényi római katolikus fiatalok tehát a 20. század végére már nem találtak párt maguknak a saját községükben.

5. Római katolikus házasságkötések száma Dobóruszka (1912–2002)
Number of Roman Catholic marriages in Dobóruszka (1912–2002)

Év	Szám	Év	Szám	Év	Szám
1912	9	1950	26	1980	14
1913	17	1951	11	1981	9
1914	11	1952	7	1982	5
1915	6	1953	15	1983	11
1916	6	1954	18	1984	11
1917	8	1955	23	1985	3
1918	9	1956	18	1986	6
1919	31	1957	27	1987	6
1920	29	1958	15	1988	7
1921	16	1959	21	1989	10
1922	4	1950–1959	181	1990	7
1923	14	1960	15	1980–1990	89
1924	13	1961	19	1991	6
1925	24	1962	14	1992	7
1912–1925	197	1963	13	1993	5
		1964	15	1994	10
		1965	21	1995	2
		1960–1965	103	1996	9
		1970	16	1997	3
		1971	6	1998	4
		1972	17	1999	7
		1973	10	2000	7
		1974	11	1991–2000	60
		1975	13	2001	7
		1970–1975	73	2002	2

c) A házasságok földrajzi kiterjedtsége

Az egy évszázad alatt 50 településsel kerültek házassági kapcsolatba a kaposkelecsényiek.

Ennek közel fele (24 falu) csak esetleges kapcsolat eredménye lehetett. Ide sorolhatjuk még a 2–5 fiatal adó településeket is (Bés, Kiszszelmenc, Csernyő, Zétény, Palágy, Vaskócz, Szürte, USA, Kistráska, Kistárkány, Tarnócz, Eszeny, Kassa, Vajkócz, Nagytárkány, Battyán, Kisgéres). Kétségtől kívül *Nagykapos* jelentette a partnerséget a helybelieknek (22 házasság). Második helyen *Szirénfalva, Dobóruszka és Csicsér* állt (11–20 házasság). Harmadik körnek *Lelesz, Bacska, Nagyszelmenc, Vaján, Deregyő, Budaháza, Polyán* számít (6–10 házasság). A kaposkelecsényi fiatalok házassági köre tehát e 11 település. Az egy évszázad alatt 6-nál több házasságot adó települések (Lelesz,

Bacska, Polyán kivételével) mind Ung-vidékiek. Ennél jóval lazább a kapcsolat a bodrogi falvakkal.

Ha évtizedek szerint nézzük, megállapíthatjuk, hogy 1909–1920 között néhány kivételtől eltekintve a szomszédos településekről választanak párt. A kivételek között szerepel az a két fiatal is, akit a megélhetés Clevelandba sodort, vagy ott született vagy onnan hozott magyar fiatal párjának. 1921–1940 között tovább tágultak a határok. Már Kassáig is elmerészkedtek a kaposkelecsényi fiatalok. 18 település nevét jegyezték be ekkor a nyarádi református házassági anyakönyvbe. 1941–1960 között mintha felbomlottak volna a hagyományos kapcsolatok. Új falvak kerültek a látókörbe (16 település). Lelesz után Vaján, Polyán, Budaháza, Nagyszelmenc is a listára kerül (15 település). 1951–1960 között új irány látszik (Pozsony, Bajánháza, Can, Borsi, Nagytárkány, Budaháza). Az eredeti kapcsolat csak Dobóruszkával, Nagykapossal és Bacskával marad meg. 1961–1990 között folyamatos a kapcsolat Nagykapossal, Szirénfalvával, Deregnővel, Csicserral, Lelesszel, Nagyszelmencsel, Vajánnal, Budaházával. Új kapcsolatot jelent Battyán, Nagyhuta, Kisgéres, Kistráth, Mátyóc, Kistráska, Pálóc, Abara, Szentes. A 20. század második felében elsősorban továbbra is az ungi településekkel van kapcsolata Kaposkelecsénynek, de nem elhanyagolhatók a bodrogi szálak sem. Újabb periódusnak tekinthetjük az 1991–2008 közötti időszakot. Nagykapossal megerősödik a kapcsolat, ami nyilván azt mutatja, hogy a házasulandók már ifjabb korukban bekerültek a városba. Csernyővel alakul erősebben a kapcsolat. A régiek közül megmarad az összeköttetés Szirénfalvával, Nagyszelmencsel, Kistárkánnyal, Vajánnal, Béssel, Budaházával, Zéténnel, Mátyóccal. Új kapcsolatfelvételre kerül sor 8 településsel (Kassa, Nagyráska, Céke, Sátoraljaújhely, Iske, Örös, Kéty). Az utóbbi két évtizedben csak Nagykapossal alkot partnerséget, a település határozott házasodási közege tehát leszűkült a város és a falu kapcsolatára.

d) A felekezeti, nemzetiségi összetartozás ereje

Továbbra is a református anyakönyvbe bejegyzett 359 házasságot vizsgáljuk 1909–2008 között. 262 református fiatal ugyanazon felekezeten belülivel köt házasságot. A vallási endogámia átlaga tehát 73,4%. A vegyes házasságok száma 96, azaz 26,9%.

6. A házasságkötések felekezeti megoszlása Kaposkelecsényben
Marriages by denomination in Kaposkelecsény

	1909–2008	
	pár	%
Református – református	262	73,0
Református – római katolikus	31	8,6
Református – görög katolikus	9	2,5
Római katolikus – református	39	10,9
Görög katolikus – református	14	3,9
Evangélikus – református	1	0,3
Ismeretlen	3	0,8
Vegyes (egyik fél római katolikus)	70	19,5
Vegyes (egyik fél görög katolikus)	23	6,4
Összesen	359	100,0

7. A házasságkötések felekezeti megoszlása Kaposkelecsényben a 20. században
(évtizedenként)

Marriages by denomination in the decades of the 20th century

	Református – református	Vegyes (római katolikus)	Vegyes (görög katolikus)	Vegyes (evangéli- kus)	Isme- retlen	Összes
1909–1910	6	0	0	0	0	6
1911–1920	39	3	2	0	0	44
1921–1930	44	1	1	0	0	45
1931–1940	37	0	2	0	0	39
1941–1950	28	7	1	0	0	36
1951–1960	29	8	3	1	0	41
1961–1970	21	4	0	0	2	27
1971–1980	17	7	2	0	1	27
1981–1990	14	19	7	0	0	40
1991–2000	16	20	3	0	0	39
2001–2008	11	1	2	0	0	14
<i>Összesen</i>	<i>262</i>	<i>70</i>	<i>23</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>359</i>

Ez utóbbin belül vannak református–római katolikus házasságok (70), református–görög katolikus házasságok (23). Egy református–evangélikus párválasztás is történt. Két esetben nem tudjuk a választott pár vallását. Úgy látszik, ha már vegyes házasságra kényszerül egy református fiatal, leggyakrabban a római katolikusok közül választ párt magának. A római katolikusok esetében a nemzetiséget kevésbé tudjuk kimutatni. A 70 házasságkötésnél mindenesetre megkockáztatjuk, hogy az azonos nemzetiséghez (magyar) való tartozás volt az elsődleges szempont. Az egy évszázad alatt mindössze egyetlen evangélikus fiatal kerül be a közösségbe. A görög katolikus házasságok aránya 6,4%-os. A felekezetből kiindulva ezt tekinthetjük a ruszin–magyar nemzetiségek keveredésének, jobban mondva a ruszinok beolvadási folyamatának.

Ha évtizedekre lebontva vizsgáljuk a felekezeti hovatartozást, azt állapíthatjuk meg, hogy 1940-ig alig van vegyes házasság a településen. Ezután 2000-ig folyamatosan nő a református–római katolikus házasság. A református és görög katolikus közös házasság évtizedenként egy-két esetben fordul elő. Mindössze 1981–1990 között emelkedik a számuk 7-re. Az összes házasságot tekintve a református vallási endogámia évtizedekre lebontva 1930-ig fokozatos bezárulást, majd kinyírási tendenciát mutat. A 21. században viszont ismét megfordul a tendencia, ami talán a református egyház magára találását is jelzi. Felekezetenként 1921–1940 között a legzártabb a település (1921–1930: 95,7%, 1931–1940: 94,9% endogám házasság), a legnyitottabb 1981–1990 (35% endogám házasság) és 1991–2000 (41% endogám házasság) között.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Kaposkelecsényben az elmúlt száz évben a református egyház egységesítő ereje nagyobb volt a földrajzi determináltságnál. Ugyanakkor, mivel a reformátusok szinte kizárólag magyarok, így egyértelműnek látszik, hogy a 20. században a nemzetiségi tudat is erős összetartó erőnek számít.

Összehasonlításként nézzük meg a vallás közösségmegtartó erejét a Dobóruszkai Római Katolikus Egyházközségben. 1912–1920 között 124 házasságot vizsgáltunk meg. Ebből 74 esetben mindkét házaspár azonos, római katolikus vallású. A vallási endogám-

mia tehát 59,7%-os. 13 esetben az egyik fél református (10,8%), egy esetben a helvét hitvallást jelölték meg, egy esetben pedig nincs beírva semmi. 35 római katolikus fiatal görög katolikus párt választott magának (28,2%-os exogámia), ami azt jelzi, hogy a két vallás követői már a 20. század elején viszonylag közel kerültek egymáshoz.

8. A házasságkötések felekezeti megoszlása Dobóruszán 1912–1920 között
Denominational distribution of the marriages in Dobóruszka, 1912–1920

	Pár	%
Római katolikus – római katolikus	74	59,7
Református – római katolikus	13	10,5
Helvét hitvallás – római katolikus	1	0,8
Római katolikus – görög katolikus	35	28,2
Ismeretlen felekezetűek	1	0,8
<i>Összesen</i>	<i>124</i>	<i>100,0</i>

e) A család összetartó ereje

A 20. században Magyarországon meggyengült a család mint intézmény ereje.¹¹ Ez a házasságok számának csökkenésében is lemérhető. De mutató lehet az egyének családi állapota, ezek számszerűsége is. A házassági anyakönyvekből arra is következtethetünk, hányan kötik első házasságukat, hányan kényszerülnek újabb házasságra. Ezt a szempontot is megvizsgáltuk a kutatott településen.

Az 1909–2008 között kötött házasságokból 306 volt első házasság (nőtlen – hajadon között). Ez 85,2%-ot jelent.

9. A református párok családi állapota a házasságkötésnél Kaposkelecsényben, 1909–2008

Calvinist couples by marital status at marriage in Kaposkelecsény, 1909–2008

	Pár	%
Nőtlen – hajadon	306	85,2
Nőtlen – elvált	5	1,4
Nőtlen – özvegy	3	0,8
Elvált – hajadon	8	2,2
Özvegy – hajadon	4	1,1
Özvegy – özvegy	9	2,5
Elvált – elvált	2	0,5
Özvegy – elvált	0	0,0
Egyik fél özvegy	7	2,0
Egyik fél elvált	13	3,6
Ismeretlen családi állapotúak	2	0,6
<i>Összesen</i>	<i>359</i>	<i>100,0</i>

¹¹ Erre vonatkozó konkrét adatunk Szlovákiából nincsen. A házassági kapcsolatokat csak Nagytárkányban vizsgáltuk, de mint az exogámiát bemutató fejezetből kitűnik, az ottani eredmények nem esnek egybe a kaposkelecsényivel, mivel más házassági körzetbe és más felekezethez tartozik a két település.

Az átlag felett az 1911–1920, 1951–1960, 1971–1990 közötti időszakok adatai vannak, de még 2001–2008 között is eléri az átlagot (85,7%). A fiatalok nagy többsége szemléletéhez tehát a 20. században is beletartozik a házasságban élés, a családalapítás. Az újránházasodók (14,7%) szintén családpártiak. Ők az özvegyek és az elváltak közül kerülnek ki. 1920-ig alig van ilyen házasság (1 özvegy és 3 elvált köt újabb házasságot), az utána következő időszakban sem sok özvegy köt újabb házasságot (1931–2008: 20 házasság). Az elváltak újránházasodása sem gyakori: ők, ha újra házasodnak, inkább az első házasulók közül keresnek párt maguknak. 1909–2008 között összesen 15 elvált személy próbálkozott újra, de közülük csak ketten kerestek maguknak ugyanolyan családi állapotút. Özvegyek esetében (21 házasság) ez utóbbi szám 9. Nem tudjuk, mennyi a házasságon kívüli együttélés. Ha van is ilyen, talán az elváltaknál és az özvegyeknél fordulhat ekkor még elő. Az egyedül élőkről sincs kimutatásunk.

Mindebből arra következtethetünk, hogy településünkön a család intézménye még tartja magát. A fiataloknak az a célja, hogy házasságot kössenek és családban éljenek.

Összehasonlításként itt is közöljük a dobóruszkai anyakönyvi adatokat. 1912–1914 között 36 házasság jött létre. Ebből 22 nőtlen–hajadon (62%), 3 özvegy–hajadon (8%), 5 özvegy–özvegy (14%). 6 esetben a nő férjtelen jelzót kapta, ami lehet elvált, megesezt vagy vadházasságban élő személy is, akit legény, esetleg özvegyember vett feleségül (17%). Itt is láthatjuk, hogy lazább közösségről van szó, mint a reformátusoknál.

10. A római katolikus párok családi állapota a házasságkötésnél Dobóruszkán, 1912–1914

Roman Catholic couples by marital status at marriage in Dobóruszka, 1912–1914

	Pár	%
Nőtlen – hajadon	22	62
Nőtlen – férjtelen	5	14
Özvegy – férjtelen	1	2
Özvegy – hajadon	3	8
Özvegy – özvegy	5	14
<i>Összesen</i>	<i>36</i>	<i>100</i>

f) A házasulandók korcsoportja

A kaposkelecsényi lányok 17 éves koruk után mennek férjhez. A legkorábbi férjhez menetel 15 évesen 1 fő, 16 éves korban 1910–1920 között 3 fiatal, 1931–1950: 10 fiatal esetében volt. A legtöbben 17–20 éves korukban kötnek házasságot. Megfigyelhető, hogy ebben a korcsoportban is egyre többen várnak e döntő lépésre legalább 18 éves korukig. 1971–1980 között legtöbben a 19 éves lányok közül választottak párt. Az évszázad második felében még a 21–24 évesek is eséllyel indulhattak.

A férfiaknál a házasodási kor jórészt a 21–30 éves korhoz köthető, de még 31–40 év között is többen házasodnak, mint a 20 év alatti korosztály. Azért a 21–24 év jobban preferált, mint a későbbi (11. táblázat).

11. Házasságkötések korcsoportonként a kaposkelecsényi reformátusoknál 1909–2008 között

Marriages by age group among the Calvinists in Kaposkelecsény, 1909–2008

Kor (év)	15–20	21–24	25–30	31–40	41–50	51–60	61–	Isme- retlen	Össze- sen
1909–1910	vőlegény	–	3	3	–	–	–	–	6
	menyasszony	5	1	–	–	–	–	–	6
1911–1920	vőlegény	3	22	9	1	2	–	7	44
	menyasszony	31	7	–	–	–	–	4	44
1921–1930	vőlegény	1	17	10	2	2	2	1	46
	menyasszony	23	9	3	2	1	1	7	46
1931–1940	vőlegény	6	11	17	2	2	–	1	39
	menyasszony	26	3	3	5	–	–	1	39
1941–1950	vőlegény	1	1	24	6	1	–	–	36
	menyasszony	23	7	1	4	1	–	–	36
1951–1960	vőlegény	1	9	24	7	–	–	–	41
	menyasszony	24	11	6	–	–	–	–	41
1961–1970	vőlegény	1	15	8	2	1	–	–	27
	menyasszony	16	7	3	–	1	–	–	27
1971–1980	vőlegény	2	14	7	3	–	–	–	27
	menyasszony	14	7	5	1	–	–	–	27
1981–1990	vőlegény	2	10	4	1	–	–	–	23
	menyasszony	11	6	1	1	–	–	–	21
1991–2008	vőlegény	5	21	18	4	–	–	–	5
	menyasszony	18	22	8	4	–	–	–	1
Összesen	vőlegény	22	123	124	28	8	2	2	50
	menyasszony	191	80	30	19	3	1	1	34

12. Összesítő tábla a korkülönbségről %-ban kifejezve, kaposkelecsényi reformátusok
Age differences between husbands and wives, Calvinists in Kaposkelecsény

	A házasfelek azonos korúak		A vőlegény idősebb		A menyasszony idősebb	
	N	%	N	%	N	%
1909–1910	0	0,0	7	100,0	0	0,0
1911–1920	2	5,4	27	69,2	10	25,6
1921–1930	1	3,1	28	87,5	3	9,4
1931–1940	0	0,0	34	89,5	4	10,5
1941–1950	0	0,0	24	92,3	2	7,7
1951–1960	2	4,9	39	95,1	0	0,0
1961–1970	2	7,4	24	88,9	1	3,7
1971–1980	1	3,8	16	61,5	9	34,6
1981–1990	4	21,1	14	73,7	1	5,3
1991–2000	5	13,9	29	80,6	2	5,6
2001–2008	4	28,6	5	35,7	5	35,7
1909–2008	21	6,9	247	81,0	37	12,1

A házasfelek közötti korkülönbségre a legjellemzőbb, hogy a férfi 2–10 évvel idősebb a párjánál. Legideálisabbnak a 2–3 év különbséget tartják, bár az utóbbi évtizedben nő a korkülönbség. A vőlegénynél (1–3 évvel) idősebb menyasszony választása 1971–1980 és 2001–2008 között jött szokásba (12. táblázat).

Ugyancsak összehasonlításként, a dobóruszkai plébániához tartozó lányok 59,4%-a 16–20 éves korában, 21,6%-a 21–24 évesen veszi le a pártát. Az ennél idősebbek talán már nem is az első férjhez menetelüket jegyeztetik be az anyakönyvbe. A legfiatalabb vőlegény 20 éves, 24,3%-uk még a katonaidő kitöltése előtt (21–24 évesen) teszi meg a döntő lépést, a többiek azután. A legtöbben 25–26 évesen kötnek házasságot (11 fő).

13. Házasulók korcsoport szerint a római katolikusoknál Dobóruszkán 1912–1914 között

Bridegrooms and brides by age group among Roman Catholics in Dobóruszka, 1912–1914

Kor (év)	Vőlegény	Menyasszony
15–20	1	22
21–24	9	8
25–30	16	1
31–40	2	3
41–50	4	3
51–60	2	0
61–	0	0
Ismeretlen	3	0
<i>Összesen</i>	<i>37</i>	<i>37</i>

14. Házasodási korkülönbség a római katolikusoknál Dobóruszkán 1912–1914 között

Age difference between bridegrooms and brides among Roman Catholics in Dobóruszka, 1912–1914

Azonos korúak: 0		
	A vőlegény az idősebb	A menyasszony az idősebb
1–2 évvel	5	–
3–5 évvel	9	–
6–10 évvel	14	–
11–15 évvel	2	–
16–20 évvel	3	–
Ismeretlen	3	1
<i>Összesen</i>	<i>36</i>	<i>1</i>

5. A település egységesülése, belső rendje

a) A település előljárósága

A 20. század első felében Mocsár, Nyarád és Kelecsény három önálló település volt külön előljárósággal. Az előljáróság élén a községi bíró állt. Községi képviselők, esküdtek, pénztáros, közgyám is közülük került ki időnként.¹² Az egyháztanácsokban (presbiter, gondnok, egyháztanács tag) és civil szervezetekben (Hangya, Hitelszövetkezet, Úrbéres Társaság, Tűzoltó Egyesület, Levente Egyesület, Tanító Egyesület) is töltöttek be tisztségeket. A tanítón kívül mindenki gazdálkodó volt. Szüleik gazdaságát vitték tovább, esetenként azt gyarapítva is. A házastárs is hasonló társadalmi helyzetű családból származott. A birtokgyarapításnak azonban akadályt szabott egyrészt a település határának szűkössége, másrészt a családnagyság.

b) Egyházak a településen

Református egyház

Mocsár és Nyarád a reformáció óta mindig református egyházközség volt.

Református családok voltak a Csörgő, a Demjén, a Kovács, a Tóbiás, a Timkó, a Léko családok.

A korábbi évszázadokban Sárospatak volt az egyházi központ. A Csehszlovák Köztársaság megalakulásával 9 egyházmegye jött létre: 2 szlovák és 7 magyar. A vizsgált települést az eperjesi egyházmegyéhez csatolták (az eperjesi gyülekezetet a kaposi lelkész látta el). Az 1990-es években aztán a Latorca melletti területekből létrehozták az Ungi egyházmegyét. Az egyházmegyéhez tartozó 14 egyházközségnek most Nagyszelmencben működik az esperesi hivatala. (Korábban Kaposkelecsényben is volt.) A környéken Vajánban sikerült létrehozni református iskolát. (A nagykaposi terv nem valósult meg.) Ahol nincs egyházi iskola, ott is folyik a gyerekek hittanoktatása. Kaposkelecsényben a hittanóra hétfőig van. Néhány évvel ezelőtt még 40 kisdíjakot készített fel a lelkész a konfirmációra. Ottjártunkkor (2008) már csak 14 hittanos volt, ami összefüggésben van a születések számának csökkenésével és a gyermekek más településen történő taníttatásával is.

A lelkész azonban büszke rá, hogy a szocializmusban sem volt névadó ünnepség, s az esküvőkön és a temetéseken sem nélkülözték az egyházi szertartást. A tiszteletes úr nem sok újítást vitt a gyülekezet életébe. Kivételnek tekinthető, hogy a kántori teendőt is ellátja, valamint hogy a presbitérium tagjai között már nők is vannak. A presbitérium 12–13 fős, mindhárom falurész (Nyarád, Mocsár, Kelecsény) egyenlően képviselteti magát benne, sőt ide tartoznak a dobóruszkai reformátusok is. A templomba elsősorban a nők járnak. Ha egyes nemzetiségű házasságkötésre kerül sor, a pap a hallgatóság kedvéért magyarul és szlovákul is szól a gyülekezethez és az új párhoz. A lelkész rendszeresen látogatja a gyülekezeti tagokat. Különösen az idősek, betegek igénylik ezt a szolgáltatást.

¹² <http://kelecseny.Mindenkilapja.hu/html/18232966/render/bemutakozunk>, illetve a Vármegyei Szociográfiák IX–X. *Ungvár és Ung vármegye* (1940) című könyv alapján.

Az istentiszteletek mellett szeretetvendégségeket is tartanak. Gyülekezeti látogatást Beregszászra és Budapestre szerveztek a Magyarok Világtalálkozója alkalmából. A lelkész Csapon is szolgált már. Szeretnék az ungi szálakat erősebbre fűzni. A kelecsényi és a deregnyői lelkész fontosnak tartja a magyar nyelvű sajtó terjesztését is. Az 1990-es években újraindították a *Református Újságot* (2008-ban a 15. évfolyam jelent meg). A két világháború között rendszeresen megjelent a *Szeretetmaptár*.

Római és görög katolikus egyház

A reformáció idején Dobóruszka is reformált, de később visszatért a katolikus hitre. Dobóruszkaához 12 falu tartozott, de a határrendezéskor Kisszelmenc, Téglás és Palló a Szovjetunióhoz került. Így most a római katolikus dobóruszkai anyaegyházhoz Nagyszelmenc, Szirénfalva, Budaháza, Kaposkelecsény, Vajkóc és Mátyóc tartozik. Az általunk vizsgált településekről a két háború között a katolikusok vagy Dobóruszkába, vagy Nagykaposra jártak templomba, attól függően, melyik templom esett közelebb a lakásukhoz. A ruszkai római katolikus templomot a görög katolikusok is használták a földrajzi közelsége miatt. Egyébként egyházilag ők Mátyóchoz tartoznak. Az első Szlovák Köztársaságban nem engedélyezték a görög katolikus felekezet működését (Romániához és a Szovjetunióhoz hasonlóan). Csizmár Etel nagybátyja mint görög katolikus lelkész több évtizedet szenvedett hite miatt (börtön, kényszermunka). Talán e tiltás és kényszer is közelebb vitte a két felekezet tagjait egymáshoz. Görög katolikusokként tartották számon a településen a Csizmár, az Üveges, a Homolya, az Ignác családot. Római katolikusok voltak a Fuksz, a Károly, a Ferkó családok.

A kaposkelecsényieknek egy évtizedébe került, míg felépíthették és használatba vehették (1968–1979) a kelecsényi templomot, amelyet mind a római, mind a görög katolikusok használnak. Az egyik hétvégén Weiszer Attila római katolikus plébános, a másikon Iván Barnabás görög katolikus lelkész szolgál. Az egyháztanácsot is közösen működtetik. A hívek között teljes az egyetértés, látogatják egymás szertartásait is. A vegyes házasságok ellen már évtizedek óta nincs semmi kifogásuk.

c) A település oktatási és kulturális intézményei¹³

A két háború között a református egyház Mocsárban működtetett egy iskolát, ahová mindhárom falu református gyerekei jártak.

Az első *református iskoláról* 1810-ből tesznek említést a források. Ez a templom mellett épült. A 19. században itt tanított Kun Dániel tanító úr. A faépület 1875-ben leégett. Az új iskola és tanítólakás 1910-ig szolgálta az oktatást: ekkor ismét tűz ütött ki és ehelyett is újat kellett építeni. A kommunista korszak beköszöntéig egyházi kezelésben állott.

A kelecsényi katolikusok kezdetben a nagykaposi iskolába jártak, mígnem 1911-ben megnyílt a *Magyarkelecsényi Községi Népiskola*. Egy tanító egy tanteremben tanította a nebulókat. Később, 1927-ben építettek egy kéttantermes, kéttanerős állami iskolát, amely elsősorban a katolikus gyerekek tanulását szolgálta. A 20. század negyvenes éveiben 80–85 gyerek járt ide. Az iskolát 1947-ben felújították, s 1958-ban is végeztek

¹³ Lásd: Krónika. A másik felhasznált forrás: A Kaposkelecsényi Nemzeti iskola...

kisebb javításokat az épületen. A felekezeti iskolák megszüntetésével ez utóbbi lett a kaposkelecsényi Nemzeti Iskola. A reformátusok épületéből kultúrházat csináltak. A két háború között magyarul folyt az oktatás. 1945–1950-ben szlovák volt az oktatás nyelve, majd ismét magyarul tanulhattak a diákok. Emellett a nemzeti nyelvet (szlovák) is tanították, 1954-től pedig az orosz is.

A tanulóifjúság száma folyamatosan változott. Az 1955/56-os tanévben 92 gyermek járt helyben 1–5. osztályba. Egy-két évvel később 95 fő, 1985/86-ban 73 volt a tanulók létszáma, közülük 35 cigány származású.

Később ugyan a gyermekek száma csökkent, de az alsó tagozatos iskolai oktatás és az óvoda az ezredfordulón is megmaradt. A kaposkelecsényi fiatalok középfokú oktatása a 21. század elején főleg Nagykaposon folyik.

A falu kulturális tevékenysége a kultúrházhoz, illetve az 1949-ben alakult Csemadokhoz kötődik. Az ott folyó munkát az igazgatók és a tanítók irányították. 1950-ben Demjén István kocsmáját alakítják át kultúrházzá. Ekkor már volt falusi könyvtár és mozi is, mely utóbbi 1950–1966 között működött.

A 20. században a településen orvos nem volt, jelenleg sincs. A faluhoz a legközelebbi orvos Nagykaposon, a legközelebbi kórház Ungváron volt (18 km), ám mivel a párizsi békeszerződés elszakította egymástól a két települést, mindenképp szükségessé vált az egészségügy fejlesztése. 1957-ben Nagykapos kapott kórházat (szülészeti, fogorvosi és gyermekosztályt is beleértve), 1958-ban Nagyszelmencen is nyitottak orvosi rendelőt. Később Királyhelmece vették a kaposkelecsényi nőket szülni. Vannak, akik a tőketerebesi vagy a kassai kórházat választják.

d) A településen működő civil szervezetek, pártok

A Csehszlovákiai Magyarok Kulturális Egyesülete (Csemadok) Kaposkelecsényben 1950-ben alakult meg.

A *Csehszlovák Kommunista Pártnak* is megalakult a helyi tagszervezete. 1958-ban négy tagja volt. A *Csehszlovák Ifjúsági Szövetség* (CSISZ) a fiatalokat tömörítette. Főleg az iskolában fejtette ki tevékenységét. 1958-ban közöttük szervezték meg a tűzvédelmi szolgálatot.

1967-ben Kaposkelecsényben is megalakult a *Csehszlovák Nőszövetség* helyi bizottsága. 1968–1973-ig naplót is vezettek.¹⁴ E nőszövetség a Vöröskereszthez tartozik, központjuk Terebesen van. Jelentős közösségi és karitatív tevékenységet folytat a faluban. A református egyház is működtet egy *Nőegyletet*. A lelkész felesége vezeti. Elsősorban Deregyőre, az oktatási központba látogatnak el.

2009-ben megalakult, 2010-ben hivatalosan is bejegyezték a *Kerecsen Polgári Társulást*. Az alapítók elsődleges feladatuknak a magyar kultúra és hagyomány ápolását, a helyiek nemzeti öntudatának erősítését tartják. Rendezvényeiket a magyar vállalkozók és a Magyarok Világszövetsége is támogatja.

¹⁴ A naplóba való betekintést Lékó Juditnak köszönhetem.

e) Gazdasági egységek

A mezőgazdaság átszervezése Csehszlovákiában is megtörtént a második világháború után. Kaposkelecsényben 1949-ben előkészítő bizottságot hoztak létre a szövetkezet megalakítására, ám a közös gazdálkodást sokan ellenezték (az asszonyok csalánnal kergették el azokat, akik a barázdákat be akarták szántani), így az első szövetkezet 1953-ban feloszlott. Néhány hónap után 14 családdal újraalakult, 1958-ban már 215 tagjuk volt. 1960-ban 225-en dolgoztak a szövetkezetben, köztük 80 nő. 1966-ban a szövetkezetnek 119 állandó dolgozója volt (a nők száma ekkor 39), 1967-ben 185 a tagság létszáma, amelyből 54 a nő. 1959-ben már különböző munkacsoportokban működtek (építkezés, zöldség-, illetve dohánytermesztés, traktoristák, gépjavítók). Az 1960-as években már 1333 hektáron gazdálkodtak, amelyből 1032 hektár volt a szántóterület. A tagság fél hektár háztáji földet kapott magángazdálkodásra. Jelentős volt a szövetkezet állatállománya is.

Az 1980-as években a kaposkelecsényiek is csatlakoztak Nagykaposhoz, így közös gazdaság működött nagykaposi irányítással. Magába foglalta Budaháza, Dobóruszka, Kaposkelecsény, Nagyszelmenc, és Szirénfalva mezőgazdasági dolgozóit is.

6. A kapcsolatháló működésének infrastrukturális alapjai

A családok önálló családi házakban laknak. A lakásállomány megújítása a hatvanas években kezdődött. 1960–1964 között 24 család épített új házat: családalapító ifjak, illetve a középgenerációhoz tartozó helybeliek. 1966-ban 13 család kapott kölcsönt lakásépítésre a szövetkezettől. A családi házakat elsősorban a Lékó János kőműves köré szerveződött brigád építette, a családok közreműködésével. A középületek javítását általában környékbeli munkacsoportok végezték. (A kirányhelmei Építkezési Vállalat 1967-ben nagykaposi, dobóruszkai, szirénfalvi, vetkői munkásokat küldött az iskola javítására. 1959-ben a nagykaposi Építészeti Vállalat végezte az óvoda átalakítását.)

A második világháború idején a cigány családokat a községtől távolabb eső telepre kényszerítették, később azonban visszatelepülhettek a községbe. 1967-ben 144-en élnek itt 15 viskóban (3 x 3 méter alapterületű, maguk készítette építményben). Az egy helyiségre jutó átlag 9,6 fő. Ez egyúttal jelzi a család- (háztartás-) nagyságokat is. Ez a telep is a község szélén fekszik (a mocsári temető mellett), de 1967-ben járdát építettek hozzá, a községbe, az iskolába való bejárást megkönnyítendő.

1956-ban építettek kövesutat Nagykapos és Kelecsény között. Ezzel megindulhatott az autóbusz-közlekedés Nagyszelmenc és Nagykapos között, amely átvezetett Kaposkelecsényen is. Először 1966-ban vásárolt személygépkocsit Lános György és Tóbiás Benjámint, a tömegközlekedés mellett tehát megindult a családi utazás is. A Latorca folyót 1959-ben szabályozták, a munka befejezését Izskében és Szirénfalván ünnepelték, s a kaposkelecsényiek is részt vettek rajta.

A település villamosítására 1957-től nyílt lehetőség. A villany bevezetésével elkezdődhetett a háztartási gépek vásárlása is (mosógép, villanyvasaló). Kiepült a telefonhálózat is: 1964-ben 20 állomás volt, 6 közösségi (HNB, Ref. Lelkészi Hivatal, iskola, óvoda, szövetkezet) és 14 családi háznál.

1962-ben indították be a hangszórós tájékoztatást, amelynek adóállomása a Helyi Nemzeti Bizottság épületében volt. Ma is ott működik. A fő cél a község lakosainak hivatalos tájékoztatása, de helyt adnak magánhirdetéseknak is (temetés, adásvétel stb.).

A kereskedelem is közösségi célokat szolgált. A falu mezőgazdasági termékekből önellátó volt, a működő két boltban pedig megvásárolhatták a háztartásban legszükségesebb élelmiszeripari cikkeket. 1986-ban a bevásárlóközpontban egy élelmiszerrészleg, egy tej- és kenyérbolt, egy húsbolt és egy vendéglátóhely működött, egy-egy eladóval. A régi üzletekben is volt árusítás. Az ötvenes-hatvanas években egy kocsmá működött, ahová elsősorban a férfiak tértek be. A kereskedők, vendéglátósok száma tehát 3–6 fő volt. A két háború között ezt a tevékenységet zsidók végezték, később a munka a törzsköcs helybeliek és a szomszéd településről átjárók kezébe került.

7. Új kapcsolatháló kiépülése

A 20. század utolsó negyedében településünk is új politikai, társadalmi, gazdasági körülmények közzé került. 1990-ben Szlovákia és Csehország különvált. Településünk Szlovákia területére esik Ukrajna szomszédságában és Magyarország közelében. 2004-ben az ország csatlakozott az Európai Unióhoz. A rendszerváltozás és az EU-csatlakozás egyaránt hatással van a kaposkelecsényi családok életére. A legnagyobb változást a JRDSz és így a közös tulajdon megszűnése, a magántulajdon kialakulása jelenti. A mezőgazdasági szövetkezet feloszlása miatt a tagság egy csapásra munkanélkülivé vált. A településen a társadalmi visszarendeződés lehetőségét a földmagántulajdon visszaszerzése biztosította. Ezzel éltek a lakosok, mára megközelítően minden család önfoglalkoztató, önfenntartó. A többség 1–4 hektáron gazdálkodik, egy-két családnak van 20–25 hektár földje. Mindenki az elődeitől örökölt földet kaphatta vissza. Az úrbéres föld községi tulajdonba ment át. A rétet és a legelőt a legelőközösség, a Latorca partján fekvő erdőt az erdőközösség működteti. Ez utóbbinak 60 tagja van. Mind a két közösség a régi szabályok szerint működik. Tagjai az egykori tulajdonosok leszármazottjai. Egyéb gazdasági szervezet nem működik a településen. A szövetkezet központja Nagykaposon, egységei Nagyszelmencen és Szirénfalván maradtak, Kelecsényben a magtár. A közös állattenyésztést teljesen felszámolták.

A munkaképes korosztály nagy része munkanélküli. Kétharmad részük nő. A munkanélküliség leginkább a cigány családokat sújtja. A fiatalabb korosztály Nyugat-Szlovákiába vagy külföldre (Csehország, Spanyolország, Anglia) megy munkát vállalni. Magyarország nem vonzza a település lakóit, hiszen itt is nagy a munkanélküliség, különösen a közeli Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Ukrajnával pedig nincs kapcsolatuk, mivel az nem tartozik az Európai Unióhoz.

A település ma is magyarnak számít. A lakosság 90%-a magyar nemzetiségű, az itteni cigányok is magyar anyanyelvűek. De a környező falvak (Szirénfalva, Nagyszelmenc, Dobóruszka, Budaháza) lakosai között is alig vannak szlovák ajkúak, illetve olyanok, akik szlováknak vallják magukat. Nagykapos kisvárosban – ahol közel 10 ezren élnek – már több a szlovák (35,9%). A magyar nyelvhatár Vaján, Abara, Mokcsakerézd, Mokcsamogyorós falvaknál ér véget. Teregyő, Sürnyeg már szlovák település.

A község még az 1980-as években kapcsolatot épített ki a magyarországi *Tiszakanyárral*. Az első közös futballmeccset 1979-ben játszották. A kétnapos program többnyire fürdőzés, találkozás a baráti családokkal, közös vacsora, szórakozás. Másnap

öregfiúk meccse és a két falu focicsapatának mérkőzése. A találkozóra általában júliusban kerül sor, esetenként a falunappal összekacsolva. A három évtizedes kapcsolat (kölcsonös látogatás, kulturális és sportprogramok) mára már kölcsonös gazdasági együttműködést is eredményezett. Közös pályázatokban gondolkodnak, amely a turizmust és a természetvédelmet erősítené. Leader közösség létrehozásáról tárgyaltak Túristvándiban, Szatmárcsekén, Fehérgyarmaton 2007-ben. Az együttgondolkodás, közös pályázás lehetőségeinek kihasználása a környező települések vezetőivel is megindult. 15–20 falu 2007-ben közös pályázatot tervezett a Szirénfalva–Nagykapos kerékpárút megépítésére.

A keleti kapcsolatépítés lassabban halad. Eredménynek tekinthető, hogy Nagyszelmencnél megnyílt egy határátkelő (gyalogos és kerékpáros forgalom részére). Korábban nagy kerülővel, Németinél lehetett átlépni a határt Kárpátaljára. Ezért aztán csupán szűk családi kapcsolattartásra volt lehetőség, jóllehet a második világháború előtt gazdasági és házassági kapcsolatok is irányultak Ungvárra, Kisszelmencre és más, ma Ukrajnához tartozó falvakba. A schengeni határ még mindig nem ad elég lehetőséget Kaposkelecsénynek, hogy a természetes vonzáskörzettel – Kisszelmencsel, Szürtével, Palád-komorócczal, Ungvárral stb. – visszaállítsa kapcsolatait. 2011-ben mintha nyitás jeleit tapasztalnánk. A március 15-i ünnepségre a kárpátaljai Credo együttest hívták meg vendégszereplésre. Ekkor avatták fel a Magyar Életfát is.¹⁵

A házassági kapcsolatokról a 21. század elején az a vélemény, hogy inkább a kaposkelecsényiek mennek el más településre családot alapítani, minthogy ide hoznának fiatal házaspárt.

Kaposkelecsény felekezeti hovatartozást illetően ma is főleg református közösségnek számít. Katolikusok – beleértve a római és a görög katolikusokat is – egyharmad arányban vannak a településen. A református templom mellett ma már van egy katolikus templom is – 1968–70-ben épült –, amelyet a két felekezet 1978 óta együtt használ. A reformátusok működtetnek egy református nőszövetséget is.

A községben ma is működik a Csemadok, a Nőszövetség, van Sportklub. Nincs azonban énekkar, színjátszó kör, nyugdíjas klub. A község évente megrendezi a nyugdíjas napot (összel), ahová kulturális programmal, vacsorával és némi ajándékkal (utalvány) várják a mintegy 160 nyugdíjast (akik között többségben vannak az özvegyasszonyok). A kulturális élet visszábbá szorult. Igaz, ma már az emberek, családok kulturális lehetőségeit kiszélesítette az általánossá vált rádió, televízió és legújabbban az internet. Kitérítette a lehetőségeket az autózás, legyen bár szórakozásról vagy gazdasági-kereskedelmi tevékenységről szó.

A Csemadok évente kétszer – ősszel és tavasszal – szervez Kétkelén egész napos programot (ősszel és tavasszal). A kaposkelecsényi és a környező falvak asszonyai főzőversenyen mérhetik össze tudásukat. Az eredményekről szóló oklevelek – mint a falu teljesítményének dokumentumai, illetve az összefogás bizonyítékai – a polgármester szobáját díszítik.

A futballisták ugyancsak a helybeli és a szomszédos települések sportpályáin mérkőznek meg rendszeresen. Kaposkelecsény a Szlovák Futballsövetség járási futballbajnokságán vesz részt. Jelenleg a második osztályban szerepel. Korábban a Töketerebes járás magyar falvainak futballcsapataival mérkőztek, most a Nagymihályi járás csapataiban több a szlovák ellenfél. Időnként a falurészek – Kelecsény, Mocsár,

¹⁵ Az adatokat Molnár Károlynak és Varga Tibornak köszönöm.

Nyárád – között is tartanak labdarugó–mérkőzést. A jelenlegi és egykori lakosok alkotják a csapatokat. Az első helyezett vándorserleget kap, amelyet egy évig birtokolhat.

Villámturnát is rendeznek a négy környékbeli magyar falu fiatalságának.

A község évtizedek óta megrendezi a falunapot, októberben vagy novemberben.. Erre magyar művészeket is meghívnak, hogy szórakoztassák a lakosságot. A rendezést a községi önkormányzat és a Csemadok közösen vállalja.

Az összlakosságot tekintve a 21. század első évtizedében mintegy 840 a település lakóinak száma. Ennek 19,1%-a nyugdíjas, 23,8%-a fiatal, 5,9% az elemi iskolás és óvodás. Megmaradt ugyan a településen az 1–4. osztály, de sok gyereket szüleik különböző előítéletek miatt Nagyszelmencre, illetve Nagykaposra visznek alapiskolába.

8. A vérségi kapcsolatok alakulása

a) A rokonság számontartása

Nemzetség

„A nagyapám meghalt korán, de tán a második unokatestvére itt lakott. Ő mondta, hogy Veskócról származott. Onnét jött a Timkó nemzetség. A nemzetség az közösség. Nem egy család, hanem többen vagyunk. Nők, férfiak mindenki beletartoznak. A halottak emléke is benne van.” *„Ez olyan gazdagabb nemzetség. Jó nemzetségből való a vőlegény vagy a menyasszony.”*

Rokonság, família, atyafi

„A szülei az én apámmal unokatestvér volt. Azt még rokonnak tartjuk most is.” *„Ritkán mondták, hogy olyan famíliából való.”* *A rokonság vagy família közeli vagy távoli lehet.”* *„Az atyafit ismerem, de nem használjuk.”*

Ág

„A második és harmadik ág is rokon.” *„Gazdag ágból való vagy szegény ágból való. Ki melyen ágban van.”* *„Hanyadik ágig hívnak a lakodalomba? A testvéreket, az unokatestvéreket meg azok gyermekeit.”* *„Az ág az unokatestvérség meg az unokatestvérjének a gyermekei. Elágazott – így mondják.”*

Ősök, elődök, utódok

„Az őszám a dédszülőm vagy még azelőttiek.” *„Az elődeinkről beszéltek. Az utódaink a gyermekeink, unokáink.”¹⁶*

¹⁶ Az idézett szövegek a Szerző gyűjtéséből származnak: kaposkelecsényi lakosokkal készített interjúk, 2006–2008.

A rokonság számontartásáról megállapíthatjuk, hogy viszonylag kevés az összefoglaló megnevezés. A nemzetség, a rokonság, az ág a legismertebb. Az összefoglaló megnevezésben egységesülési folyamat zajlik le. Több terminust szinonimaként használnak. A magyar rokonságrendszer hagyományos elve még működik. Minden férfi rokont bátyya, minden női rokont nénye megnevezéssel illetnek, bármelyik generációba tartozik is. A házastársi rokonok közül az ánygó, ányga, ánygós elnevezést, újabban a sógort használják. Az ipam, napam, kisebbik uram, öregbik uram terminusok teljesen hiányoznak. Mindebből arra következtethetünk, hogy a hagyományos rokonságrendszer (nemzetség, nagycsalád) túl korán felbomlott. Ebben szerepe lehetett a viszonylagos határ korlátozott eltartó képességének, a korai amerikai kivándorlásnak és a nagyfokú exogámiának. A lányok vidékre való férjhez adása együtt járt a fiúk földöröklési szokásával (a lányok kifizetése az ingatlanból). A menynek (menyecskének) új családjában igen korlátozott jogai voltak. A gyermekszülés (az utód biztosítása) mellett gyakorlatilag munkaerőként szerepelt a férj családjában. A gazdaságot a férj szülei irányították (az anyós főzött, vigyázott az unokákra). A fiatalasszony együtt dolgozott a mezőn a család férfitagjaival (kapált, markot vert, szénát gyűjtött stb.). A menyecske nem rendelkezett pénzzel, igaz, a házasságba tehenet vitt. Az állatvagyon (főleg a szarvasmarha, esetleg a sertés) egyébként is a tőkét jelentette az ungi családokban. A leggazdagabb családokban ragaszkodtak leginkább az endogámiához, ezen belül a relatív endogámiához (rokonházasság). Elsősorban a földosztódásától védekeztek ilyen módon. Ez azonban az általunk vizsgált településen nem volt gyakori. Gyakrabban emlegetik a vőség intézményét, aminek ugyancsak gazdasági oka volt. Az olyan családokban, ahol csak lányok voltak, valamelyik fiatalhoz „bévül jött” a vő. Ez jelenthette azt is, hogy a településen belül olyan családból, ahol több házasulandó fiú volt, valamelyik elment egy földes gazda családjába. Kellott a munkaerő. A helyzetét az is mutatja, hogy az ilyen férfira gyakran rámondták: „menyecskének ment”. Más faluból is került vőnek való, főleg a gazdagabb családokba (exogám házasság).

A két- és háromgenerációs család együttélése – bár nem egyenlő arányban – bevett gyakorlat volt. A szülők tehát minden esetben választottak maguknak egy gyermeket, aki később a gondviselőjük is lett. A többi házas gyermek önálló családi életet élt. Különösen megkönnyítette ezt a lehetőséget az amerikai munkavállalás, mivel a pénzzel visszatérő legények pénzzel – a család összefogásával – önálló házat építhettek. Ezért szaporodott meg a 20. század elején a lakóházak száma. A világháborúk és katonáskodás miatti késleltetett házasságkötés és egyéb születésszabályozási módszerek pedig ugyancsak csökkentették a családok számának növekedését, és így fékeztek az elszegényedést.

*15. Rokonsági terminológiák Kaposkelecsény a 21. század elején
Terminology of kinship in Kaposkelecsény at the beginning of the 21st century*

Generáció	Megszólító	Példa	Hivatkozó	Példa
<i>Közsangviniikus (vér szerinti) rokonság (egyeses ág)</i>				
3. generáció (előd)	dédapá		dédnagyapa/ dédnagyanyám	„Timko dédnagyapám meghalt a járványban az 1800-as években.” „Dédnagyanyámnak a neve ott van a temetőben.” „Az udvaron csináltak bált az én szüleim, nagyapám, öregszülőim.”
2. generáció (előd)	dédmama mama/nagyanyám nagyapám	„Mama ez legyen az enyém.”	településnév+nagy- anyám	„Kisszelencei nagyanyám” „A másik gyerek a kaposi nagyanyjánál van.” „Az anyuka oldaláról való szülők.”
1. generáció (előd)	édesapám/apukám/apu édesanyám/édesanyám anyukám		édesapám, apám édesanyám/ anyám szüleim	„Az én szüleim mentek megkérni a lányt.” „Ami anyámnak volt, szétraktuk a testvéremmel.” „A nővérem szedte a markot.” „Van egy lánytestvérem. A húgom.” „Az asszonytestvérenek van egy gyereke. A másik nényjének 2.”
0. Generáció	keresztneven		testvérem nővérem/húgom asszonytestvére/ nényje/bátyya	
1. generáció (utód)	keresztneven kislányom/kisfiam	„János, Hajnalka...”	gyerek/gyermek, fű/ jányka/ kölyök/kislány unoka, onokám dédumokám	„Náluk 15 gyerek lett.” „Az elmaradottak mondták: kölyök.” „A lányom a nagyanyjától kikövetelte.” „Az unokák is tegeznek.” „Van már dédumokám is.”
2. generáció (utód)	keresztneven			
3. generáció (utód)	keresztneven			
<i>Közsangviniikus (vérségi) rokonság (oldalág)</i>				
1. generáció (előd)	bátyya/ nényje/ knév+bátyya Lajos bátyám	„A szülők testvérét szólítottam így.” „Péter bátyya.”	bátyya bátyám/nagybátyám	„A bátyjának a lánya keresztlánya is.” „A bátya véréből, a keresztapja lehet akárki.” „Édesapám járt az öccsinél, a bátyámmal.” „A nagybátyám pap volt.” „A szomszédba az onokatestvéreimél is járt.”
0. generáció			onokatestvéni/ onokatestvére	

Generáció	Megszólító	Példa	Hivatkozó	Példa
<i>Affinális rokonság</i>				
1. generáció (előd)	ángyom, ángyó	„A nagybátyám feleségit ángyomnak hívtam.” „A közelebbit ángyónak hívtuk.” „A bátya feleségét mondtunk nem nényét.” „Ancika nényjének is mondtam, mert urak voltak.”	ángyósom	„Az apám onokatestvéreinek a feleségit (idősebbet) ángyósomnak hívtam.” A menyecskét, az ángyót táncoltattam.”
0. generáció	ángyika nényje		sógor	„Én megnősültem és annak a fűtéstvérei a sógor.”
<i>Házastársi rokonság</i>				
1. generáció (előd)	apa, mama, édesmama		após./ a feleségem édesanyja	„A feleségemnek az édesanyja meghalt. Csak após volt.”
0. generáció	keresztneven		párom férjem feleségem, asszonyom	„A házasságom addig húzódot, míg meg nem találtam a páromat.” „Akkor már a férjemmel voltunk.” „Azt ettem, mikor mit készített a feleségem.”
	jányom	„Az apósom jányomnak, az anyósom a nevenről szólított.”	meny, menyecske vő/menyecske (férfi) lányom, vőm	„Anyám eljött menyecskének” „Ha már van menyé, nem menyecske.” „A testvérem vőnek ment Hegybe.” „Ő itt menyecske volt.” „A lányom, vőm, unokám itt van egy koszon.” „A feleségem szüleit násznak meg nászasszonyoknak hívtuk.” „Én megnősültem és annak a fűtéstvérei a sógor.”
	sógorom		sógor	

Mindehhez hozzájárult a 20. század közepén lezajlott gazdasági rendszerváltás. A családi gazdaságok megszűntek, a magántulajdonból közös tulajdon lett, amelyben az emberre mint egyedi munkaerőre számítottak. Ez ugyancsak a kiscsalád intézményének kedvezett. A mezőgazdaság átmenetileg felszippantotta ugyan a település férfi és női munkaerőjét, de egyre inkább keresni kellett a városok, ipari telepek kínálta munkalehetőségeket is, ami ingázással, majd egyre nagyobb migrációval (elköltözés) járt együtt. Ez a fajta életmód új lehetőségeket, de új szemléletmódot is hozott a faluba.

A migrációban már nem a házasság lett az első számú tényező, hanem az iskola és a munkavállalás. A városi élet (főleg Nagykapos) vonzása elszippantotta a fiatalokat Kaposkelecsényből. A csehszlovák éra alatt az országban egy kelet–nyugati migráció figyelhető meg. Az értelmiség, a közigazgatás hivatalnoki rétege érkezett nyugatról keletre (Prága, cseh területek). Helyi értelmiség alig nevelődött ki (példának emeljük ki Csizmár Etelka tanítónőt, akinek az apja törvénybíró volt). A 20–21. század fordulóján a fiatalok ugyancsak nyugati irányba keresték a megélhetési lehetőséget. A középiskolát végzettek azonban megszorodtak, bár munkahely és kereslet híján csak kevesen fogtak vállalkozásba (mezőgazdász, 1 napraforgóolaj-ütő, 2 élelmiszerkereskedő, 1 kocsmáros, 1 építési anyagokkal foglalkozó, 2 fodrász, 1 virágkötő-koszorúgyártó, sírkőkészítő). A falu tulajdonában is van egy kisüzem.

9. Összegzés

Kaposkelecsény három kis Ung-vidéki magyar falu egységesülési folyamatának eredményeként alakult ki a 20. század közepén. Az intézményi keretek – részben állami segítséggel – ugyancsak összeolvadtak (iskola, faluvezetőség), más részük azonban megmaradt önállóan (egyházak). Civil szervezetei közül a 20. század második felében a nemzetiségi kultúrát ápoló Csemadok bírt a legnagyobb erővel. A belső kapcsolatrendszert az utóbbi időkben a politikai és a gazdasági erők szabdadják. A településhez közel eső Nagykapos vonzása is egyre erősebb. A gazdasági nehézségek leküzdésére a 20. század elején az Amerikai Egyesült Államok, most, egy évszázad múltán az Európai Unió csillantotta meg a reményt. A helyben maradtak azt is felismerték, hogy a természetes szövetségeseik a szomszédos Ung-vidéki magyar falvak, amelyekkel jó kapcsolatokat ápolnak. A nemzeti tudat ápolásában jó partnerek az egyházak is. Az új generáció színre lépése reményt kelthet a falu magyarságának megőrzésében.

IRODALOM

- Bagdi Róbert (2008): Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása az 1899–1913 közötti évek alapján. In *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XVII.* Szolnok, 297–314.
- Balassa Iván (1989): *A határainkon túli magyarok néprajza.* Gondolat, Budapest.
- Bartha Elek (1984): Etnikai különbségek és a vallások integráló ereje. In *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai XV.* Miskolc, 97–101.
- Bogoly János (1994): „Betűkbe szedett régmúlt”. *Bodrogköz és Ung-vidék községeinek történelme 1900-ig az írott források tükrében.* Mécs Népfőiskola, Királyhelmec.

- Csíkvari Antal (szerk.) (1940): *Ungvár és Ung vármegye. Vármegyei Szociográfiák IX–X. kötet.* Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Budapest.
- Fényes Elek [1851] (1984): *Magyarország geographiai szótára. I–II. kötet.* Pest, 1851. (Reprint.)
- Géczi Lajos (2006): *Nagykapos a 2. évezred alkonyán.* Pozsony.
- Liszka József (2002): *A szlovákiai magyarok néprajza.* Budapest – Dunaszerdahely.
- Helységnévtár (1877): *A Magyar Korona országainak helységnévtára.* Budapest.
- Helységnévtár (1895): *Magyarország helységnévtára különös tekintettel az állami anyakönyvi kerületek beosztására.* Budapest.
- Nyomorkai Sándor (1931): *Az Ungi Egyházmegye története.* Nagykapos.
- Örsi Julianna (1985): Exogám házasságok mint az asszimilálódás mutatói. In *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Kiegészítő kötet. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai. XVI. kötet. Miskolc, 77–84.
- Örsi Julianna (2006): Adatok Nagytárkány társadalomnéprajzához. In Viga Gyula (szerk.): *Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához.* Lokális és regionális monográfiák 5., Somorja – Komárom, 477–503.
- Tamás Edit (1996): A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei.* Miskolc, 267–284.
- Ugrai János (2007): *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a Millenniumig. Adattár.* Sárospatak – Tiszaújváros.
- D. Varga László (2003): *Földem és népem.* Az Ung vidéke a hely- és földrajzi nevek tükrében. Pozsony.
- D. Varga László (szerk.) (2000): *Elődeink élete. Csicsér és Szirénfalva néprajza.* Csicsér–Szirénfalva.
- Viga Gyula (2008): *A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században.* L'Harmattan, Budapest.
- Viga Gyula (szerk.) (2006): *Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához.* Lokális és regionális monográfiák 5., Somorja – Komárom.
<http://kelecseny.Mindenkilapja.hu>

EGYÉB ÍROTT FORRÁSOK

- A Dobóruszkai Római katolikus egyház keresztelési anyakönyve 1912-től napjainkig.
- A Dobóruszkai Római katolikus egyház házasságkötési anyakönyve 1912-től napjainkig.
- A Kaposkelecsényi (nyárádi) Református egyházközség keresztelési anyakönyve 1909-től napjainkig.
- A Kaposkelecsényi (nyárádi) Református egyházközség házasságkötési anyakönyve 1909-től napjainkig.
- Kronika abce Kapusianske Klacany – Kaposkelecsény Krónikája. Vezető: Vaszily László. 1957–1986. Kaposkelecsény, Községháza. Kézírt krónika. Lemásolta: Örsi Julianna, 2007.
- A Kaposkelecsényi Nemzeti iskola krónikája. Kézírt írt, sok fotóval illusztrált album. Lemásolta: Örsi Julianna, 2007.

A Csehszlovákiai Nőszövetség Kaposkelecsényi Tagozata krónikája. Timkó család dokumentumgyűjteménye

Tárgyszavak:

Társadalmi kapcsolatrendszer
Házasságkötés
Endogámia
Exogámia

THE EXTERNAL AND INTERNAL SOCIAL NETWORKS OF A HUNGARIAN VILLAGE (KAPOSKELECSÉNY) IN THE UNG REGION

Abstract

Kaposkelecsény was born as a result of the unification of three small Hungarian villages in the Ung region (in present-day Slovakia) in the middle of the 20th century. One part of the institutions were also united (e.g. schools and administration), other parts remained independent (parishes). Of the village's civil organizations Csemadok supporting the cultural life of the local ethnic minorities was the strongest. The internal social networks of the village have been recently cut up by political and economic forces. The pull factor of the closest bigger settlement, Nagykapos has also become stronger and stronger. In order to manage the economic difficulties, many local people emigrated to the USA at the beginning of the 20th century. The cause of emigration is the same at the beginning of the 21st century, but the place of destination has changed: the EU members have taken over the role of the USA. Resident Hungarian population maintains good relationship with the neighbouring Hungarian villages of the Ung region. Another means of maintaining ethnic identity are the local churches. Supported by these networks and institutions the maintaining of ethnic identity in the next generations appears to be probable in the examined village.

CSALÁDOK ÉS HÁZTARTÁSOK KÖZÉP-SZOLNOK VÁRMEGYÉBEN 1869-BEN

TÓTÓS ÁRON

Bevezetés

A történészek a 20. század közepén döbrentek rá, hogy a „tömegek” családi életéről alig tudnak valamit.¹ Mivel a „hallgató” alsóbb társadalmi rétegek családi viszonyainak és demográfiai viselkedésének megismeréséhez csak elvétve álltak rendelkezésre naplók és egyéb feljegyzések, a falvak lakóihoz más módon kellett közelíteni. A történész kíváncsisága és a megismerés tárgyát elválasztó szakadékot a más tudományágak képviselőivel történő sikeres együttműködéssel lehetett áthidalni. De ahogy egy híd építése sem egyik napról a másikra történik, a tudományban is majd húsz évnek kellett eltelnie a mai értelemben vett család- és háztartástörténeti kutatások kibontakozásához.² E húsz év alatt a történeti demográfia önállósodása (ennek kezdeti időpontja 1953: ekkor dolgozta ki Louis Henry a családrekonstrukció módszerét) és a család- és háztartástörténeti kutatás fő módszerét és szemléletét meghatározó lasletti tipológia (1972) megkonstruálása között eltelt időt értjük. Mindemellett fontosnak tartjuk hangsúlyozni: 1. a történeti demográfia és a családtörténeti kutatások ma már két különböző, önálló diszciplínát jelentenek. 2. a kezdeti család- és háztartástörténeti kutatások, amelyek célja a területi különbségek feltérképezése volt, számos kritikát kaptak.³

A magyarországi történészek család- és háztartástörténeti kutatásokba való bekapcsolódása két szakaszra osztható. Az első 1955-ben vette kezdetét, az MTA Történettudományi Intézetében létrehozott agrártörténeti munkacsoport tevékenységének köszönhetően.⁴ A munkacsoport célja a paraszti termelőüzem, a jobbágycsaládok munkaszervezete és a paraszti árutermelés tanulmányozása volt az 1848-at megelőző időszakban (Pozsgai 2001a. 332, 2001b. 271, 2006. 11). Itt kell megemlítenünk Veress Éva (1958. 285), Makkai László (1966), Kosáry Domokos (1963), Szakály Ferenc (1970) és Zimányi Vera (1968) nevét. Ők a magyarországi történeti család- és háztartásszerkezeti kuta-

¹ A kutatás a Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiumának (2013–2014) támogatásával valósult meg. A tanulmány nem jöhetett volna létre Bodo Edith Emese és Bárdi Nándor tutorálása, valamint Pakot Levente tanulságos észrevételei nélkül, amelyek a további hasonló jellegű kutatások kapcsán is értékesíthetőek lesznek. Hálás köszönet érte!

² Az angolszász családtörténeti kutatásokról és magyarországi hatásokról összegző áttekintést ad Husz 2002 13–41. és Husz 2000. A történeti demográfia és annak társadalomtörténeti összefüggéseiről pedig Pozsgai 2006. 8–10, 23–30.

³ Ezek elsősorban a család és a háztartás ciklikuságának, a házasodási életkor, a termékenység, a várható élettartam és a mobilitás mellőzésére vonatkoztak (Pozsgai 2006. 8; Pakot 2012. 268).

⁴ A munkacsoport tevékenységét bővebben tárgyalja Pozsgai 2001b.

tások előfutárai. A következő szakasz Andorka Rudolf és Faragó Tamás 1984-ban megjelent tanulmányával (Andorka – Faragó 1984) veszi kezdetét és napjainkig is tart.⁵ Az elmúlt 31 év megmutatta, hogy ezek a kutatások többségében egy településre korlátozódnak és a korai munkák a mai Magyarország határai közé szorultak. Ezzel együtt néhány összefoglaló munka is napvilágot látott (Andorka – Faragó 1983.; Faragó 1977, 1985; Pozsgai 2001a), és 2011 tavaszán kilenc ország részvételével útjára indult a MOSAIC-projekt is, amelynek célja, hogy Európa fennmaradt népszámlálásainak individuális adataiból szervezzen egy online elérhető adatbázist. Magyarország ehhez az 1869. évi népszámlálásból vett reprezentatív mintával járult hozzá (Óri 2012). A magyarországi kutatások napjainkban is meglévő legnagyobb problémája az intézményesülés hiánya.⁶ A romániai kutatások⁷ ennél sokkal rosszabb helyzetben vannak, legalábbis ami Erdély család- és háztartástörténeti kutatásait illeti. E tekintetben csupán Pakot Levente (2012) és Adriana Florica Munteanu (1995) tanulmányára tudok hivatkozni.

Jelen írás ebből a hiányosságból próbál meg valamit lefaragni, azzal, hogy kutatása tárgyául Közép-Szolnok vármegye rurális települései család- és háztartástörténetének vizsgálatát választotta, mintavétel alkalmazásával, az 1869-es esztendőre vonatkozóan. A feltáratlan forrásokon alapuló kutatás célja, hogy rekonstruálja, majd összevesse románok és magyarok által lakott települések családjait és háztartásait. Bár tisztában vagyunk vele, hogy a családok és a háztartások alakulását csak részben vagy egyáltalán nem a nemzeti, esetleg felekezeti hovatartozás határozza meg, a fentiek tükrében mégis úgy gondoljuk, hogy egy ilyen jellegű összehasonlító vizsgálódásnak is létjogosultsága van. Az alábbiakban ismertetjük a felhasznált forrásokat, a módszereket és az általunk kiválasztott települések lakásviszonyainak, foglalkozásszerkezetének, alfabetizációjának és népességük mobilitásának elemzését. Ezt követően rátérünk a családok és háztartások analizálásának bemutatására is. A kutatás során a háztartások nagyságát és szerkezetét, a házasságkötés és háztartásalapítás összefüggéseit, az egyéni életciklusokat és azoknak a háztartásban elfoglalt helyét vizsgáltuk.

A források és módszerek

Az általunk felhasznált források – az 1869. évi népszámlálás eredeti nominális szintű összeíró ívei – a Román Állami Levéltár Szilágy megyei Levéltárából származnak. Az összeírás 1870. január 3-án vette kezdetét és 1870. december 12-én fejeződött be. Közép-Szolnok vármegye ekkor, utolsóként továbbította a helyi feldolgozás végleges eredményeit (Varga é.n. 8). A népszámlálás megyei szintű adatait a kor viszonyaihoz képest nagyon hamar, már 1871-ben közzétették (Népszámlálás 1869). Ezzel párhuz-

⁵ A teljesség igénye nélkül lásd Andorka 2001a, 2001b; Andorka – Faragó 1983, 1984; Andorka – Balázs 2001; Bácskai 1992; Benda 2002; Dányi 1977; Dávid 1973; Faragó 1985a, 2005; Granasztói 2005, 2012; Heilig 2000; Husz 2002; Kocsis 1992; Melegh 1987, 1995; Pozsgai 2000, 2006; Rábavölgyi 2010; Óri 2005, 2008; Schreck 2011.

⁶ Ezért tartjuk találónak Benda Gyula megjegyzését, miszerint a kutatók „egyszemélyes intézményként” fejtik ki tevékenységüket, úgy, hogy sok esetben még egymásról sem tudnak.

⁷ Újabb kutatási irányait összefoglalja Munteanu 2007.

mosan tervbe vették az adatok községenkénti publikálását is, ám ez anyagi nehézségek miatt elmaradt.⁸

Az összeírás során kétfajta összeíróívet készítettek: a városokban bejelentési íveket, illetve Budapesten egyéni számlálólapokat (ezeket elméletileg a háztartásfőnek kellett kitöltenie), vidéken pedig azonos tartalmú felvételi íveket használták (az adatokat általában a számlálóbiztosok rögzítették). Az összeírás minden helyi feladata a népszámlálási bizottságokra hárult, amelyek számlálócsoportokat (kerületeket, körzeteket) alakítottak: 500–1000 lakosonként, ennél kisebb lélekszámú községenként pedig egyet-egyet (Pálházy 2005. 9–10). Feladatuk volt az összeírás lebonyolítása, az adatok községek és városok szerinti feldolgozása, valamint járási és megyei összesítése is. A népszámlálás gyenge pontjának számítottak a statisztikai munkálatokban járatlan községi előljáróságok, illetve az önkéntesek alkalmazása, akik elég sok hibát vétettek.

Közép-Szolnok megye mintegy negyven településéről maradtak meg eredeti, individuális adatokat tartalmazó felvételi ívek Zilahon, a Szilágy Megyei Levéltárban Direcția Județeană Salaj a Archivelor Naționale). A mintavétel során négy szempontot vettünk figyelembe. 1. a települések etnikai, 2. felekezeti hovatartozását, 3. falutípológiáját (Bárh 1997. 38–41), s nem utolsósorban 4. a források minőségét. Ezek alapján választottuk ki a következő rurális településeket: Bogdánd (református és magyar), Bikáca (görög katolikus és román) és Bősháza (a kettő keveréke). Mindegyikük esetében számolnunk kell egy számában elhanyagolható zsidó kisebbséggel is. Bogdánd és Bősháza szalagtelkes útmenti falu, Bikáca esetében halmazfaluról beszélhetünk.

Az adatokat elsőként forráshűen digitalizáltuk. Ehhez a MO Excel programját használtuk. A rekordok kódolását már ebben a fázisban elvégeztük. Ezt követően a több háztartással összeírt házakban összevontuk a háztartásokat.⁹ Erre azért volt szükség, mert – mint ahogy már Pozsgai Péter is felhívta rá a figyelmet – a „számláló ügynökök” sok esetben a családokat írták össze háztartásokként. Kivételt képeznek azok a háztartások, amelyekben nem sikerült megállapítani az egyes tagok háztartásfőhöz való viszonyát. A kutatók arra is rávilágítottak, hogy a család és a háztartás fogalmához az évszázadok során eltérő jelentéseket és tartalmakat társítottak, amit a források sok esetben nemhogy visszaadni nem tudnak, de még torzítanak is (Andorka – Faragó 2001. 184–185; Dányi 1977. 9–12; Móricz 2003. 60–66; Pozsgai 2000. 172–175, 2001a. 332–346, 2006. 12–21). A rekordok elemzésekor kohorsz megközelítést alkalmaztunk. Az együttes minták (családok és háztartások) mellett ott, ahol lehetett, igyekeztünk hangsúlyt

⁸ Ezt a hiányt próbálta pótolni tizennégy vármegyei, valamint két szabad királyi városi szűkebb körű monográfiájának, illetve az 1873. évi Helységnevtárnak a publikálása. A Hivatal 1878-ban és 1879-ben már az új közigazgatási beosztásnak megfelelően készítette el a községenként részletezett kézíratos megyei füzeteket. *Magyarország népessége községenként, a házak, a családok száma, valamint a jelenlevő népesség neme és vallásfelekezete közigazgatási beosztás szerint az 1869. évi népszámlálás alapján.* A füzetek a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában fellelhetők. Néhány megye ugyan hiányzik belőlük, de a mai Erdély területéről valamennyi megvan (Varga é.n. 9.).

⁹ Bogdándban 31 több háztartással rendelkező házat írtak össze. A háztartások összevonása után 5 ilyen ház maradt. Bikácán 18-at írtak össze. Ebből 9 maradt. Bősházán 24 került összeírásra. Ebből 20 maradt meg.

fektetni az egyéni perspektívákra is. Az elemzés elengedhetetlen részét alkotja a Laslett–Hammel-féle tipológia alkalmazása.¹⁰

Szükségesnek tartjuk a háztartás és a család definiálását is. Családnak tekinthetjük a genetikai-biológiai kapcsolaton alapuló vér- (konszangvinális) és a házasság útján szerzett (affinális) rokonságot. Háztartásnak pedig az együtt lakó, étkező és termelő (?) személyek csoportját. Az együtt termelés után azért tettünk kérdőjelet, mert a források nem teszik lehetővé annak vizsgálatát, hogy az általunk egy háztartásnak vélt személyek csoportja ténylegesen együtt termelt volna. Ezért ezt csupán feltételezzük (Faragó 2011. 73–74).

A vizsgált települések „az 1869. December 31–diki állapot szerint”

A napjainkban közigazgatásilag három különböző megyéhez (Bogdánd: Szatmár megye, Bikáca: Máramaros megye, Bósháza: Szilágy megye) tartozó települések 1869-ben Közép-Szolnok vármegye középső, illetve északi részéhez tartoztak. Mint ahogy az alábbi táblázatból is kiolvasható, az első két település házai és népessége számában nagy hasonlóságot mutat, Bósháza – a népesség és a házak számának tekintetében – valamivel kisebb náluk. Mivel az etnikai és felekezeti hovatartozásról már korábban esett szó, itt most csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy bár a népszámlálás alkalmával – politikai okok miatt – nem tértek ki a nemzeti hovatartozás összeírására, ezt a felekezeti hovatartozás alapján meg lehet állapítani.¹¹

*1. A vizsgált települések házainak, felekezeteinek és népességének megoszlása 1869-ben
The examined villages by the number of houses, size of the denominational groups and population size*

	Házak száma	Görög katolikus	Református	Izraelita	Népesség
Bogdánd	176	1	901	14	916
Bikáca	164	809	–	42	851
Bósháza	120	314	335	42	691

Forrás: Sebők 2005. 186.

A lakásviszonyok vizsgálatával lehetőség nyílik betekinteni abba a belső életterbe, amely lényegében összefogta a háztartásokat és azon belül a családokat. Az alábbi, 2. táblázatból kiderül, hogy a házak majdnem 80–86%-a mindhárom településen csupán egy szobával rendelkezett. Ebben a térben élt a települések népességének valamivel több mint 70 (Bogdánd), illetve 81%-a (Bikáca és Bósháza). A több szobával rendelkező lakásoknál már eltérő mintázatot találunk. Bogdándon a házak 17%-a kétszobás volt,

¹⁰ Más módszertani megközelítésekhez lásd Andorka – Balázs 2001. 233; Pozsgai 2006. 25–27.

¹¹ Keleti Károly úgy próbálta meghatározni a nemzeti hovatartozást, hogy az Eötvös József-féle népiskolai felvétel adatait – ebben a 6–15 éves iskolakötelesek beszélt nyelvére és felekezetére kérdeztek rá –, rávetítette a népszámlálás eredményeire (Keleti 1871).

ezekben a házakban élt a népesség közel 29%-a. Ehhez képest Bősházán a népesség közel 13%-a két, és majdnem 9%-a hét szobával rendelkező lakásokban élt. Ez utóbbi kategóriához tartozó két házban többségében egymástól idegen családokat találunk, akiket a nagyobb birtokkal rendelkező személyek különböző mezőgazdasági munkák elvégzésére alkalmaztak. Bikáca esetében a több szobával rendelkező lakások nagyobb szóródást mutatnak. Másfelől csupán ezen a településen találunk olyan lakóépületeket, amelyeknél nem jegyezték be szobát. Ezekben az esetekben vélhetően olyan szegényebb körülmények között élő személyek lakásairól van szó, ahol egy multifunkcionális épületet kell elképzelnünk. A vizsgált településeken a házak többsége konyhával is rendelkezett: Bogdándon közel 88, Bikácán 84, Bősházán 94%-uk. A kamra csak kisebb arányban figyelhető meg (Bogdándon és Bikácán 10% feletti, Bősházán csak 6% körüli arányban). Ezek az adatok összességében a két helyiséggel rendelkező lakások vagy házak domináns jelenlétére utalnak.

2. A házak és a népesség szobaszám szerinti megoszlása
Distribution of the houses and individuals by the number of rooms

	Bogdánd				Bikáca				Bősháza			
	Ház		Egyén		Ház		Egyén		Ház		Egyén	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Egy szoba	142	80,7	643	70,2	141	86,0	690	81,1	103	85,8	541	78,3
2. Két szoba	31	17,6	264	28,8	5	3,1	42	4,9	14	11,7	89	12,9
3. Három szoba	3	1,7	9	1,0	2	1,2	6	0,7	–	–	–	–
4. Négy szoba	–	–	–	–	1	0,6	8	0,9	–	–	–	–
5. Öt szoba	–	–	–	–	1	0,6	29	3,4	–	–	–	–
6. Hét szoba	–	–	–	–	–	–	–	–	3	2,5	61	8,8
7. Nincs szoba	–	–	–	–	14	8,5	76	8,9	–	–	–	–
1–7. Összesen	176	100,0	916	100,0	164	100,0	851	100,0	120	100,0	691	100,0
8. Kamra	19	12,3	74	10,8	25	15,6	120	14,4	7	6,3	39	6,0
9. Konyha	136	87,7	611	89,2	135	84,4	711	85,6	105	93,8	608	94,0
8–9. Összesen	155	100,0	685	100,0	160	100,0	831	100,0	112	100,0	647	100,0

A mobilitás mértékére a népszámlálás származás oszlopa utal. Bogdánd és Bikáca esetében a népesség 5,8, illetve 10%-a, míg Bősházán 21,3% származik máshonnan. Ez utóbbi településen a mobilitás magasabb aránya az etnikai és a felekezeti irányú endogám házasságkötéseknek tudható be. Bikácán a származások közel 70%-át, Bősházán pedig 35–40%-át nem sikerült beazonosítani. Mindezzel együtt úgy véljük, ezeket a településeket is a Bogdándéhoz hasonló származási trend jellemezte: a nem helyben születettek túlnyomó többsége a vármegye valamelyik településéről származik. A férfiak és a nők esetében hasonló mértékű mobilitás mutatható ki, nagyobb eltérés

csupán a szomszédos vármegyékből Bogdándra került férfiak és nők arányában látható. Ez esetben a nők mobilisabbnak bizonyultak.

3. A nem helyben születettek származási eloszlása nemek szerint
Those born in other places by sex and place of origin

a) Bogdánd

Nemenkénti megoszlás	Közép-Szolnok vármegye		Szomszédos vármegyék		Máshol				Nem azonosítható		Összesen	
					Belföld		Külföld					
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Férfi	15	83,3	1	5,6	–	–	–	–	2	11,1	18	100,0
Nő	23	65,7	7	20,0	4	11,4	–	–	1	2,9	35	100,0

b) Bikácsa

Nemenkénti megoszlás	Közép-Szolnok vármegye		Szomszédos vármegyék		Máshol				Nem azonosítható		Összesen	
					Belföld		Külföld					
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Férfi	10	23,3	1	2,3	2	4,7	–	–	32	69,8	43	100,0
Nő	11	26,2	1	2,4	–	–	–	–	30	71,4	42	100,0

c) Bősháza

Nemenkénti megoszlás	Közép-Szolnok vármegye		Szomszédos vármegyék		Máshol				Nem azonosítható		Összesen	
					Belföld		Külföld					
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Férfi	31	50,8	2	3,3	7	11,5	–	–	21	34,4	61	100,0
Nő	40	46,5	7	8,1	5	5,8	–	–	34	39,5	86	100,0

A népszámlálás alkalmával rákérdeztek a személyek foglalkozására is. Mivel az erre vonatkozó adatokat rendszerint csak a felnőtt népesség esetében tüntették fel, a települések foglalkozásszerkezetét csupán 18 éves kortól vizsgáltuk. Összesen 27 foglalkozást sikerült beazonosítani.¹² Ezen belül túlnyomó többségében a földművesek vannak. Bikácsa és Bősháza 83%, míg Bogdánd 96% körüli arányt mutat. Az összeírók néhány esetben feltüntették a birtokosokat is. Bogdándon 24, Bősházán pedig 1 földbirtokost írtak össze.

¹² A szolgálkhoz lásd Faragó 2004.

4. A vizsgált települések foglalkozásszerkezete
Occupational structure in the examined villages

Foglalkozás	Bogdánd		Bikáca		Bősháza	
	N	%	N	%	N	%
1. Asztalos	–	–	1	0,2	–	–
2. Beazonosíthatatlan	–	–	8	1,6	–	–
3. Bába	1	0,2	–	–	–	–
4. Csizmadia	2	0,4	–	–	–	–
5. Cseléd	4	0,8	–	–	25	6,8
6. Földműves	518	96,6	411	83,9	303	82,4
7. Haszonbérlő	1	0,2	9	1,9	2	0,5
8. Juhász	–	–	–	–	6	1,6
9. Katona	–	–	16	3,3	1	0,3
10. Kántor	–	–	–	–	1	0,3
11. Kerékgyártó	–	–	2	0,4	–	–
12. Kocsmáros	1	0,2	–	–	2	0,5
13. Kocsis	–	–	–	–	1	0,3
14. Kondás	–	–	–	–	2	0,5
15. Kovács	2	0,4	2	0,4	2	0,5
16. Községi főbíró	1	0,2	1	0,2	–	–
17. Lakatos mester	1	0,2	–	–	–	–
18. Lelkész	1	0,2	1	0,2	2	0,5
19. Molnár	1	0,2	–	–	–	–
20. Napszámos	–	–	22	4,5	10	2,7
21. Pásztor	–	–	4	0,8	–	–
22. Postás	1	0,2	–	–	–	–
23. Szolga	1	0,2	11	2,3	2	0,5
24. Tanító	1	0,2	1	0,2	2	0,5
25. Uradalmi gazda	–	–	–	–	1	0,3
26. Vinczellér	–	–	–	–	3	0,8
27. Zenész	–	–	–	–	3	0,8
28. Összesen	536	100,0	490	100,0	368	100,0

A hét év alatti népességet nem számolva Bogdándon 13,7%, Bikácán 2,7%, Bősházán 6,4% tudott írni és olvasni. A csak olvasni tudók aránya mindhárom településen elenyésző: Bogdándon 2,7., Bikácán 0,7., Bősházán pedig 3,5%. Az adatok felekezeti bontásban való vizsgálatából kiderül, hogy az írni és olvasni tudás – de még az olvasni tudás is – a reformátusok között a legmagasabb. Őket követi az izraelita közösség, a sort a görög katolikusok zárják. Az 5. táblázatból az is kiderül, hogy az írás és olvasás csakúgy, mint csupán az olvasás, mindhárom településen többségében a férfiak által elsajátított készség volt.

5. Az írni és olvasni, illetve a csak olvasni tudók nemi és felekezeti eloszlása
Literacy by sex and denomination

a) Tud írni és olvasni
Can read and write

Nemek	Felekezet	Bogdánd	Bikáca	Bősháza
Férfiak	Református	85	–	5
	Görög katolikus	–	1	5
	Izraelita	3	–	14
	Összesen	88	1	24
Nők	Református	7	–	6
	Görög katolikus	–	–	1
	Izraelita	2	–	4
	Összesen	9	–	11

b) Csak olvasni tud
Only reads

Nemek	Felekezet	Bogdánd	Bikáca	Bősháza
Férfiak	Református	15	–	5
	Görög katolikus	–	2	3
	Izraelita	–	–	–
	Összesen	15	2	8
Nők	Református	4	–	10
	Görög katolikus	–	3	–
	Izraelita	–	–	1
	Összesen	4	3	11

A számos információ ellenére szinte lehetetlen átfogó képet alkotni a települések lakosairól. Egy azonban bizonyossá vált: 1870 elején az összeírók még a „modern” kor szellemétől és vívmányaitól megkímélt társadalmi berendezkedést találtak. Jogosan feltételezhetünk tehát egy olyan, a háztartásokra és családokra vonatkozó képet, mint ami az iparosodás előtti rurális társadalmakat jellemezte.

A háztartások nagysága

A 6. táblázat a háztartások és az egyének megoszlását mutatja a háztartások mérete szerint. A háztartások átlagos nagysága¹³ Bogdándon 5,11, Bikácán 4,78, Bősházán

¹³ A családszociológiával foglalkozók körében számos elmélet született a háztartások nagyságának alakulásáról a történelem folyamán. F. Le Play 1855-ben a család három történeti típusát különböztette meg: 1. patriarchális család (minden fiú a szülői háztartásban maradt a házasságkötés után is), 2. törzscsalád (a házasságkötés után egy kivétellel minden

pedig 4,93 fő volt. De az átlaghoz képest megfigyelhető némi szóródás. A három település háztartásainak nagysága hasonló trendet mutat. A háztartások 60% (Bősháza), 65% (Bogdánd) és 71%-a (Bikáca) 3–6 fős háztartás volt. Az 1 és 2 fős háztartások aránya 10–12% között ingadozik. Míg a 6 főnél nagyobb háztartások aránya Bogdándon és Bősházán 22, illetve 25% körül, Bikácán csupán 15% körül alakult. Ugyanez az egyének oldaláról vizsgálva azt mutatja, hogy Bogdánd és Bikáca esetében a lakosság 65, illetve 69%-a, addig Bősházán csak 54%-a élt 3–6 fős háztartásokban. Bősháza kivételével a települések népességének 30%-a (vagy a körüli aránya) tartozott 6 főnél nagyobb háztartáshoz, Bősházán ez az arány 40% közelében volt.

6. A háztartások és az egyének megoszlása a háztartások mérete szerint
The distribution of the households and individuals by household size

	Bogdánd				Bikáca				Bősháza			
	Háztartások		Egyének		Háztartások		Egyének		Háztartások		Egyének	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1 személy	–	–	–	–	3	1,7	3	0,4	4	2,9	4	0,6
2 személy	21	11,7	44	4,8	18	10,1	35	4,1	17	12,1	34	4,9
3–6 személy	118	65,9	594	64,9	128	71,9	589	69,2	84	60,0	378	54,7
7–8 személy	21	11,7	123	13,4	24	13,5	177	20,8	26	18,6	186	26,9
9-nél több személy	19	10,6	155	16,9	5	2,8	47	5,5	9	6,4	89	12,9
Összesen	179	100,0	916	100,0	178	100,0	851	100,0	140	100,0	691	100,0

A háztartások szerkezete

A következő, 7. táblázat a háztartások szerkezetének a Laslett–Hammel-féle tipológia szerinti besorolását mutatja (Laslett 1972. 23–44; Laslett 1979; Andorka 1977. 216–219; Andorka–Faragó 1984. 404–407; Husz 2002a. 13–21). Ebből kiderül, hogy a családok körülbelül 60 (Bogdánd), 67 (Bikáca), illetve 76%-a (Bősháza) egyszerű családos háztartáshoz tartozott. Ezen belül is a kiscsaládos háztartások – vagyis a házaspárok nem házias gyermekkel való együttélése – értéke a legkimagaslóbb. Ez a trend a másik

gyermek elhagyta a szülői házat), 3. „modern instabil család” (elterjedése az ipari forradalom utánra tehető, döntően a nukleáris családmódel a jellemző). Bár más elnevezéssel, de hasonló elképzeléseket vallott E. W. Burgess és H. J. Locke is 1945-ben. De ide sorolható T. Parsons (1949) is. Dányi Dezső ezeket az elméleteket a demográfiai ciklikus és a pluralisztikus modellel írta le (Dányi 1977. 5–9). Ezek az elméletek annyira bevették magukat, hogy az empirikus kutatások eredményeit alig akarták elfogadni. Ez utóbbihoz tartoznak a történeti család- és háztartástörténeti kutatások is. A kettő közötti fő különbség, hogy a feltételezés, miszerint a családnagyság és a családösszetétel a történelem folyamán a nagycsaládfórmából a kiscsalád irányába mozdult el, csupán irodalmi vagy leíró forrásokon alapszik. Ilyen forrásokból merítkeztek a néprajzosok is, akik feltárták a paraszti nagycsaládra vonatkozó utalásokat (Faragó 1977. 105–214). De nem szabad kihagyni a szláv nemzetekre, a szerbekre vagy az oroszokra vonatkozó kutatásokat sem, amelyek az úgynevezett zadruga típusú nagy és bonyolult háztartások jelenlétét mutatták ki (Andorka 2001. 147; Andorka – Faragó 2001. 181; Faragó 1977. 115; Gyáni 2005; Hammel 1972, Czap 1983).

két településsel ellentétben Bősházára fokozottabban jellemző. A második legnagyobb kategóriát a többcsaládos háztartások alkották. A legnagyobb arányban előforduló alosztályok mindhárom település esetében azok a háztartásformák, amelyekben különböző nemzedékekhez tartozó házaspárok éltek együtt (lásd 5b alosztály).¹⁴ Itt olyan több-családmagos háztartásokra kell gondolni, amelyekben a másodlagos családmag a háztartásfő vagy házastársa lemenő rokonaiból és azok gyermekeiből állt. Ezekben a háztartásokban a háztartásfő az idősebb nemzedékhez tartozó családmag feje.¹⁵ Érdekes mód csak Bikácán találtunk olyan többcsaládos háztartásokat – bár nem olyan sokat –, amelyekben a háztartásfő a fiatalabb generációhoz tartozik (5a). A többi településsel ellentétben Bogdándra jellemzőbb az a háztartásforma, amely házas testvérek, tehát azonos nemzedékhez tartozó házaspárok együttélését jelentette (5d), olyanokét, amelyekben a szülők nincsenek jelen. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a különböző nemzedékek együttélése elfogadott volt. Másrészt az idős emberek a fiatalabbaknál jóval nagyobb arányban éltek kiterjesztett vagy többcsaládos háztartásokban (Andorka 2001. 265.). Bár itt is van némi eltérés a települések között. Ez az együttélési forma Bogdándon a háztartások 26,3%, Bikácán 17,4%, még Bősházán is csupán 10%-át tette ki.

A harmadik kategóriát a kiterjesztett családos háztartások alkották. Bősházán a háztartások 8,6%-a, Bikácán 11,2%-a, Bogdándon 12,9%-a tartozik ide. Ezen belül Bogdándon és Bősházán a fölfele kiterjesztett háztartások jelenléte volt a számottevőbb (10,6 és 5,7%-kal). Ezek olyan háztartások, amelyekben a családmagon kívül az egyik házaspár felmenő rokona is a háztartás részét képezte, például az özvegy apa vagy az özvegy anya. Ezek a személyek nem alkottak külön családmagot. Bikácán az előbbi, tehát a fölfele és az oldalirányba kiterjesztett háztartások aránya fele-fele arányban (5–5%) oszlott meg. Az oldalirányba kiterjesztett háztartások esetében a családmagon kívül a házaspár oldalági rokonai, többségében testvérei fordultak elő. Ők ebben az esetben sem alkottak külön családmagot. A fölfele kiterjesztett és a több nemzedéket magukba foglaló többcsaládos háztartások a nagycsaládok háztartás- és családkonstrukció működésére utalnak (Pakot 2012. 276). Nem családos háztartásokat (2. háztartáskategória) mindhárom településen csak elszórán találunk, akárcsak egyedül élő személyeket (1. háztartáskategória) is. Annyi különbséggel, hogy ez utóbbi Bogdándon egyáltalán nem fordul elő. Ezekbe a háztartásokba az egyedül (özvegyen vagy hajadonként, illetve nőtlenül) maradt személyek kerültek.¹⁶

¹⁴ Ez a fajta együttélési forma elősegíthette a korai házasodást, azzal, hogy a szülők a megházasodott gyermeket befogadták saját háztartásukba és gazdaságukba. A fiatal házaspároknak tehát nem kellett azonnal saját háztartást és gazdaságot alakítani (Andorka 2001. 160).

¹⁵ Megállapításunkat a szakirodalom is alátámasztja. A magyar falvak esetében Faragó Tamás szerint is a szülők, az idősebb generáció kezében van a rokonokkal együtt élő többcsaládos háztartások vezetése (Faragó 1985. 29).

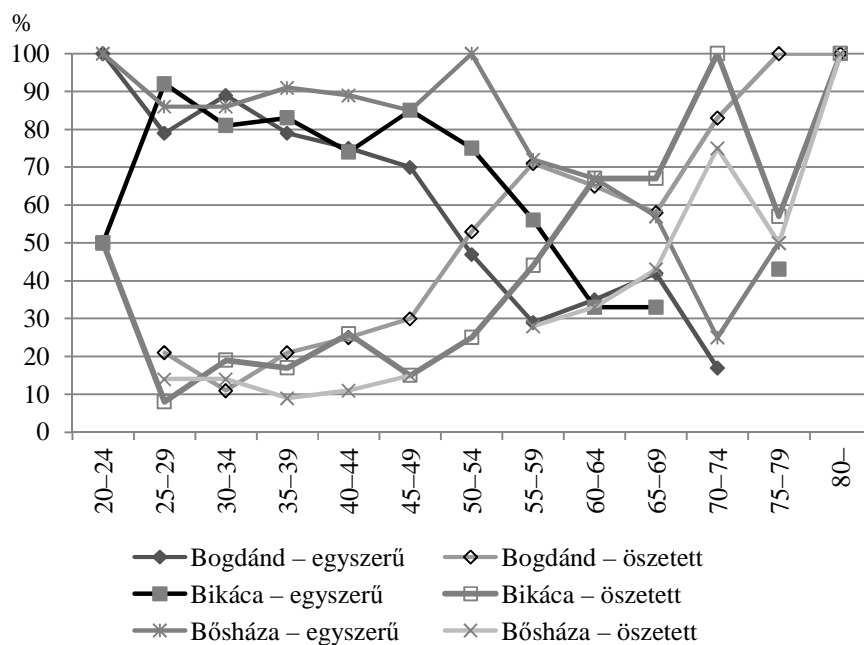
¹⁶ Több vizsgálat is kimutatta, hogy az iparosodás előtti mezővárosi társadalmakban az egyedülálló, a nem házasok, a nem családi háztartásban és a csonka családos háztartásban élők száma viszonylag magas volt (Benda 2002.; Melegh 1987).

7. A háztartások szerkezete
The structure of the households

Háztartáskategória és alosztály	Bogdánd				Bikácsa				Bősháza			
	Háztartás		Egyén		Háztartás		Egyén		Háztartás		Egyén	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Egyedül élő személyek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1.a Özvegy férfi/nő	-	-	-	-	2	1,1	2	0,2	1	0,7	1	0,1
1.b Nőtlen/hajadon férfi/nő	-	-	-	-	1	0,6	1	0,1	3	2,1	3	0,4
1. Összesen	-	-	-	-	3	1,7	3	0,4	4	2,9	4	0,6
2. Nem családos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.a Együtt lakó testvérek	-	-	-	-	1	0,6	4	0,5	1	0,7	3	0,4
2.b Együtt lakó rokonok	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,7	3	0,4
2.c Együtt lakó nemrokon személyek	1	0,6	2	0,2	-	-	-	-	1	0,7	3	0,4
2. Összesen	1	0,6	2	0,2	1	0,6	4	0,5	3	2,1	9	1,3
3. Egyszerű családos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.a Háaspár gyermek nélkül	18	10,1	36	3,9	14	7,9	29	3,4	12	8,6	24	3,5
3.b Háaspár gyermekkel	84	46,9	367	40,1	93	52,2	464	54,5	87	62,1	455	65,9
3.c Özvegy férfi nem házas gyermekkel	2	1,1	7	0,8	3	1,7	8	0,9	3	2,1	8	1,2
3.d Özvegy nő nem házas gyermekkel	3	1,7	13	1,4	10	5,6	40	4,7	5	3,6	19	2,8
3. Összesen	107	59,8	423	46,2	120	67,4	541	63,6	107	76,4	506	73,2
4. Kiterjesztett családos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.a Fölfelé kiterjesztett	19	10,6	106	11,6	9	5,1	41	4,8	8	5,7	44	6,4
4.b Lefele kiterjesztett	1	0,6	10	1,1	2	1,1	13	1,5	1	0,7	3	0,4
4.c Oldalirányban kiterjesztett	2	1,1	9	1,0	9	5,1	47	5,5	2	1,4	14	2,0
4.d A 4.a-4.c kombinációi	1	0,6	7	0,8	-	-	-	-	1	0,7	5	0,7
4. Összesen	23	12,9	132	14,4	20	11,2	101	11,9	12	8,6	66	9,6
5. Többcsaládos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.a Másodlagos családok fölfelé	-	-	-	-	2	1,1	11	1,3	-	-	-	-
5.b Másodlagos családok lefelé	28	15,6	199	21,7	24	13,5	141	16,6	10	7,1	73	10,6
5.c Másodlagos családjegységek oldalirányban	1	0,6	10	1,1	1	0,6	13	1,5	-	-	-	-
5.d Fréréches	9	5,0	66	7,2	3	1,7	19	2,2	1	0,7	10	1,5
5.e Egyéb többcsaládos	9	5,0	80	8,7	3	1,7	15	1,8	3	2,1	23	3,3
5. Összesen	47	26,3	355	38,7	33	18,5	199	23,4	14	10,0	106	15,3
6. Beazonosíthatatlan	1	0,6	4	0,4	1	0,6	3	0,4	-	-	-	-
6. Összesen	-	0,6	4	0,4	1	0,6	3	0,4	-	-	-	-
1-5. Összesen	179	100,0	916	100,0	178	100,0	851	100,0	140	100,0	691	100,0

Az eddigiekhez hasonló képet kapunk akkor is, ha a vizsgálat egységének az egyént tekintjük. Így e tekintetben csupán két megjegyzést teszünk: 1. Bogdánd esetében hiába volt közel 60% az egyszerű családok háztartások aránya, a népesség csupán 47%-a tartozott ide. 2. A másik két falu esetében nem mutatható ki szignifikáns eltérés a között, hogy a különböző háztartáskategóriák milyen arányban fordultak elő, illetve azon egyének száma között, akik a különböző – fentebb már ismertetett – háztartásokban éltek.

Az eddig bemutatottak csupán keresztmetszeti képet nyújtanak a háztartásokról, így háztartások dinamikája (társadalmi reprodukció) rejtve marad (Pakot 2013; Pozsgai 2001). A Laslett–Hammel-féle tipológia ez irányú kritikáját Lutz Berkner fogalmazta meg. Szerinte az iparosodás előtti háztartások szerkezetének vizsgálatakor nem elég csupán egy időmetszetre támaszkodni, mivel azokra egyfajta ciklikusság jellemző, amely egymást követő szakaszokból áll (Pakot 2012. 277; Granasztói 1982. 613–615; Husz 2002a. 19–20). Ezekben a különböző háztartás-szakaszokban az egyének életútjuk során különböző nagyságú és összetételű háztartásokhoz és családokhoz tartoztak. Ezt a fajta ciklikusságot próbálja meg szemléltetni az *I. ábra*. Az egyszerűség kedvéért két háztartástípust vizsgálunk: az egyszerűt és az összetettét. Az egyszerű a lasletti tipológia 2. és 3., míg az összetett típus a 4. és 5. kategóriáját tartalmazza. Az egyszemélyes háztartások elemzésétől az alacsony esetszám miatt eltekintünk. A grafikonon található adatok összehasonlításából kiderül, hogy mindhárom település esetében hasonló trend rajzolódik ki. A háztartásfők fiatalabb korban (20–49 év között) egyszerűbb háztartásokat vezettek, 50 év felett pedig megnő az összetett családok háztartások száma. A vizsgált településeken a fiatal felnőttek többsége a házasságkötés első éveiben egyszerű háztartásokban élt, amely az utódok születésével egyre nagyobbá, a nagyszülők és egyéb rokonok korosodásával pedig egyre bonyolultabbá vált.

I. Az egyszerű és összetett családi háztartások aránya a háztartásfő életkora szerint (%)

The proportion of simple and multiple family households by the age of the household heads (%)

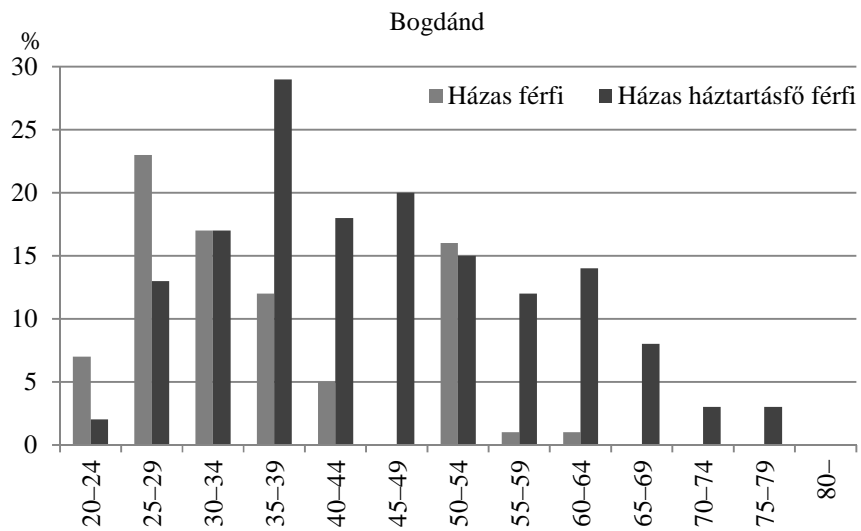
Házasságkötés és háztartásalapítás

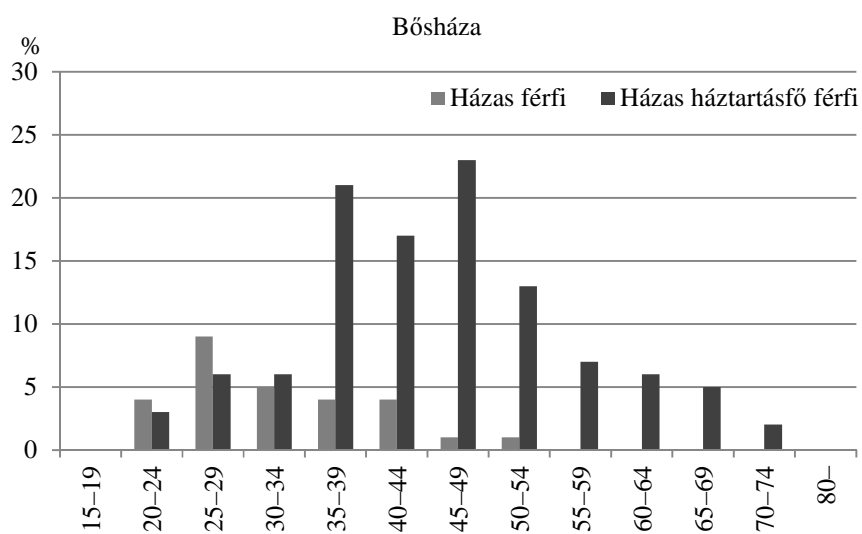
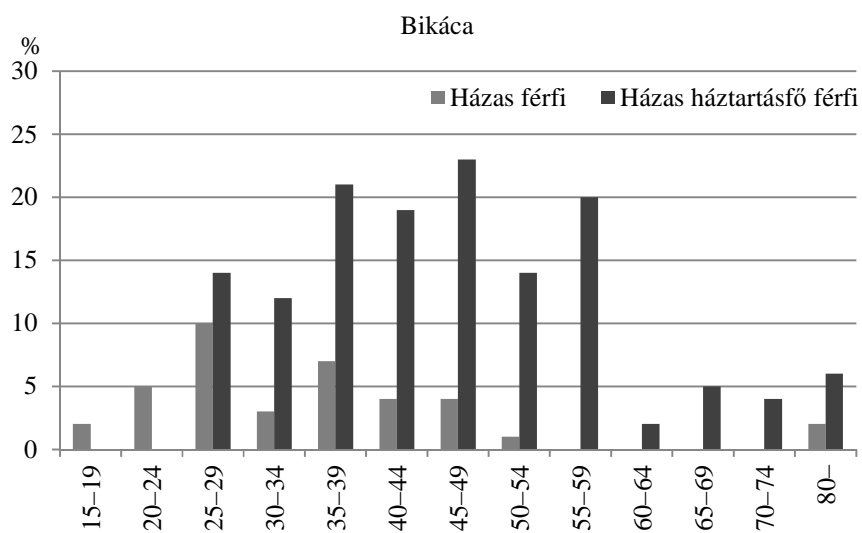
John Hajnal korszakalkotó művének megjelenése óta tudjuk, hogy az iparosodás előtti Európában két fő házasodási szokást különítettünk el (Hajnal 1965, 1983). Az úgynevezett nyugat-európai házasodási modell értelmében a házasságkötés egyik előfeltétele az önálló háztartás alapítása volt.

Az általunk vizsgált települések esetében ugyan nem ismerjük a házasságkötés időpontját, de a népszámlálás még így is lehetővé teszi a háztartásalapítás különböző mintáinak vizsgálatát. Ennek elvégzéséhez a házas (beleértve az özvegyeket is) családi állapotú férj és a házas háztartásfő férfiek gyakoriságát vizsgáltuk öt éves korcsoportonként. Az így kapott eredményeket a II. ábrán tettük közzé. Az oszlopok azt jelzik, hogy a különböző életkorú férfiak között milyen arányt képviselnek a férj, illetve a férj és háztartásfő szerepek. A nőket azért zártuk ki a vizsgálatból, mert néhány eset kivételével nem találtunk olyan feleséget, aki a háztartásfői státust is magáénak tudhatta.¹⁷ Az

¹⁷ Nem volt ez másképp az urbánus közegekben sem. Bácskai Vera Buda Felső-Vízivárosának háztartásszerkezeti vizsgálata során kimutatta, hogy a háztartásfők többsége férfi, mégpedig házas férfi volt (Bácskai 1992. 19).

elemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy a vizsgált településeken – s vélhetően az egész Szilágyságban – a házasságkötés nem járt az azonnali háztartásfővé válással: esetünkben erre többségében 30 év körül került sor. Ezt követően a nem házas háztartásfők aránya drasztikusan csökkenni kezd, majd jellemzően 55 éves kor körül – Bikács kivételével – el is tűnik. A háztartásfővé válást több esemény is befolyásolta. Egyfelől az előző háztartásfő visszavonulása (öregkor, betegség stb.) vagy halála. A korán házasodók között pedig olyan férfiakat találunk, akik a háztartásfő fiaként, vejeként, testvéreként vagy egyéb hozzátartozójaként kezdték házas életüket.

II. A házass és a házass háztartásfő férfiak aránya életkor szerint
The share of married males and married male heads by age group

Az egyének életciklusai és a háztartáson belüli rokoni kapcsolatok

Az emberi életet különböző szakaszokra lehet bontani: csecsemő-, gyermek-, felnőtt- és időskor. A különböző életszakaszokban az egyén más és más családi szerepeket töltött be.¹⁸ A kutatás során ezeket a családi szerepeket a háztartásfőhöz való viszonytal vizsgáljuk ki. Az így nyert adatokat ötéves korcsoportokban, nemi bontásban vizsgáltuk. A vizsgálatot nyolc kategória mentén végeztük el, amelyeket Pakot Levente kutatásából vettük át. A férfiak esetében: nőtlen fiú, házas fiú, nőtlen háztartásfő, házas háztartásfő, özvegy háztartásfő, a háztartásfő apja, egyéb rokon (testvér, unokatestvér, unokaöcs stb.) és a háztartásfővel ismeretlen viszonyban lévő személyek. A nők esetében hasonlóan: lány, feleség, hajadon háztartásfő, házas háztartásfő, özvegy háztartásfő, a háztartásfő édesanyja, egyéb rokon és a beazonosíthatatlanok szerepelnek (Pakot 2012. 281; lásd még Faragó 1985. 52–67).

Ennek megfelelően az utolsó ábrák a nők és a férfiak háztartásban betöltött szerepeit mutatják az életútjuk során. A vizsgált települések ez esetben is nagyjából azonos trendet mutatnak. A férfiaknál három domináns életszakasz ragadható meg. Az első a nőtlenség, amely mindegyik településen a születéstől 24 éves korig terjed. Ezt előbb a házas, később pedig a házas háztartásfői státusz megszerzése és az ezzel járó kötelezettségek és jogok váltották fel. A román háztartások esetében megfigyelhető volt a nőtlen háztartásfők alacsony, bár folyamatos jelenléte is (Bikácán 20–39, Bősházán pedig 20–49 év között).

A nők esetében két szignifikáns családi állapot rajzolódik ki:¹⁹ a hajadon és a feleség státusz. Az előbbi a születéstől nagyjából 19 éves korig, az utóbbi pedig 60 éves korig, illetve a halálig terjed. A magyar közösségekre részben jellemző volt, hogy a férj halála után a feleség vette át a háztartásfői szerepkört²⁰ (bár ez minden bizonnyal csak átmeneti állapotnak számíthatott). Erre utal az özvegy háztartásfők magasabb aránya 40–49 és 60 év felett.

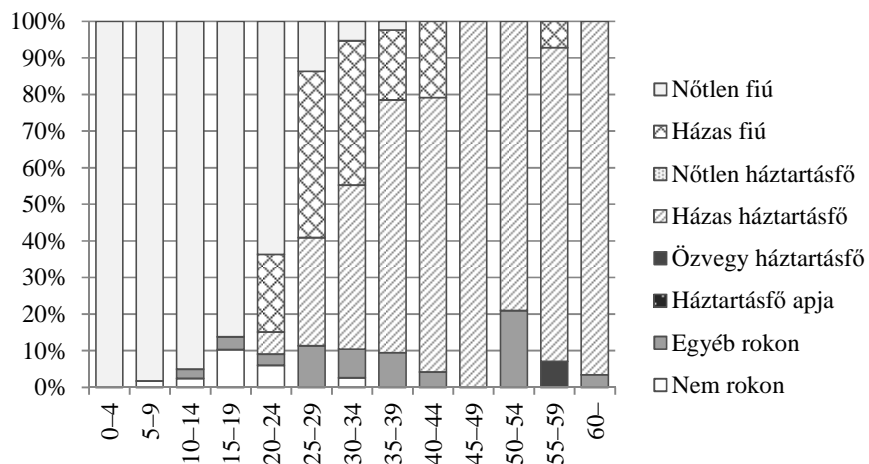
¹⁸ A rokonsági viszonyok demográfiai értelmezéséhez lásd Faragó 1996.

¹⁹ Melegh Attila Kiskunhalas és Tapolca 18. és 19. századi háztartásait vizsgálva, ugyancsak arra a megállapításra jutott, hogy a férfiak életciklusa bonyolultabb a nőkénel (Melegh 1995. 84).

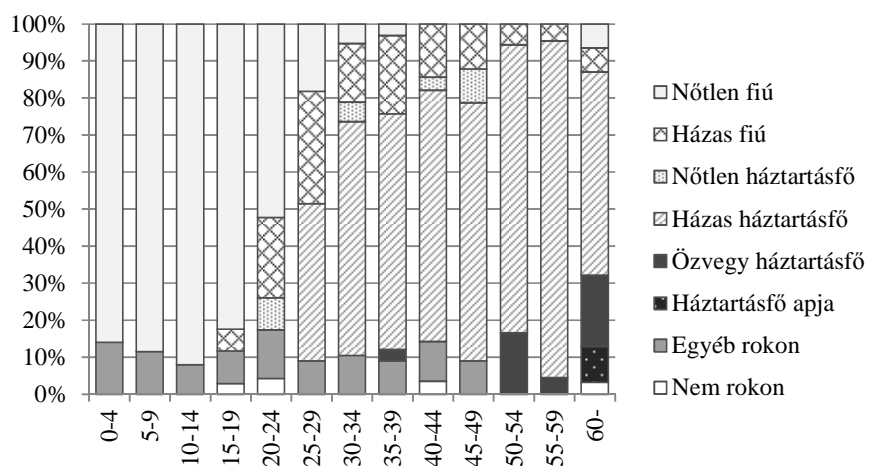
²⁰ A nőknek a háztartásban és a gazdaságban betöltött szerepéhez lásd Morvay 1981. 17–25, 29–30; Laslett 2005.

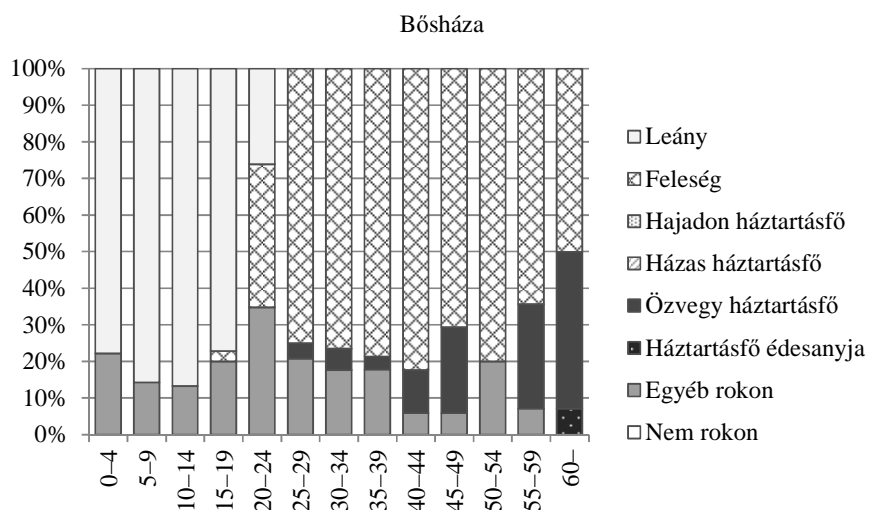
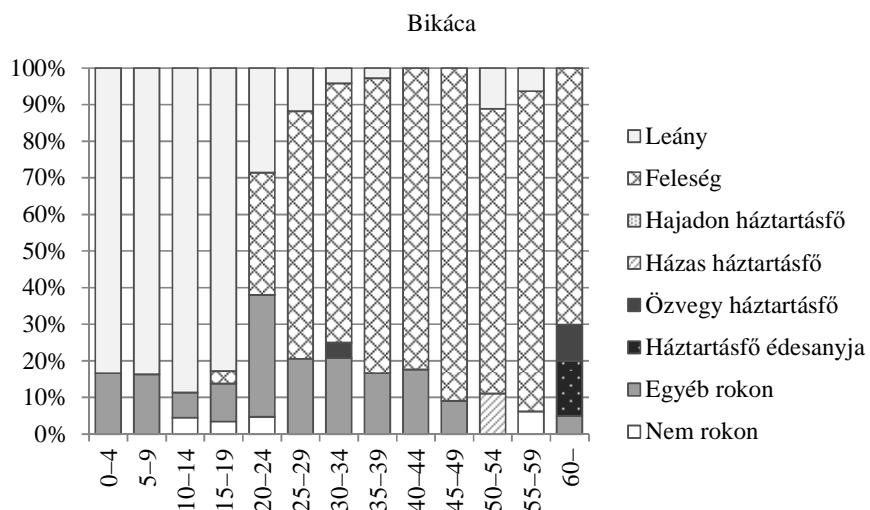
a)*Férfiak*
Males

Bogdánd

Bikáca

*III. A háztartásfőhöz fűződő kapcsolat az egyén életútja folyamán,
életkor és nemek szerint
Relationship to household head by age group and sex*

Összegzés

Dolgozatunkban három Közép-Szolnok vármegyei település család- és háztartástörténetének néhány aspektusát vizsgáltuk az 1869. évi census nominális szintű összeíróívei alapján. Ezzel egy olyan, eddig feltáratlan interetnikus régió vagy térség – a Szilágyság – alapvető társadalomszerveződési folyamatait igyekeztünk a tudományos kutatások középpontjába állítani, mint a háztartások, a családok vagy a háztartásfő személye és a háztartásfővé válás. Eredményeink részben megerősítik az eddigi kutatásokat, miszerint a korábbi elképzelésekkel ellentétben az egyszerű családos háztartások dominanciája rajzolódott ki. A háztartásfők életkor és háztartástípusok szerinti vizsgálatából az is kiderült, hogy az egyének életük különböző szakaszaiban megtapasztalták a kiterjesztett vagy akár a többcsaládos együttélési formákat is. A férfiak háztartásban és a családban betöltött szerepének vizsgálatából az is kiderült, hogy a háztartásfői és a házastársi szerepek is markánsan jelen voltak. Az egyéni életciklusok és a háztartásban betöltött szerepek vizsgálata a férfiak esetében hosszú távon három, a nők esetében két jellemző életszakaszt mutatott ki. Amint előre sejthető volt, a vizsgált települések etnikai és felekezeti összetételében nem mutatkoztak jelentősebb különbségek. Néhány eltérő, az adott település egyediségére mutató jellemzőt ugyan ki tudunk mutatni, de ezek nem változtatják meg a település család- és háztartásszerkezetéről alkotott összképpünket.

A vizsgálatokból elének táruló kép összességében azt a földrajzi, gazdasági és demográfiai potenciált mutatja, amely hosszú távon meghatározta a települések háztartásainak és családjainak alakulását, s amely túlmutat az egyén beszélt nyelven és felekezeti hovatartozásán is.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Román Állami Levéltár Szilágy Megyei Levéltára (Direcția Județeană Sălaj a Arhivelor Naționale). Fond: Közép-Szolnok vármegye, 1869. évi népszámlálás, Bogdánd I–II.
 Román Állami Levéltár Szilágy Megyei Levéltára (Direcția Județeană Sălaj a Arhivelor Naționale). Fond: Közép-Szolnok vármegye, 1869. évi népszámlálás, Bikáca I–II.
 Román Állami Levéltár Szilágy Megyei Levéltára (Direcția Județeană Sălaj a Arhivelor Naționale). Fond: Közép-Szolnok vármegye, 1869. évi népszámlálás, Bősháza

EGYÉB FORRÁSOK

- Népszámlálás (1869): *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.
 Keleti Károly (1871): Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. In *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények: a hazai állapotok ismeretének előmozdítására*. VIII. 3–34. MTA, Budapest.
 Sebők László (2005): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1977): A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). In *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. KSH Könyvtára – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 215–236.
- Andorka Rudolf (2001a): A család és a háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dél-dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 147–180.
- Andorka Rudolf (2001b): Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 249–282.
- Andorka Rudolf – Balázs Kovács Sándor (2001): A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisén 1792–1804. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 182–228.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1983): Pre-industrial household structure in Hungary. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 281–308.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1984): Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 26/3–4. 402–437.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (2001): Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 181–228.
- Bácskai Vera (1982): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Bárth János (1997): Település és településkutatás. In Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 38–41.
- Benda Gyula (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen (1757–1851). In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 109–142.
- Czap, Peter (1983): A large family: the peasant's greatest wealth: serf households in Mishino, Russia, 1814–1858. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 105–152.
- Dányi Dezső (1977): Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. KSH Könyvtára – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 5–104.
- Dávid Zoltán (1973): *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748*. Történeti Statisztikai Kötetek, KSH Könyvtára, Budapest.
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. KSH Könyvtára – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 105–214.
- Faragó Tamás (1985a): Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis–Budakörnyék, 1724–1779). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 7–47.
- Faragó Tamás (1985b): *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén*. Történeti Statisztikai Füzetek 7. Budapest.

- Faragó Tamás (1996): Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia*, 39/4. 241–262.
- Faragó Tamás (2004): Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt. In Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*, KSH NKI, Budapest, 23–48.
- Faragó Tamás (2005): Életciklusok és családmokéllék egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 49/4. 415–435.
- Faragó Tamás (2011): *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. k. Budapest.
- Granasztói György (1982): A polgári család a középkor végi Magyarországon. Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához. *Történelmi Szemle*, 25/4. 605–665.
- Granasztói György (2005): Polgári családszervezet a középkorvégi Magyarországon. In Faragó Tamás (szerk.): *Bölcstől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 106–112.
- Granasztói György (2012): *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. Korall, Budapest.
- Gyáni Gábor (2005): Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai. In Faragó Tamás (szerk.): *Bölcstől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 113–121.
- Hajnal, John (1965): European marriage patterns in perspective. In Glass, V. David – Eversley, E. C. David (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John (1983): Two kinds of pre-industrial household formation system. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.
- Hammel, E. A (1972): The zadruga as process. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 335–374.
- Heilig Balázs (2000): Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszardón a 19. század második felében. In Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*, KSH NKI, Budapest, 225–265.
- Husz Ildikó (2000): Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle*, 2000/2. 81–104.
- Husz Ildikó (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kocsis Gyula (1992): Ceglédi katolikusok többszalados háztartásai a XVIII. század második felében. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Ethnica Kiadó, Debrecen. 187–198.
- Kosáry Domokos (1963): A paraszti „familia” kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*, 5/1–2. 120–131.
- Laslett, Peter (1972): The history of the family. In Laslett, Peter – Wall Richard (eds.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–90.
- Laslett, Peter (1979): A család és háztartás: történeti megközelítések. *Világtörténet*, 1/4. 3–37.

- Laslett, Peter (2005): A nő szerepe a nyugati család történetében. In Faragó Tamás (szerk.): *Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 52–58.
- Makkai László (szerk.) (1966): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Melegh Attila (1987): A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda Újlakon. In Lengyel György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, 135–178.
- Melegh Attila (1995): Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 63–106.
- Móricz Miklós (2003): Magyarország népe a rendiségből való kiemelkedés korszakában 1720–1870. In Móricz Miklós: *Válogatott tanulmányok I.* KSH Levéltára, Budapest, 15–160.
- Morvay Judit (1981): *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Munteanu, Adriana Florica (1995): Considerații problema familiei și a structurii ei de-a lungul secolului al XIX-lea în satele Gilău și Alunișu (jud. Cluj) In Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan (szerk.): *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*. Kiadja a Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, Kolozsvár 133–143.
- Munteanu, Adriana Florica (2007): Tendințe noi în cercetarea demografică românească și internațională, In Bolovan, Sorina Paula – Bolovan, Ioan – Pădurean, Corneliu (eds.): *Om și societate. Studii de istoria populației României (sec. XVII–XXI)*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 561–577.
- Őri Péter (2005): Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Őri Péter (2007): Család és házasság a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye 1774–1900. *Korall*, 8/30. 61–98.
- Őri Péter (2008): A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 41–80.
- Őri Péter (2012): Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-Projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55/4. 292–315.
- Őri Péter – Pakot Levente (2011): *Census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18–19th centuries*. MPIDR Working Paper. Rostock, Max Planck Institute for Demographic Research.
- Pakot Levente (2012): Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia*. 55/4. 268–291.
- Pakot Levente (2013): *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Pálházy László (2005): Az 1869. évi népszámlálás. In Sebők László (összeáll.): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest, 7–12.

- Pozsgai Péter (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, KSH NKI, 66–224.
- Pozsgai Péter (2001a): Család és háztartás. Magyarország történeti demográfiai források fogalomhasználata a 16–19. században. *Demográfia*. 44/3–4. 332–346.
- Pozsgai Péter (2001b): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In Öri Péter – Faragó Tamás (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 265–282.
- Pozsgai Péter (2006): *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén*. Doktori disszertáció. ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Oktatási Program. Budapest.
- Rábavölgyi Attila (2010): *A háztartás- és családszerkezet változásai Kanizsán (1743–1787)*. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 31. Nagykanizsa.
- Schreck Csilla (2011): Rétegződés Jabloncán a 19. század második felében. *Romániai Magyar Doktorandusz és Fiatalkutatók Szövetségének Évkönyve*. Kolozsvár–Temesvár, 193–211.
- Szakály Ferenc (1970): Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumeratiója” 1551-ben. Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968*. 61–133.
- Varga E. Árpád (é.n.): *Népszámlálások Erdély területén 1850 és 1910 között*. www.kia.hu/konyvtar/erdely/studia.pdf (2012–03–10)
- Veress Éva (1958): Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán. In Makkai László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 285–426.
- Zimányi Vera (1968): *A rohonc–szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Család
Háztartás
Erdély, Szilágyság,
1869. évi népszámlálás

FAMILIES AND HOUSEHOLDS IN KÖZÉP-SZOLNOK COUNTY, 1869

Abstract

This study examines several aspects of family and household history of three settlements in county Közép-Szolnok on the basis of nominal census data from 1869. The stress has been laid on the basic processes of social organization in a still unexplored

region – The Szilágyság – thus the composition of households, and families, household headship and the process of becoming household head have been examined. Results partly confirm those of previous research namely the dominance of simple family households. Distribution of households by the Laslett-Hammel classification and the age of household heads showed that individuals experienced the forms of extended or even multiple family households at different stages of their life courses. The analysis revealed two basic types of male roles in the family: they were present as husbands and mostly as household heads at the same time.

To sum up, the general picture gained from the examination shows the geographic, economic and demographic factors, which determined the development of the households and families of the settlements in the long run, whereas the analysis could not prove that ethnic or denominational affiliation had had an important role in this respect.

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

MARTIN BUJARD (szerk.): *Schwerpunktthema: Elterngeld und Elternzeit: Ziele, Diskurse und Wirkungen. ('Elterngeld' és 'Elternzeit': célok, viták és hatások.) Zeitschrift für Familienforschung, 2013/2.*

A *Zeitschrift für Familienforschung* 2013/2-es száma tematikus különszám, amely a 2007-ben bevezetett németországi gyed-rendszerrel foglalkozik. A szerkesztő, Martin Bujard által jegyzett – önálló tanulmányként is megálló – bevezető mellett további hat tanulmány járja körül a témát, vagyis az új szabályozás megszületésének körülményeit, az ezt megelőző és követő vitákat, érveket és ellenérveket, illetve a szabályozás különböző társadalmi hatásait. Mivel 2014 januárjától Magyarországon a gyed-rendszer jelentős reformjára került sor, általában is érdekesek lehetnek a németországi tapasztalatok, de a hazai olvasók számára érdekes lehet annak az áttekintése is, milyen módon történik egy fontos családpolitikai reform bevezetése és értékelése egy fejlett tudományos és államigazgatási kultúrával rendelkező országban.

Első lépésben röviden bemutatjuk a 2007. évi német családtámogatási reformot. A reform bevezetését megelőző időszakban Németországban gyakorlatilag egy kizárólag gyesszerű ellátást nyújtó anyasági ellátási rendszer működött (Erziehungsgeld). Lényege az volt, hogy a kisgyermekes szülő – 97%-ban az anya – a gyermekvállalás előtti jövedelmi, aktivitási helyzetétől függetlenül két évig havi 300 euróban részesült. A juttatás igénybevétele mellett csak részállásban lehetett munkát vállalni. Aki korábban kívánt teljes állásban visszatérni a munkapiacra, 12 hónapig vehetett igénybe havi 450 eurós emelt, de összességében alacsonyabb összeget.

A 2007-től bevezetett Elterngeld legfontosabb jellemzői a következők: folyósítási időszaka a Erziehungsgelddel szemben csak 14 hónap, amelyből két hónapot – néhány kivétellel – az apának kell igénybe venni, különben elvész. Az apa nemcsak az anyával felváltva, hanem vele párhuzamosan is igénybe veheti a plusz két hónapot. A juttatás gyedszerű, összege nem egységes, hanem a korábbi nettó jövedelem függvénye, annak sávosan egyre kisebb aránya. A minimális összeg havi 300 euró, ez előzetes foglalkoztatotti jogviszony nélkül is mindenkinek jár. Maximuma havi 1800 euró. A juttatás összege megfelelő számú és korú kistestvér esetén még plusz 10%-kal (Geschwisterbonus) nő. Az Elterngeld folyósítása alatt elvileg ugyan vállalható munka, de a részletszabályokat úgy alakították ki, hogy ez anyagilag ritkán éri meg: teljes állás esetén csak a minimál összeg jár, részállás esetén pedig csökkentett összeg, amely a legjobb esetben a teljes állás és a részmunka közötti jövedelmkülönbség kétharmadát pótolja; ez általában lényegesen alacsonyabb, mint a nem dolgozóknak járó összeg. 2008-ban az anyáknak kifizetett havi átlagos összeg 844 euró volt, ez azt jelenti, hogy – a rövidebb kifizetési időszak ellenére – az egy született gyermekre jutó átlagos támogatás összege az Erziehungsgeldhez viszonyítva mintegy 40%-kal nőtt. Míg azok a szülők, akik a gyermekvállalás előtt nem rendelkeztek munkajövedelemmel, a rövidebb folyósítási idő miatt a változatlan havi összeg ellenére jóval rosszabbul jártak, a többség rövidebb idő alatt ugyan, de összességében lényegesen nagyobb jövedelemhez jutott az új rendszerrel. Az új rendszer a költségvetés szempontjából a korábbinál egyértelműen,

nagyjából évi 1,8 milliárd euróval nagyobb terheket jelent, de az Elterngeld mintegy évi 4,5 milliárd eurós költsége még mindig töredék például a családi pótlék évi 40 milliárd eurós költségéhez viszonyítva.

Mint azt több szerző is hangsúlyozza, a német gyed bevezetésére érdekes politikai körülmények között került sor. Az ezredfordulót követő években különféle befolyásos civil szervezetek – elsősorban a 2003-ban alapított Allianz für die Familie – erőteljesen hangsúlyozták a munka és a család jobb összeegyeztethetőségének, a gyermekvállalás utáni jövedelem-kiesés csökkentésének szükségességét. Többször sor került konkrét szabályozási javaslatok megfogalmazására, akár minisztériumi anyagokban is, majd 2006-ban a Hans Bertram által koordinált, úgynevezett 7. családokról szóló jelentésben. (A családokról szóló jelentéseknek (Familienbericht) Németországban speciális tradíciója van. Ezek olyan rendszeresen, hozzávetőleg évente megjelenő összefoglaló jelentések, amelyek komoly apparátussal és tudományos eszközökkel feldolgozzák és áttekintik a családok aktuális helyzetét és problémáit. A jelentések elkészítését a mindenkori családokért felelős minisztérium finanszírozza, a jelentéseket azonban a parlament adja ki.)

A pártpolitikában a 2005-ig a munkapiacról való anyai távollét hosszát csökkentő javaslatok eredendően a szociáldemokraták nevéhez fűződtek, míg a kereszténydemokraták alapvetően elleneztek őket. A jogszabály előkészítése is a szociáldemokrata Schröder-kormány alatt történt meg, de megszavazásra és a bevezetésére mégsem ekkor, hanem már a nagykoalíciós kormányban, Ursula von der Leyden kereszténydemokrata családügyi miniszter alatt került sor. A német gyed bevezetése azonban nem igazán közelíthető meg pusztán ideológiai alapon, hiszen olyan intézkedésről van szó, amely nagyban ellentétes a hagyományos baloldali értékekkel is, például egyértelműen növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A Elterngeld kapcsán felmerül a kérdés, mi volt egyáltalán az intézkedés célja. Martin Bujard médiaelemzés segítségével mutatja be, hogy az új juttatás bevezetésekor felmerült érvrendszerben öt különböző célt neveztek meg:

- a kisgyermekes családok jövedelmi helyzetének javítása;
- annak lehetővé tétele, hogy a szülők gyermekük első évében valóban ideális körülmények között, gyermekükkel foglalkozhassanak (Schonraum);
- a női foglalkoztatottság növelése;
- a férfiak nagyobb bevonása a gyermekek nevelésébe;
- a gyermekvállalási kedv növelése.

Bujard bemutatja, hogyan változik az idő és az aktorok függvényében, hogy mikor melyik cél kerül előtérbe. Érdekes megfigyelni azt is, hogy bár a születésszám növelésének célja már nem számít abszolút politikai tabunak, a politikusok megnyilvánulásaiiban jellemzően csak indirekt célzásokban kerül elő. (Németországban a hitleri faji alapú pronatalista népesedéspolitika „hosszú árnyéka” mindmáig determinálja azt, mit és hogyan mer nyilatkozni egy politikus a németiség nemzetközi összehasonlításban igen rossz demográfiai helyzetéről.) Így lehetséges, hogy míg a médiában a Kindergeld kapcsán a legtöbbször említett cél egyértelműen a termékenység növelése volt, a politikai szereplők az öt cél közül ezt említették a legritkábban.

Legalább ennyire érdekes az előzmények és a minták kérdése. Mint arra Mayer és Rösler tanulmánya felhívja a figyelmet, az új juttatást modern és előremutató lépésnek beállító nyilvános és a tudományos diskurzusban a skandináv minták emlegetése dominált, és a Kindergeldet ezen minták átvételeként mutatták be. Eközben arról kevesebb

szó esett, hogy a bevezetett juttatás igen nagy hasonlatosságot mutat a nyolcvanas éves NDK családpolitikájának egyik, az egyesüléskor felszámolt juttatásával, az úgynevezett „Babyjahr”-rel.

Ha a célok ennyire különbözők, nyilván kérdéses, mi is számít sikernek, mivel is mérjük a hatást. Az egyes tanulmányok részletesen foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a különböző szempontokból mennyire is tekinthető sikeresnek a Kindergeld bevezetése. Míg a Schonraum, vagyis az ideális, nyugodt gyermeknevelési viszonyok megteremtéséhez való hozzájárulás kérdése empirikusan igen nehezen tesztelhető, a másik négy elvárt cél esetében megoldható a tényleges hatásvizsgálat.

Heike Trappe tanulmányában rámutat, hogy az intézkedés hatására valóban nőni kezdett az apák részvétele, évről évre egyre többen vesznek igénybe szülői juttatást. Az intézkedés bevezetését megelőzően 4% alatt volt az apai igénybevétel, 2007-től 20%-ra ugrott, 2011 végén született gyermekeknél pedig már 28%-ig emelkedett. Az adatokból ugyanakkor az is kiderült, hogy ez a „lelkesedés” csak addig tart, amíg a juttatás logikájának a kényszere hat, vagyis a két hónapnál hosszabb apai otthonlét nemhogy gyakoribb lett volna, hanem egyenesen ritkábbá vált a Kindergeld bevezetése óta. A ritka, két hónapot meghaladó apai igénybevétel mögött pedig elsődlegesen nem ideológiai, hanem gyakorlati okok húzódnak, például egy nagyon jól kereső feleség. Érdekes az is, hogy az apák igen kis aránya, mintegy 16%-a veszi igénybe a juttatást az anya juttatásának lejárta után, inkább a szülést követő, vagy a nyári hónapokban történő párhuzamos igénybevétel a jellemző. A juttatás bevezetése után tehát valójában csak annyi történt, hogy az apák egy kisebbsége hajlandó az anya mellett (és nem helyett) két hónapot otthon lenni, meglehetősen jó anyagi kondíciókkal.

Már a bevezetőben is említettük, hogy a juttatás általában még németországi szemmel is jelentős mértékben, a korábbi juttatáshoz képest mintegy havi 480 euróval javította a maximum egyéves gyermeket nevelő családok jövedelmi helyzetét. A társadalmi átlagot tekintve a juttatás hatásra lényegesen csökkent – bár továbbra is megmaradt – az egy év alatti gyermeket nevelő családok egy főre jutó jövedelmének elmaradása a gyermektelen, illetve idősebb gyermeket nevelő családokhoz viszonyítva. Ugyanakkor a növekmény erőteljesen függ a szülés előtti jövedelmi helyzettől, és mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a nők mintegy 43%-a csak a minimális összeget (havi 300 euró) kapja. Ez jellemző a legrosszabb, korábban munkát nem vállaló, és a legjobb helyzetű, a szülés után hamar ismét teljes állást vállaló nőkre egyaránt. Összességében azt lehet mondani, az új juttatásból anyagi értelemben nagyobb mértékben az egygyermekes, volt nyugatnémet, felsőfokú végzettségű, előzetes munkaviszonnal rendelkező nők profitáltak.

Szintén Geyer és szerzőtársai vizsgálják – a SOEP adatbázisára épített mikorszimulációs modellel – a gyed bevezetésének a női foglalkoztatottságra gyakorolt hatását. A hatás ugyancsak egyértelmű, bár kétirányú, és részben nem a várt hatás. Németországban a gyed bevezetése előtt az anyák részállásban meglehetősen nagy arányban, csaknem 20%-ban munkát vállaltak már a gyermekük egyéves kora előtt, míg azoknak az anyáknak aránya, akik akár teljes állást is vállaltak, csupán néhány százalék volt. Ezen nők esetében a gyed bevezetése egyértelműen csökkentette a gyermek egyéves kora alatti munkavállalás esélyét. Ezzel szemben – szintén logikus módon – fordított hatás figyelhető meg a gyermek egy- és kétéves kora között: a korábbi rendszerhez viszonyítva ebben az életszakaszban nőtt az anyák munkába állási esélye.

A két évet együtt nézve azonban a hatás erőteljesen a társadalmi helyzet függvényének bizonyult: a támogatáspolitikai váltás hatására egyértelműen és erősen nőtt az esélye annak, hogy az alacsony jövedelmű, illetve a volt NDK-s területeken élő nők munkaidőben állást vállaljanak a gyermekük kétéves kora előtt. Szintén nőtt a gyermeküket egyedül nevelő nők munkába állási esélye, de a teljes munkaidős állást tekintve. Ezzel szemben – az egyéves korig való munkapiaci belépés esélyének csökkenése miatt – szignifikánsan csökkent annak esélye is, hogy egy magas jövedelmű, illetve általában egygyermekes nő munkát vállaljon akár rész-, akár teljes állásban gyermeke kétéves koráig.

A termékenységet tekintve a kép valójában szintén egyértelmű: az intézkedés bevezetésének hatására bizonyosan nem következett be valós és látható mértékű növekedés a gyermekvállalási kedvben. Amiről hatásként esetleg szó lehet, az egyfelől a társadalmi rétegek közötti átstrukturálódás, másfelől az, hogy az intézkedés bevezetése esetleg egy komolyabb visszaesést akadályozott meg. Míg az utóbbi feltételezés alapvetően spekulatív, addig az átstrukturálódás ténye többváltozós elemzésekkel igazolható. Az eredmények szerint az intézkedés bevezetését követően a 35–44 éves felsőfokú végzettségű nők körében nőtt a további gyermek vállalásának esélye. Mivel Németországban a felsőfokú végzettségű nők termékenysége a legalacsonyabb, az intézkedés valamennyire hozzájárulhat a társadalmi rétegek közötti különbségek csökkentéséhez.

Összességében – és ez már nem a szerzők, hanem a recenzens megállapítása – úgy tűnik, hogy bár a németországi gyed-rendszert nagy, tudományosan megalapozott háttérapparátussal készítették el és bevezetését komoly politikai és médiafigyelem kísérte, az általa kiváltott hatások mégsem felelnek meg az előzetesen elvártaknak.

Kapitány Balázs

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirat

2013. No. 4.

- BARBAN, N.: Family Trajectories and Health: A Life Course Perspective.
 LUCI-GREULICH, A. – THÉVENON, O.: The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries.
 IVANOCA, K. – KALMIJN, M. – UUNK, W.: The Effect of Children on Men's and Women's Chances of Re-partnering in a European Context.
 SINGH, A. – GAURAV, S. – DAS, U.: Household Headship and Academic Skills of Indian Children: A Special Focus on Gender Disparities.
 MARSHALL, A. – NORMAN, P. – PLEWIS, I.: Applying Relational Models to the Graduation of Disability Schedules.
 GOLDSCHIEDER, F.K.: Gerda Neyer, Gunnar Andersson, Hill Kulu, Laura Bernardi, and Christoph Bühler (eds.): The Demography of Europe.

INTERNATIONAL MIGRATION REVIEW
a New-York-i Migrációs Kutatóközpont folyóirata
2013. No. 4.

- OTTONELLI, V – TORRESI, T.: When is Migration Voluntary?
- FERNANDEZ, B.: Traffickers, Brokers, Employment Agents, and Social Networks: The Regulation of Intermediaries in the Migration of Ethiopian Domestic Workers to the Middle East.
- THOMAS, K. J. A. – INKPEN, C.: Migration Dynamics, Entrepreneurship, and African Development: Lessons from Malawi.
- HUNTER, L. M. – MURRAY, S. – RIOSMENA, F.: Rainfall Patterns and U.S. Migration from Rural Mexico.
- LEERKES, A. – BACHMEIER, J. D. – LEACH, M. A.: When the Border Is “Everywhere”: State-level Variation in Migration Control and Changing Settlement Patterns of the Unauthorized Immigrant Population in the United States.
- GRATTON, B. – MERCHANT, E.: Immigration, Repatriation, and Deportation: The Mexican-Origin Population in the United States, 1920–1950.
- PERREIRA, K. M. – ORNELAS, I.: Painful Passages: Traumatic Experiences and Post-Traumatic Stress among U.S. Immigrant Latino Adolescents and their Primary Caregivers.
- VAN KERCKEM, K. – VAN DER BRACHT, K. – STEVENS, P. A. J. – VAN DE PUTTER, B.: Transnational Marriages on the Decline: Explaining Changing Trends in Partner Choice among Turkish Belgians.

JOURNAL OF MARRIAGE AND FAMILY
az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2013. No. 5.

- VAN DER PAS, S. – VAN TILBURG, T. G. – SILVERSTEIN, M.: Stepfamilies in Later Life.
- SUANET, B. – VAN DER PAS, S. – VAN TILBURG, T. G.: Who is in the Stepfamily? Change in Stepparents’ Family Boundaries between 1992 and 2009.
- PEZZIN, L. E. – POLLAK, R. A. – SCHONE, B. S.: Complex Families and Late-Life Outcomes Among Elderly Persons: Disability, Institutionalization, and Longevity.
- DE JONG GIERVELD, J. – MERZ, E.-M.: Parents’ Partnership Decision Making After Divorce or Widowhood: The Role of (Step)Children.
- STEINBACH, A.: Family Structure and Parent–Child Contact: A Comparison of Native and Migrant Families.
- BECKER, O. A. – SALZBURGER, V. – LOIS, N. – NAUCK, B.: What Narrows the Stepgap? Closeness Between Parents and Adult (Step)Children in Germany.
- SHERMAN, C. W. – WEBSTER, N. J. – ANTONUCCI, T. C.: Dementia Caregiving in the Context of Late-Life Remarriage: Support Networks, Relationship Quality, and Well-being.
- SELTZER, J. A. – YAHIRUN, J. J. – BIANCHI, S. M.: Coresidence and Geographic Proximity of Mothers and Adult Children in Stepfamilies.

- KALMIJN, M.: Adult Children's Relationships with Married Parents, Divorced Parents, and Stepparents: Biology, Marriage, or Residence?
- BROWN, S. L. – SHINOHARA, S. K.: Dating Relationships in Older Adulthood: A National Portrait.
- ABNER, K. S. – GORDON, R. A. – KAESTNER, R. – KORENMAN, S.: Does Child-Care Quality Mediate Associations Between Type of Care and Development?
- DEW, J. – WILCOX, W. B.: Generosity and the Maintenance of Marital Quality.
- SUITOR, J. J. – GILLIGAN, M. – PILLEMER, K.: Continuity and Change in Mothers' Favoritism toward Offspring in Adulthood.
- NEPOMNYASCHY, L. – TEITLER, J.: Cyclical Cohabitation among Unmarried Parents in Fragile Families.
- FOMBY, P. – BOSICK, S. J.: Family Instability and the Transition to Adulthood.
- GELLER, A.: Paternal Incarceration and Father–Child Contact in Fragile Families.
- GASSMAN-PINES, A.: Daily Spillover of Low-Income Mothers' Perceived Workload to Mood and Mother–Child Interactions.

POPULATION¹

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2013. No. 3.

- MAZUY, M. – BARBIERI, M. – D'ALBIS, H.: Recent Demographic Trends in France: Fertility Remains Stable.
- BARBIERI, M.: Mortality in France by Département.
- LI MA: Employment and Motherhood Entry in South Korea, 1978–2006.
- THOMPSON, M. E. – HUANG, Y. C. – BOUDREAU, C. – FONG, G. T. – VAN DEN PUTTE, B. – NAGELHOUT, G. E. – WILLEMSSEN, M. C.: Accounting for the Effects of Data Collection Method. Application to the International Tobacco Control Netherlands Survey.
- VALDES, B.: Demographic Analysis of AIDS Mortality in Spain.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata
2013. No. 4.

- BILLARI, F. C. – DALLA-ZUANNA, G.: Cohort Replacement and Homeostasis in World Population, 1950–2100.
- KLÜSENER, S. – NEELS, K. – KREYENFELD, M.: Family Policies and the Western European Fertility Divide: Insights from a Natural Experiment in Belgium.
- FENELON, A.: Geographic Divergence in Mortality in the United States.
- FREJKA, T. – ZAKHAROV, S.: The Apparent Failure of Russia's Pronatalist Family Policies.

¹ A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

- MINAGAWA, Y.: Inequalities in Healthy Life Expectancy in Eastern Europe.
SANDERSON, W. C. – SCHERBOV, S.: The Characteristics Approach to the Measurement of Population Aging
WYMAN, R. J.: The Effects of Population on the Depletion of Fresh Water

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata
2013. No. 5.

- O'HARE, W. P.: Introduction: Results of the 2010 U.S. Decennial Census.
HOGAN, H. – CANTWELL, P. J. – DEVINE, J. – MULE Jr., V. T. – VELKOFF, V.:
Quality and the 2010 Census.
ICELAND, J. – SHARP, G.: White Residential Segregation in U.S. Metropolitan Areas:
Conceptual Issues, Patterns, and Trends from the U.S. Census, 1980 to 2010.
SPRING, A. L.: Declining Segregation of Same-Sex Partners: Evidence from Census
2000 and 2010.
WINKLER, R.: Research Note: Segregated by Age: Are We Becoming More Divided?
SALVO, J. J. – LOBO, A. P.: Misclassifying New York's Hidden Units as Vacant in
2010: Lessons Gleaned for the 2020 Census.
JAROSZ, B. – HOFMOCKEL, J.: Research Note: What Counts as a House? Comparing
2010 Census Counts and Administrative Records.
O'HARE, W. P.: What Data from the 2010 Census Tell Us about the Changing Child
Population of the United States.
HOWDEN, L. M.: Research Note: Babies Born After Census Day: How the Census
Bureau Addressed Dates of Birth After Census Day in the 2010 Census.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Óri Péter
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma:

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
1008 Budapest Orczy tér 1.
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444;
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség